

VI

ისტორიული ზეშმარიტების დამახინჯება საქართველოს სამხრეთი მხარეების (მესხეთისა და სამხრეთი ქართლის) ისტორიის საკითხებში

ჩვენი მიზნობილვა გიორგი მერჩულის ძეგლში დაცული საისტორიო ცნობებისა მესხეთის მხარეთა შესახებ არ იქნება სრული, თუ ჩვენ აქ სპეციალურად არ შევჩერდებით ერთ საკითხზე.

საქმე ის არის, რომ საისტორიო ლიტერატურაში ფართო გავრცელება აქვს ისტორიული ზეშმარიტების ერთ დიდს დამახინჯებას, რომელიც ეხება ორი მოძმე ქვეყნის, საქართველოსა და სომხეთის, ისტორიულ წარსულს.

სახელდობრ, საისტორიო ლიტერატურაში მე-19 — 20 საუკუნეებში ფართო გავრცელება მიიღო შეზღუდულებამ, ვითომც მესხეთის უდიდესი ნაწილი (მესხეთის ყველა სამხრეთი პროვინციები) და ნახევარი ქართლისა (სამხრეთი ქართლი) ეს თითქოს არის ნაწილი ისტორიული სომხეთისა, რომელიც უფრო გვიან ხანაში საქართველომ ვითომც სომხეთიდან დაიპყრო და გააქართულა.

ეს კონცეფცია, რომელიც გამოთქმული ჰქონდა ზოგიერთ მწერალს და მიღებული იყო მხითარისტების საისტორიო სკოლის მიერ, თანდათანობით განმტკიცდა ევროპის არმენისტეიაში.

ცნობილი ევროპელი არმენისტი ანტუან-ჟან სენ-მარტენი, რომელიც მხითარისტების სკოლის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა, და რომელმაც პირველად გააცნო ევროპას სომხეთის ისტორიული წარსული, თავის ცნობილ შრომაში *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, რომელიც მე-19 საუკუნის დასაწყისში (1811 — 1819 წლებში) გამოქვეყნდა, იმ აზრს გამოსთქვამს, რომ ისტორიული სომხეთის ძირითად ნაწილს შეადგენდაო მთელი ქოროხის ხეობა მესხეთისა, ასევე მთელი ზემო-მტკვრის ხეობა მესხეთისა, აგრეთვე მთელი სამხრეთი ნახევარი ქართლისა.

სახელდობრ, სენ-მარტენის მტკიცებით, ძველი ისტორიული საზღვარი სომხეთისა ვითომც იწყებოდა ქოროხის ხეობის ქვემო ნაწილში (აჭარასთან), აქედან გასდევდა ახალციხეზე და აწყურზე (მთელი ახალციხის მხარის, ჯავახეთის და ყველა ამის სამხრეთით მდებარე მესხეთის პროვინციების სომხეთში ჩათვლით), ხოლო შექდეგ გადმოდიოდა თრიალეთზე (ასევე მთელი სამხრეთი ქართლის სომხეთში ჩათვლით). სენ-მარტენის დასკვნით, აქ აღნიშნული საზღვარის ხაზის სამხრეთით მდებარეობდნენო სომხური ქვეყნები გუგარქი და ტაიქი, რომლებიც სომხეთის სამეფოს დასუსტებისა და დაცემის შემდეგ საქართველომ შეიერთაო¹.

ეს შეზღუდულება სენ-მარტენისა სამხრეთ-საქართველოს ისტორიული პროვინციების სომხეთისადმი კუთვნილების შესახებ ფართოდ გავრცელდა და მტკიცედ დამკვიდრდა ევროპულ არმენისტეიაში მე-19 საუკუნის მანძილზე.

¹ იმ. ა.-გ. სენ-მარტენი, *op. cit.*, I, გვ. 74—86.

კერძოდ, ამავე შეხედულების გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა პროფ. ჰ. კიპერტი, განთქმული მეცნიერი კარტოგრაფი, რომლის ცნობილ ისტორიულ რუკებზე საქართველოსა და სომხეთის საზღვრები ამ კონცეფციასთან შეფარდებით არის აღნიშნული. (ხოლო ჰ. კიპერტის მიდევნებით, ყველა ისტორიულ რუკებზე, რომლებიც შემდეგ ევროპაში ქვეყნდება, საქართველოსა და სომხეთის ისტორიული საზღვრები ასევე დამახინჯებულად არის ნაჩვენები).

*

ზემოთ-აღნიშნული შემცდარი კონცეფცია საქართველო-სომხეთის ისტორიული საზღვრების შესახებ გავრცელებით სარგებლობს აგრეთვე მე-20 საუკუნის ევროპულ არმენისტიკაში ვიდრე დღემდე. ამ კონცეფციას იზიარებდნენ კერძოდ ი. მარკვარტი და ჰ. ჰიუბშმანი.

ორიენტალისტს ი. მარკვარტს, თავის ნარკვევში *Eranschahr*, საქართველო-სომხეთის ისტორიული საზღვარი ვიდრე ახალციხემდე მოჰყავს: ი. მარკვარტი იმეორებს ა.-ე. სენ-მარტენის შეხედულებას, ვითომც სომხური პროვინციის ტაიქის მიჯნა ახალციხემდე აღწევდაო (ახალციხის ჩათვლით). ი. მარკვარტს ისტორიული სომხეთის ნაწილად მიაჩნია, მესხეთის ქვეყნებთან ერთად, აგრეთვე ქვემო ქართლი.

არმენისტმა ჰ. ჰიუბშმანმა სომხეთის ისტორიულ გეოგრაფიას ვრცელი ნაშრომი უძღვნა (*Die altarmenischen Ortsnamen, mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens. 1904 წ.*). ჰ. ჰიუბშმანს სომხეთის ისტორიულ ნაწილად მიაჩნია ქვემო ქართლი მთლიანად (ვიდრე თრიალეთის ხაზამდე); რაც შეეხება მესხეთს; ჰ. ჰიუბშმანი ჩრდილოეთ ნაწილს მესხეთისას საქართველოს მიაკუთვნებს, ხოლო მესხეთის სამხრეთ ნაწილს (ტერიტორიულად უდიდეს ნაწილს მესხეთისას) — სომხეთის ნაწილად სთვლის. სახელდობრ, მესხეთის ქვეყნებიდან საქართველოს (იბერიის და კოლხეთის) ნაწილად მიჩნეულია პროვინციები: სამცხე, აჭარა, შავშეთი და ნიგალი; ხოლო სომხეთის ნაწილად მიჩნეულია პროვინციები: ჯავახეთი, არტაანი, კლარჯეთი (რომლებიც ვითომც სომხურ გუგარქის ნაწილს შეადგენდნენ), ტაონი (სომხ. „ტაიქ“, რომლის ფარგლებშიაც ვითომც შედიოდა როგორც სამხრეთი ტაო, ისე ჩრდილოეთი ტაო — ბანა-ოლთისის სექტორი, ამას გარდა, მტკვრის ხეობაში მდებარე არტაანის კოლა) და სპერი (ქვემო-სპერის პროვინციის მითვლით).

ჰ. ჰიუბშმანის დასკვნით, ყველა ეს ქვეყნები, როგორც ქვემო ქართლი, ისე მესხეთის დასახელებული პროვინციები (ჯავახეთი, არტაანი, კლარჯეთი, ტაონი და სპერი) სომხეთის შემადგენლობაში ვითომც შევიდა სომხეთის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს ჩამოყალიბების დროსვე, მე-2 საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა. ამ დროიდან მოკიდებული, მთელი ანტიკური ხანის მანძილზე, — დასახელებული ქვეყნები ვითომც სომხეთის ფარგლებში იყვნენ მოქცეული; მხოლოდ მე-4 საუკუნის მეორე ნახევარში ახალი წელთაღრიცხვისა, სომხეთის სამეფოს დამცრობისა და ორად გაყოფის დროს, ქართველებმა ვითომც დაიპყრეს სომხეთიდან ქვემო ქართლი ვიდრე თრიალეთის ხაზამდე და მესხეთის პროვინციების ნაწილი: ჯავახეთი, არტაანი და კლარჯეთი. (რაც შეეხება მესხეთის უკიდურეს სამხრეთ სექტორს, ტაოსა და სპერის პროვინციებს, მათი შემოერთება საქართველოსთან კიდევ უფრო გვიან ხანას მიეკუთვნება).

ზემოთ-აღნიშნული კონცეფცია საქართველოსა და სომხეთის ისტორიული საზღვრების შესახებ (კონცეფცია, რომელიც, როგორც შემდეგ დაინახავთ, არსებითად მცდარია და ისტორიული ქეშმარიტების დამახინჯებას წარმოადგენს) — ისე გამუდმებით, იმდენად სისტემატურად მეორდება საისტორიო ლიტერატურაში მე-19 — 20 საუკუნეთა მანძილზე, ვიდრე დღემდე, რომ ამ შეხედულებამ ფართოდ გაიდგა ფესვები.

განსაკუთრებით სამწუხაროა ის გარემოება, რომ ეს შეხედულება ჩვენ ვგვხვდება არა მარტო მხოლოდ სპეციალურ საისტორიო ლიტერატურაში, არამედ იგი მიღებულია სასკოლო სახელმძღვანელოებშიაც კი, რომლებიც ამ ბოლო დრომდეც ქვეყნდება.

ასე, საშუალო სკოლის ერთ-ერთ სახელმძღვანელოში, რომელიც 1944 წელს გამოქვეყნდა, სომხეთის საზღვრებში აღნიშნულია ისტორიული ტერიტორიები სამხრეთი ქართლისა და მესხეთისა (ზემო-მტკვრისა და ჭოროხის ხეობებში), რომლებიც სომხური გუგარქისა და ტაიქის სახელით არიან მონათლული. ამ სახელმძღვანელოს შესავალ ნაწილში, სადაც მოცემულია მიმოხილვა სომხეთის ისტორიული ტერიტორიისა, ჩვენ ვკითხულობთ:

„К северу и северо-западу от Айрарата находились области Гугарк и Тайк (в верхнем течении реки Куры и среднем течении Чороха, на границах с Грузией)...

Горная область Тайк, где течет река Чорох, расположена севернее „Высокой Армении“ [Бардзер-Хайк, провинция Великой Армении]...

К востоку от Тайкской области, в северной части Великой Армении, расположен бассейн верхнего течения р. Куры. Еще восточнее идут горы Малого Кавказа — Мокрые горы [Джавахетские горы], Триаletский хребет и Сомхетские горы, с вершинами Лок и Далвар.

В пределах северной Армении находятся озера Чалдыр и Арпа...

В северной части Армении, между Мокрыми и Сомхетскими горами, расположено вулканическое Лорийское плато...“¹ და სხვ.

მოკლედ, ისტორიული სომხეთის ნაწილად აქ ჩათვლილია სამხრეთი ქართლისა და სამხრეთი მესხეთის ტერიტორიები ზემო-მტკვრისა და ზემო-ჭოროხის ხეობებში.

ავიღოთ აგრეთვე ამ ბოლო დროს გამოცემული „Атлас Истории СССР, часть I, для средней школы“ (под общей редакцией проф. К. В. Базилиевича, И. А. Голубцова, М. А. Зиновьева. 1948 г. Утвержден Министерством Просвещения РСФСР). ამ ატლასში, რუკებზე 3, 3-б, 5-а და 5-в ისტორიული საზღვრები სომხეთისა ნაჩვენებია ზემოთ-აღნიშნულ კონცეფციასთან შეფარდებით.

რუკაზე 3-б, სადაც აღნიშნულია სომხეთის საზღვრები მე-3 საუკუნისა (ძველი წელთაღრიცხვით), სომხეთის ფარგლებში ნაჩვენებია მტკვრის სათავეები, ჭოროხის ხეობით.

რუკებზე 5-в და 3 სომხეთის საზღვრები მეორე-პირველი საუკუნეებისა (ძველი წელთაღრიცხვით, 189 წლიდან მოკიდებული ვიდრე პირველი საუკუნის შუა წლებამდე), ასეა აღნიშნული: სომხეთის საზღვრებში მოქცეულია მთელი სამხრეთი ქართლი ვიდრე არმაზ-მცხეთამდე და, ამას გარდა, მესხეთის უდიდესი ნაწილი, სახელდობრ, ტერიტორია შემდეგი 7 პრო-

¹ იხ. История Армении, 1944 წ., გვ. 8, 3.

ენციისა: ჯავახეთისა, არტანისა, კლარჯეთისა, შავშეთისა, ნიგალისა, ტაოთა და სპერისა. (მესხეთის ქვეყნებიდან სომხეთს გარეთ დარჩენილია მხოლოდ სამცხე და აჭარა).

რუკახე 5-8, სადაც აღნიშნულია სომხეთის საზღვრები პირველი საუკუნიდან მეოთხე საუკუნემდე ახალი წელთაღრიცხვით (62 — 387 წ.), სომხეთის ფარგლებში ნაჩვენებია იგივე ტერიტორია, იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ სომხეთის ფარგლებს გარეთ დატოვებულია ნიგალის-ხევი (რომელიც დასავლეთ საქართველოსთან არის მითვლილი); სომხეთთან აქ მითვლილია მთელი სამხრეთი ქართლი ვიდრე მცხეთა-არმაზამდე და მესხეთის 6 პროვინცია (ჯავახეთი, არტანი, კლარჯეთი, შავშეთი, ტაონი, სპერი).

*

საქართველო-სომხეთის ისტორიის აქ დასახელებულ საკითხთა დამახინჯებით გაშუქებაში თავისი „წვლილი“ შეიტანა კერძოდ აკადემიკოსმა ნ. მარმა.

აქ საჭიროა საგანგებოდ შევჩერდეთ ამ საგანზე, რადგან ნ. მარმა თავისი მცდარი დებულებანი დაუკავშირა სწორედ იმ ძეგლის განხილვას, რომელიც აქ ჩვენი შესწავლის საგანს შეადგენს, გიორგი მერჩულის ნაწარმოებს — «ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა».

სახელდობრ, მესხეთის ის ნაწილი, — კლარჯეთი, რომელიც გრიგოლ ხანძთელის მოღვაწეობის უშუალო ასპარეზს წარმოადგენდა, კლარჯეთი, სადაც მე-8 — 9 საუკუნეთა მანძილზე განთქმული ქართველი მოღვაწეების გრიგოლ ხანძთელისა და იბერიის მეფე-კურაპალატის აშოტ I დიდის დროს დაირწა აკვანი საქართველოს კულტურული და პოლიტიკური აღორძინებისა, — ეს მხარე, კლარჯეთი, ნ. მარმა ეთნოგრაფიულ სომხეთად გამოაცხადა.

ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ საისტორიო ლიტერატურაში იყო სისტემატური ცდა სამხრეთი ქართლისა და მესხეთის მხარეების, მათ შორის კლარჯეთის, სომხეთის პროვინციებად გამოცხადებისა, მაგრამ ნ. მარმა ამ მხრივ, ისტორიული ქეშ-მარტიტების დამახინჯებაში, შეიძლება ითქვას — ერთგვარ მწვერვალს მიაღწია.

სახელდობრ, ის მკვლევარნი, რომელნიც გამოსთქვამდნენ მოსაზრებას, რომ ქვემო ქართლისა და მესხეთის მხარეები, მათ შორის კლარჯეთი, სომხეთის ნაწილს შეადგენდაო, ამას მაინც მიაკუთვნებდნენ შედარებით შორეულ წარსულს; ხოლო ნ. მარმა თარიღი მნიშვნელოვნად გადმოსწია ახალი საუკუნეებისაკენ.

ასე, მაგალითად, არმენისტები ჰ. ჰიუბშმანი და ნ. ადონცი იმ აზრს გამოსთქვამენ, რომ დიდი ნაწილი საქართველო-სომხეთის „სადაო“ სანაპირო ტერიტორიებისა ქართველებმა შეიერთესო ჯერ კიდევ ანტიკური ხანის დასასრულს, მე-4 საუკუნეში ახალი წელთაღრიცხვისა. ჰ. ჰიუბშმანისა და ნ. ადონცის დასკვნით ამ დროიდან (მე-4 საუკუნიდან ახალი წელთაღრიცხვისა) — საქართველოს საზღვრებშია მოქცეული სამხრეთი ქართლი მთლიანად და მესხეთის პროვინციების მთავარი ნაწილი, მათ შორის კლარჯეთი. მხოლოდ შემოერთება საქართველოსთან მესხეთის უკიდურესი სამხრეთი ნაწილისა — ტაოს ზონისა — მიკუთვნებულია უფრო გვიანი ხანისათვის, მე-8 საუკუნის შემდეგ.

ხოლო ნ. მარის მტკიცებით, შემოერთება საქართველოსთან როგორც ტაოს ზონისა, ისე აგრეთვე კლარჯეთისაც, ვითომც მხოლოდ ამ გვიან ეპოქაში, მე-8 — 9 საუკუნეებში მოხდა.

მაგრამ ეს ცოტაა. ნ. მარის დასკვნით, თუმცა კლარჯეთი, ტაოსთან ერთად, შემოერთებულ იქმნაო საქართველოსთან მე-8 — 9 საუკუნეებში, მაგრამ მოსახლეობის შემადგენლობით იგი, ვითომც, ამის შემდეგაც სომხური დარჩა.

კლარჯეთი, ისევე როგორც ტაო, დასახლებული იყო სომხებით, რომლებიც სარწმუნოებით ქალკედონიტები (ე. ი. მართლმადიდებლები) იყვნენ. კლარჯეთისა და ტაოს მოსახლეობას ვითომც აერთებდა საქართველოსთან მხოლოდ ეს სარწმუნოებრივი ერთობა (მართლმადიდებლობა — ქალკედონიტობა). ამ სარწმუნოებრივი ერთობის ნიადაგზე მოხდაო თანდათან დაახლოება კლარჯეთის და ტაოს სომხობისა ქართველობასთან და შემდეგ თანდათან მათი გაქართველებაო. ეს პროცესი კლარჯეთისა და ტაოს სომხური მოსახლეობის გაქართველებისა, რაც ნ. მარის დასკვნით ვითომც მე-8—9 საუკუნეებში დაიწყო, გაგრძელდა ამის შემდეგ მთელი საუკუნეები და არ იყო დასრულებული თვით მე-11 საუკუნის დასასრულსაც კი; ამ დროისათვის, მე-11 საუკუნის დასასრულისათვის, კლარჯეთისა და ტაოს მოსახლეობა ჯერ კიდევ ვითომც ორ-ენიანი იყო და თუმცა ქართული შეთვისებული ჰქონდა, მაგრამ სომხური დედა-ენა ჯერაც დავიწყებული არ ჰქონიაო. ამრიგად, ნ. მარის მტკიცებით, კლარჯეთისა და ტაოს მოსახლეობა, თვით შემდგომ ხანაშიც, ეს იყვნენ არა ქართველები, არამედ ძირითადად გაქართველებული სომხები.

ასეთია ნ. მარის კონცეფცია მესხეთის ამ მხარეების — კლარჯეთისა და ტაოს ისტორიის შესახებ.

ჩვენ მოგვიხდება დეტალურად განხილვა ნ. მარის ამ შეხედულებათა, საიდანაც ცხადი გახდება, რომ ნ. მარის ეს კონცეფცია თავიდან ბოლომდე მცდარია და ყალბი.

მაგრამ წინასწარ საჭირო იქნება უფრო დაწვრილებით გავეცნოთ ნ. მარის დებულებებს აქ აღძრულ საკითხთა გამო ნ. მარის სხვადასხვა დროის ნაწერების მიხედვით.

*

პირველი ნარკვევი, სადაც ნ. მარმა ფართოდ გაშალა ეს კონცეფცია კლარჯეთისა და ტაოს მხარეთა შესახებ, ეს არის ნ. მარის წერილი „Армян, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах халкедонитах“, რომელიც 1905 წელს გამოქვეყნდა. ეს წერილი ერთგვარი შესავალია იმ გამოკვლევისა, რომელიც შემდეგ ნ. მარმა დაურთო გიორგი მერჩულის ძეგლის — გრიგოლ ხანძთელის ცხორების გამოცემას.

„Армян“-ში ნ. მარი შემდეგსა წერს კლარჯეთისა და ტაოს მხარეთა შესახებ, რომელთა მოსახლეობას ვითომც სომეხი ქალკედონიტები (სომეხი მართლმადიდებლები) შეადგენდნენ:

...В связи с национализацией армянской антихалкедонской церкви, в среде халкедонитов (армян) происходит обратное явление, именно денационализация, нанесшая армянскому народу громадный ущерб, в численный и нравственный... Благодаря этому процессу денационализации армян-халкедонитов, Грузия обогатилась двумя областями в высшей степени производительными, прямо таки блестящими в культурной жизни Грузии. Речь идет о Тао и Кларджетии...

„В начале 9-го века положение армян халкедонитов в Армении... было еще настолько прочно, что они стремились к господству. Северо-западная Армения, с областями Клардже (Кларджетия) и Тайк (Тао), в это время была в их руках. Халкедонитство здесь находило горячую поддержку не только в греках, но и в грузинах. Артануджинские Багратиды, владетели края, были уже халкедониты, и это не мало способствовало торжеству халкедонитов на этой окраине...

... Здесь (в Кларджетии и Тао) обосновываются монашествующие грузины, все на овдовевших армянских постройках... И в эту же эпоху, в 9-ом, даже в 10-ом веках, грузины монахи были обружены хотя и единоверным, но все-же ивородным армянским населением, и несмотря на политическое господство грузин, право называть страну грузинской, они основывали на том, что в церквах богослужение происходило на грузинском языке¹.

1906 წელს ნ. მარმა გამოსცა არაბული ვერსია გრიგოლ პართელის ცხოვრებისა, რომლის შესავალში ნ. მარი ეხება იმავე საკითხს კლარჯეთისა და ტაოს შესახებ. ნ. მარი აღნიშნავს, რომ არტანუჯში ვითომც არსებობდა სომხური საპიტიახშო („Артануджское бдешхство“ — „армянское бдешхство в бассейне реки Артанудж“); ამ სომხური საპიტიახშოს არსებობამ არტანუჯში ვითომც გასტანა მე-8 საუკუნის ნახევრამდე, რის შემდეგაც ეს მხარე, ნ. მარის სიტყვით, ქართველების გავლენის ქვეშ მოექცაო. „Со второй половины 8-го века, — წერს ნ. მარი, — в Тао-Кларджетии начинается грузинское церковное строительство, армянское халкедонитское население грузинизируется“.

ხოლო საკითხავია, საიდან ჩანს, რომ მე-8 საუკუნის ნახევრამდე არტანუჯში ვითომც არსებობდა სომხური საპიტიახშო?

ამის საბუთად ნ. მარი იმას ასახელებს, რომ გრიგოლ პართელის ცხოვრების არაბულ ვერსიაში ვითომც მოიხსენება არტანუჯის საპიტიახშო, როგორც შემადგენელი ნაწილი სომხეთის სამეფოსიო.

ჩვენ უკვე გვექონდა შემთხვევა გამოვევკვია, რომ ნ. მარის ეს ცნობა არტანუჯის სომხური საპიტიახშოს შესახებ ტენდენციურს, ყალბ ცნობას წარმოადგენს. გრიგოლ პართელის ცხოვრების არაბულ ვერსიაში, როგორც გამოიკვია, არავითარ არტანუჯის საპიტიახშოს შესახებ არაა საუბარი; გრიგოლ პართელის ცხოვრების არაბულ ვერსიაში დასახელებული ყოფილა არა არტანუჯის საპიტიახშო (რომელიც იბერიაში, კოროხის ხეობაში მდებარეობდა), არამედ არზანენის საპიტიახშო, რომელიც სულ სხვა ზონაში, ტიგროსის ხეობაში მდებარეობდა².

მაგრამ ნ. მარის ცნობათა ტენდენციურობისა და მცდარობის შესახებ ჩვენ უფრო დაწვრილებით შემდეგ გვექნება საუბარი.

1911 წელს ნ. მარმა გამოაქვეყნა ტექსტი გიორგი მერჩულის ძეგლისა — გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებისა, რომელსაც შესავალის სახით დაურთო გამოკვლევა. ამ შესავალ გამოკვლევაში ნ. მარი, ეხება რა გრიგოლ ხანძთელის მოღვაწეობის უშუალო ასპარეზის — კლარჯეთის მხარის ისტორიას, აღნიშნავს, რომ ვითომც კლარჯეთის მხარეში რამდენჯერმე შეიცვალა მოსახლეობის შემადგენლობა.

ნ. მარი კლარჯეთის მხარის ისტორიის გამო აყენებს შემდეგ დებულებებს:

1. კლარჯეთი ანტიკურ ხანაში, უძველეს პერიოდში („на заре исторической жизни“), ნ. მარის დასკვნით, დასახლებული იყო „თუბალ-კაინური“ (მეგრულ-ჭანური) ტომებით;

¹ იხ. ნ. მარი, Архан., გვ. 16 — 17, 6, 22.

² იხ. ზემოთ, გვ. 368—376.

2. შემდეგ მეორე პერიოდში კლარჯეთი ვითომც შედის სომხეთის ფარგლებში და მოსახლეობაც აქ სომხური ხდება;

3. კლარჯეთის ისტორიის მესამე პერიოდში, რომელიც დაიწყო მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან (ახალი წელთაღრიცხვით) კლარჯეთი ვითომც მოექცევა ქართველების გავლენის ზონაში და ვითომც მომდევნო მე-9 — 11 საუკუნეთა მანძილზე წარმოებს კლარჯეთის სომხური მოსახლეობის თანდათანობრივ გაქართველებას;

4. უკანასკნელ მეოთხე პერიოდში (მე-16 საუკუნიდან მოკიდებული) მოხდა კლარჯეთის მოსახლეობის გათურქება.

5. მარი, გრიგოლ ხანძთელის ცხორების გამოცემასთან დართულს შესავალ წერილში, წერს:

„Поле ближайшей деятельности Григория Хандзтийского, окрещенное тогда же в Грузинский Синай (=Кларджетия или Кларджия), настолько изолировано природой, что казалось бы, течения окружающей исторической жизни должны были без особого следа проходить мимо. Между тем все сколько нибудь серьезные и длительные исторические процессы, а их в жизни края были несколько, оставили глубокие следы в Кларджии...“

„Кларджия, и тесно связанная с ней область Таия, на заре исторической жизни является с тубал-кайнским (=мегрело-чанским) населением, родственным грузинскому...“

„Органической и реальной историей края, серьезными и длительными историческими процессами, объясняется то, что население края из ифетических племен тубал-кайнской (=мегрело-чанской) группы перерождается в армян, из армян перерождается опять в ифетидов, но грузин, из грузин перерождается в турок.“

„Перерождение грузин в турок, составляющее последний период в жизни края, засвидетельствовано достаточно хорошо. Процесс отуречения прошел три момента. Сначала шло политическое вращание края в турецкий государственный организм, затем религиозная переработка — обращение в мусульманство, довершившееся лишь в XVIII — XIX веках, и наконец лингвистический момент процесса“¹.

ამის შემდეგ ნ. მარი ეხება კლარჯეთის ისტორიის უძველეს პერიოდს, როდესაც ვითომც „თუბალ-კაინური“ კლარჯეთი სომხეთში გადავიდა და მოსახლეობაც კლარჯეთისა სომხური გახდა. ნ. მარი წერს: „Для древнейшего исторического процесса, перерождения тубал-кайнов нашего края в армян, мы располагаем столь скудными данными, что пока можем утверждать самый факт, но не можем представить исторического развития этого дела“. ნ. მარი ასახელებს ერთადერთ წყაროს, იოანე მამიკონიანის მატიანეს, რომელიც მე-7 საუკუნეს ეხება, და საიდანაც ვითომც ირკვევა, რომ აქ ადგილი ჰქონდა „სომხურ იმიგრაციულ მოძრაობას“².

ქვემოთ ჩვენ განვიხილავთ იოანე მამიკონიანის მატიანეს და ვნახავთ, რომ არაფერი ამის მსგავსი ამ ავტორს მოთხრობილი არა აქვს. პირიქით, იოანე მამიკონიანის მატიანიდან სულ სხვა რამ ირკვევა, სახელდობრ ის, რომ კლარჯეთი მე-7 საუკუნეში ქართულ მხარეს წარმოადგენდა. ნ. მარი სრულიად თვითნებურსა და ტენდენციურ განმარტებას აძლევს იოანე მამიკონიანის ტექსტს.

¹ იხ. ნ. მარი, დასახელებული გამოკვლევა, გვ. II — III.

² იხ. იქვე, გვ. III — IV.

ასევე როგორც „არზანენა“ ნ. მარის ხელში „არტანუჯად“ იქცა, ასევე ტენდენციურია და მცდარი ნ. მარის ინტერპრეტაცია იოანე მამიკონიანის მატიანისა.

მაგრამ ამის შესახებ ქვემოთ. აქ კი ჯერ დავუბრუნდეთ ნ. მარის ნარკვევს.

ნ. მარი ამის შემდეგ ეხება კლარჯეთის ისტორიის შემდეგს პერიოდს, როდესაც ეს ვითომცდა სომხური მხარე — ქართულად გადაიქცა (— „среднего исторического процесса обращения края из армянского в грузинский“); ნ. მარის მტკიცებით ამ პროცესმაც ვითომც სამი ფაზა განვლო: პოლიტიკური, სარწმუნოებრივი და ენობრივი: „Процесс грузинизации края [обращение края из армянского в грузинский] — прошел также три момента: политический, религиозный и лингвистический“¹.

ნ. მარის მტკიცებით, კლარჯეთის მხარე საქართველოს პოლიტიკური გავლენის სფეროში ვითომც მოექცა მე-8 საუკუნის ნახევრის შემდეგ. ამ დროიდანვე, მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარსა და მე-9 საუკუნის დასაწყისში, ვითომც პირველად წარმოებენ ქართული სამონასტრო მშენებლობა კლარჯეთში და ქართული ეკლესიის გავლენის განმტკიცება ამ მხარეში; ამას კი ვითომც შედეგად მოჰყოლია კლარჯეთის სომხების ქართულ ეკლესიასთან დაკავშირება, რაც კიდევ უფრო გაააღვილაო იმ გარემოებათ, რომ ამ მხარის სომხობა მართლმადიდებლობას (ქალკედონიტობას) მისდევდაო. ნ. მარის ცნობით ვითომც ირკვევა, რომ კლარჯეთის მხარის მკვიდრი მოსახლეობა — „армянское население было халкедонитское (православное), и оно после появления грузинских обителей, продолжало, долго, вплоть до конца 11-го века, сохранять параллельно с грузинским родной армянский язык, из которого в то же время в местную грузинскую речь и в грузинские литературные памятники, возникавшие на месте, естественно входили лексические и иные арменизмы.

„Есть и в самом житии намек на то, что грузинский язык в Кларджии был лишь церковным, а не разговорной речью всего населения даже в половине 10-го века, когда писал Георгий Мерчул“².

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ნ. მარის მტკიცებით, განთქმული ქართული სავანეები კლარჯეთში ვითომც არაა ქართული წარმოშობისა, ეს სავანეები აღრინდელ ხანაში ვითომც სომხების მიერ იყო დაარსებული. ქარაგელები კლარჯეთში მოსვლის დროს, გვიან ხანაში (მე-8 — 9 საუკუნეებში), მხოლოდ დამკვიდრდნენ სომხების მიერ აშენებულს ამ მონასტერ-სავანეებში, რომლებიც სომხების მიერ მიტოვებულ იქმნენო არაბების შემოსევის შედეგად.

ნ. მარი წერს:

„Грузинские монахи и в Кларджии нашли армянские монастырские постройки в состоянии полного разорения или запущенности, после какого-то разрушения.

„Во всем крае, пишет агнограф, был всего один монастырь, Опыза, по всей видимости уже грузинский“³.

¹ იხ. ნ. მარი, იქვე, გვ. IV.

² იხ. იქვე, გვ. XVI.

³ იხ. იქვე, გვ. XV.

ნ. მარი შენიშნავს ოპიზის შესახებ:

„Первая грузинская монастырская колония в Кларджии [Олпва] осела на одном на совершенно свежих пепелищ армянских обитателей, так как арабы предали край огню и мечу при Халифе Хишаме (724 — 744) в 730-м или 731 году...“¹

ამრიგად, ნ. მარის ცნობით, ოპიზა ვითომც სომხურს მონასტერ-სავეანეს წარმოადგენდა, რომელიც შემდეგ ქართველებმა დაიპირესო. მაგრამ ეს ცოტაა. ნ. მარის დასკვნით ვითომც სომხური წარმოშობისა იყო არა მარტო ოპიზა, არამედ კლარჯეთის ყველა დანარჩენი სავეანეები. ნარკვევში „Аркау...“ ნ. მარი წერდა: „Здесь (в Кларджетии и Тао) обосновываются монастырские грузины, все на овдовевших армянских постройках...“²

მაშასადამე, ნ. მარის დასკვნით გამოდის, რომ ვითომც სომხური წარმოშობისა ყოფილა საქართველოს სინაის ყველა განთქმული ქართული სავეანეები, როგორც ოპიზა, ისე ხანძთა, შატბერთი, მერე, დაბა, მიძნაძორთა, ბარეთელთა, წყაროსთავი, ბერთა, ჯმერკი, პარეხნი, დოლისყანა...

აქვს კი რაიმე საერთო ნ. მარის ამ მტკიცებას ისტორიულ სინამდვილესთან? როგორც შემდეგ დავინახავთ, არავითარი.

აქ ისტორიული ქეშმარიტების ტენდენციური დამახინჯება მართლაც რომ ყოველგვარ საზღვარს სცილდება.

*

ასეთია ის შეხედულებანი, რომელნიც გამოსთქვა ნ. მარმა გიორგი მერჩულის ძეგლის — გრიგოლ ხანძთელის ცხორების — შესავალ წერილში, სადაც მან გრიგოლ ხანძთელის მოღვაწეობის ადგილი — კლარჯეთის მხარე — არაქართულ ქვეყნად აღიარა, ხოლო საქართველოს სინაის ყველა ქართული სავეანეები არაქართული წარმოშობისად გამოაცხადა.

ეს შეხედულება კლარჯეთის შესახებ ნ. მარს განმეორებული აქვს მთელ რიგ სხვა ნარკვევებში.

ცალკეა აღსანიშნავი ნ. მარის ნარკვევი: „Батум, Ардаган, Карс, — исторический узел межнациональных отношений Кавказа“, რომელიც ლექციად იყო წაკითხული 1918 წელს და შემდეგ ცალკე წიგნად გამოქვეყნდა 1922 წელს.

ამ ნარკვევში ნ. მარი ეხება როგორც კლარჯეთსა და ტაოს, ისე მესხეთის სხვა მხარეთა საკითხსაც.

1. კლარჯეთის შესახებ ნ. მარი კვლავ იმეორებს და ავითარებს თავის ძველ კონცეფციას, რომ კლარჯეთი ვითომც მხოლოდ მე-8 საუკუნის შემდეგ ხდება ქართულ მხარედ³.

2. ზემო-მტკვრის ხეობის — არტაანის მხარის შესახებ ნ. მარს გამოთქმული აქვს მოსაზრება (სრულიად დაუსაბუთებლად!), რომ ვითომც არტაანის მხარე ისტორიულ წარსულში ყოველთვის არ იყოო საქართველოს ფარგლებში, არა-

¹ იხ. ნ. მარი, იქვე, გვ. XII.

² იხ. ნ. მარი, Аркау, გვ. 22.

³ იხ. დასახელებული შრომა, გვ. 40—43, 21 და სხვ.

მედ ზოგჯერ სომხეთისადმი. კუთვნილ ყარსის მხარესთან იყო დაკავშირებული¹.

3. ნ. მარს გამოთქმული აქვს მოსაზრება, აგრეთვე სრულიად დაუსაბუთებლად, რომ გოგარენი — გუგარქი (რომელიც ერთხანად ანტიკურ ხანაში სომხებს ჰქონდა დაპყრობილი), ვითომც შეიცავდაო კერძოდ სამცხესაც, ე. ი. ახალციხის მხარეს². ნ. მარი ამრიგად „აფართოებს“³ ჰიუბშმანისა და ნ. აღონცის მიერ მოხაზულს გოგარენის ტერიტორიას. (ჰ. ჰიუბშმანისა და ნ. აღონცის დასკვნით სამცხე-ახალციხის მხარე გოგარენის ფარგლებში არ შედიოდა).

საზოგადოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. მარს ეს ნარკვევი Батум, Ардтан, Карс — აშკარად ტენდენციურ ხასიათს ატარებს. ამ ნარკვევში საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის სრულიად ნათელი საკითხები ტენდენციურად არის ერთგვარ ბურჟუსში გახვეული.

5. მარის სიტყვით მესხეთის მხარეში იმდენად გადაჯაჭვულიაო ერთმანეთთან კავკასიელ ხალხთა ისტორია, რომ ეს მხარე, მესხეთი, წარმოადგენსო კავკასიელ ხალხთა ეროვნული ინტერესების ერთგვარ გაუნხნელ კვანძსო; ნ. მარი წერს: „...наш край не только узел, но и неразвязываемый узел общих кавказских интересов, и армян, и грузин, а ныне и турсое мусульман“⁴.

ცალკეა აღსანიშნავი ნ. მარის ორკოფული პოზიცია არტაანის (არტაან-კოლას) და აგრეთვე ტაოს მხარის ეროვნული კუთვნილების საკითხში, საკითხში — თუ რომელ ერს აქვს ამ მხარეებზე ისტორიული უფლებები. თუმცა ნ. მარი ამ ორი მხარის — არტაანის (არტაან-კოლას) და ტაოს — ეროვნული კუთვნილების საკითხის გამო მთელი ნარკვევის მანძილზე პირდაპირსა და გარკვეულს არას ამბობს და ბუნდოვანი შენიშვნებით კმაყოფილდება, მაგრამ საბოლოო დასკვნებში იგი ამჟღავნებს თავის პოზიციას. ნ. მარი ამ დასკვნებში იმ აზრს ატარებს, რომ ბათუმის მხარე უნდა ჩაითვალოს საქართველოს ეროვნულ ტერიტორიად, ხოლო ყარსის მხარე — სომხეთის ეროვნულ ტერიტორიად⁵. ხოლო რამდენადაც არტაანისა და ოლთისის ოლქები აღმინის-ტრაციულად ყარსის მხარეში იყო მოქცეული, ამდენად ნ. მარი არტაანისა და ოლთისის ოლქებს (ე. ი. ისტორიული მესხეთის არტაან-კოლასა და ტაოს პროვინციებს) გამოირიცხავს საქართველოს ეროვნული ტერიტორიის შემადგენლობიდან.

*

როგორც ცნობილია, ნ. მარი კავკასიის ხალხთა ისტორიის დიდ და განუსჯელ ავტორიტეტად ითვლებოდა და ამიტომაც ნ. მარის ზემოთ-აღნიშნულმა შეხედულებამ მესხეთის მხარეთა ისტორიის საკითხთა გამო, შეხედულებამ, რომ გრიგოლ ხანძთელის მოღვაწეობის უშუალო ასპარეზი — კლარჯეთის მხარე ვითომც არ იყო ძირეული ქართული ქვეყანა, ამ შემცდარმა და ტენდენციურმა კონცეფციამ ფართო გავრცელება მიიღო. ეს შეხედულება განმტკიცდა რუსულ და ევროპულ სპეციალურ ლიტერატურაში.

¹ იხ. ნ. მარი, დასახელებული შრომა, გვ. 5—6.

² იხ. გვ. 6.

³ იხ. გვ. 8.

⁴ იხ. გვ. 47—48.

ამ შეხედულებას მიმდევრები და დამცველები გამოუჩინდნენ ქართველ მკვლევართა შორისაც.

კერძოდ, ნ. მარის ეს კონცეფცია თავიდანვე გაიზიარა აკად. კ. კეკელიძემ, რომელიც ბოლო დრომდე მის დამცველად გამოდიოდა. ასე, მაგალითად, „ქართული ლიტერატურის“ ისტორიის გამოცემაში, რომელიც 1941 წელს გამოვიდა, კ. კეკელიძე იმეორებს იმ აზრს, რომ კლარჯეთი (ტაოსთან ერთად) ვითომც უკავშირდება საქართველოს მხოლოდ მე-8 საუკუნის შემდეგ, და რომ ეს მხარე, კლარჯეთი, ეთნიკურად ვითომც არ იყო ქართული ქვეყანა. კ. კეკელიძე, ეხება რა ქართველ-სომეხთა ლიტერატურულ ურთიერთობას მე-9—10 საუკუნეებში, წერს:

„აღნიშნულ ხანაში [მე-9—10 საუკუნეებში] ქართველებს თითქმის იმავე ერებთან აქვთ ლიტერატურული კავშირი და ურთიერთობა, რომლებთანაც პირველ პერიოდში [მე-9 საუკუნეებში] ბერძნებთან, ასურელებთან და სომეხებთან]. ახლაც (მე-9—10 საუკუნეებში) განაგრძობენ ქართველები სომეხური ენიდან თარგმნას. საქმე ისაა, რომ ტაო-კლარჯეთი. სადაც მერვე საუკუნის ნახევრიდან დამკვიდრდნენ ქართველები, და რომელიც ქართული მწერლობის ერთ-ერთ უძლიერეს ცენტრად გახდა, დასახლებული იყო ქალკედონის სომეხებით. რამდენიმე მნიშვნელოვანი ქართული სავანე აქ სომეხთა ნამონასტრალზე გაშენდა. აი — სწორედ ამ წარმოშობისაა სომეხები და ქართველები ერთმანეთს პიოდაპირ ზედეზოდნენ, განაგრძობდა არსებობას სომეხ-ქართველთა ლიტერატურული ერთობა და კავშირი, მართალია, აქაური სომეხები უკვე გაქართველების გზაზე იყვნენ დამდგარი, მაგრამ ძლიერი ლიტერატურული მემკვიდრეობით და ტრადიციებით, ისინი ჯერ კიდევ აძლევდნენ ერთმორწმუნე ქართველ მწიგნობრებს შემოქმედებითსა და სათარგმნ მასალას: ქართველები მათგან სთარგმნავენ არა მარტო მე-8 — 9 საუკუნეებში, არამედ მეთათვისაც...“ (იხ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I ტ. 1941 წლის გამოცემა, გვ. 47).

კ. კეკელიძე, თავისი შრომის მეორე ადგილას განმეორებით ეხება ტაო-კლარჯეთის ცნობილ სავანეებს (ოპიზას, ხანძთას), რომლებიც ქართული მწერლობის მთავარ ცენტრებს წარმოადგენენ მე-9 — 10 საუკუნეებში, და აღნიშნავს, რომ ეს სავანეები ვითომც არ იყვნენ ქართველების მიერ დაარსებული. კ. კეკელიძე წერს:

„ტაო-კლარჯეთის მხარეში... სომეხებს გაუშენებიათ მონასტრები, როგორცაა ოპიზა, ხანძთა, იშხანი, მიძანძორი, შატბერდი და სხვა, სადაც კულტურულ-შემოქმედებითი და ლიტერატურული მოღვაწეობა დულდა და გადმოდულდა. მერვე საუკუნის ნახევარში, მურვან-ყრუს შემოსევით, ეს მხარე სულ ერთიან აიხრდა, ამას თან დაერთო ხოლმეობა, რომელმაც მუსხრი გაავლო მცხოვრებლებს... ამ უბედურების და აიხრების დროს დაცემულა და დაშრეტილა ნახსენები სომეხთა მონასტრები; როდესაც გრიგოლი (ხანძთელი) მოსულა აქ, მხოლოდ ერთადერთი მონასტერი ყოფილა, ოპიზა. ეს მონასტერიც ქალკედონის სომეხებს სჭერიათ, მაგრამ აღნიშნული უბედურების შემდეგ, სხვებთან ერთად, ისიც მიუტოვებიათ... მერვე საუკუნის ოცდაათიან წლებში აქ დამკვიდრებულან ქართველები... ოპიზა შეიქმნა ტაო-კლარჯეთის სამონასტრო ცხოვრების, კერადა...“ (იხ. კ. კეკელიძე, იქვე, გვ. 84—85).

როგორც ვხედავთ, კ. კეკელიძე აქ ახალს არას გვეუბნება... აქ უცვლელად გადმოწერილია ნ. მარის მცდარი, ტენდენციური დებულებები.

*

აქ აღძრულ საკითხებთან დაკავშირებით საჭიროა აგრეთვე მოვიხსენიოთ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის შრომების სერიაში ამ ბოლო დროს (1944 წ.) გამოქვეყნებული ილია აბულაძის წიგნი: „ქართული და სომეხური ლიტერატურული ურთიერთობა მე-9 — 10 საუკუნეებში“.

ეს წიგნი აგრეთვე ეკუთვნის იმ შრომათა რიცხვს, რომლებიც დამახინჯებით წარმოგვიდგენენ საქართველოს სამხრეთი მხარეების ისტორიას.

დასახელებული წიგნი ძირითადადში ემყარება იმ მცდარ დებულებებს, რომლებიც წარმოდგენილი აქვთ მესხეთის სანაპირო მხარეთა ისტორიის შესახებ ჰ. ჰიუბშმანსა და ნ. აღონცს. ამავე დროს ამ წიგნში გაზიარებულია აგრეთვე ნ. მარის მცდარი დებულებანი კლარჯეთის და ტაოს ისტორიის საკითხებზე.

ჩვენ უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ კლარჯეთის და ტაოს ისტორიის საკითხთა გამო ჰ. ჰიუბშმანისა და ნ. აღონცის კონცეფციასა და ნ. მარის კონცეფციას შორის ერთგვარი სხვაობაა.

ჰ. ჰიუბშმანისა და ნ. აღონცის დასკვნით ქართველებმა ვითომც მე-4 საუკუნეში შეიერთეს კლარჯეთის მხარე (რომელიც ვითომც მანამდე სომხეთის ფარგლებში შემავალი „გუგარქი“-ს ნაწილს შეადგენდა). რაც შეეხება მესხეთის უკიდურეს სამხრეთ სექტორს — ტაოს ზონას, მისი შემოერთება ქართველების მიერ უფრო გვიანი ხანისათვის არის ნავარაუდები, არა უადრეს მე-8 საუკუნისა.

რაც შეეხება ნ. მარს, მას, როგორც მოხსენებული გვქონდა, მთელი ქოროხის ხეობის ვითომცდა „გაქართველების“ თარიღი უფრო ახალი დროებისაკენ აქვს გადმოწეული. ნ. მარის მტკიცებით, როგორც ტაო, ისე კლარჯეთიც, ვითომც მხოლოდ მე-8 საუკუნიდან მოექცა საქართველოს გავლენის ზონაში.

ილ. აბულაძის წიგნში ჩვენ გვაქვს ამ ორი ხაზის, ერთი მხრით ჰ. ჰიუბშმანისა და ნ. აღონცის უფრო „ზომიერი“ დებულების, ხოლო მეორე მხრით ნ. მარის „მაქსიმალისტური“ დებულების ერთგვარი შეთანხმების ცდა.

ილ. აბულაძე თავის წიგნში უპირატესად ეხება ტაოს ისტორიას (ძირითადადში ჰ. ჰიუბშმანისა და ნ. აღონცის კონცეფციის მიღვევებით). ილ. აბულაძის დასკვნით ტაოს შემოერთება საქართველოსთან მე-8 საუკუნის დასასრულს მომხდარა (იხ. გვ. 09—010). ამასთან ილ. აბულაძე ვარაუდობს, რომ ეს სომხური ტაო — „ტაიქი“ ვითომც შეიცავდა მთელ იმ ტერიტორიას, რომელიც გვიან ხანაში ტაოს ფარგლებში იყო მოქცეული, ე. ი. როგორც იმიერ ტაოს, ისე აგრეთვე ამიერ ტაოსაც (ბანა-ოლთისის ზონას); ამას გარდა სომხური ტაო — „ტაიქი“-ს ფარგლებში ვითომც შედიოდა ზემო-მტკვრის ხეობის ნაწილი, კოლას რაიონი (რომელიც სინამდვილეში არტაანს, ჯავახეთის საერისთავოს ეკუთვნოდა).

ილ. აბულაძის დასკვნით ტაო (ამ ვრცელ საზღვრებში) მოსახლეობის შემადგენლობის მხრით ვითომც ძირითადადში სომხურ მხარეს წარმოადგენდა, იგი მე-8 საუკუნისათვის, წერს ავტორი, „ძირითადად სომეხ თუ გასომხებული ელემენტებისაგან შესდგებოდა“-ო (გვ. 010). უფრო გვიან ხანაში ვითომც მოხდა ტაოს ამ სომხური მოსახლეობის გაქართველება. ავტორის სიტყვით — „ტაოს პოლიტიკურად დაუფლებას ქართველთა მიერ და მის ქართველთა სამეფოს ნაწილად გადაქცევას თან მოჰყვა მისი კულტურულად დაუფლება“ (გვ. 010).

ასეთია ავტორის დებულებანი ტაოს შესახებ.

ხოლო როგორი ვითარება იყო, ავტორის აზრით, კლარჯეთში?

ავტორის დასკვნით კლარჯეთშიაც იგივე ვითარება ყოფილა, რაც ტაოში;

კლარჯეთის შემოერთება ქართველების მიერ ვითომც აგრეთვე მე-8 საუკუნეში მომხდარა და მოსახლეობის ძირითადი ფენა, კლარჯეთშიაც, ისევე როგორც ტაოში, ვითომც სომხური ყოფილა. ილ. აბულაძე წერს, რომ „ტაო-კლარჯეთის სომხობა — მე-8 საუკუნის გასულიდან „ქართველთა სამეფო“-ში შემოვიდა“ (გვ. 013).

ამრიგად, ილ. აბულაძე აქ უცვლელად იმეორებს ნ. მარის კონცეფციას კლარჯეთის შესახებ, რომელსაც იგი ათავსებს და ათანხმებს ჰ. ჰიუბშმანისა და ნ. ადონცის კონცეფციასთან. ილ. აბულაძე აცხადებს, რომ ნ. მარმა სწორად გადასწყვეტაო ტაოსა და კლარჯეთის ისტორიის საკვანძო საკითხები და რომ ნ. მარის „Архав“-ში (რომელსაც ილ. აბულაძე „მეტად საგულისხმო ნაწირომს“ უწოდებს) სწორად არისო გაშუქებული, თუ როგორ მიმდინარეობდაო ქოროხის ხეობის სომხობის „ყოველმხრივი გაქართველების პროცესი“-ო.

ილ. აბულაძეს — ისტორიული თავგადასავალი როგორც ტაოსი, ისე კლარჯეთისა, მე-8 საუკუნის შემდეგ (როდესაც ვითომც კლარჯეთი, ტაოსთან ერთად, შემოერთებულ იქმნა საქართველოსთან), კულტურული ცხოვრება ამ მხარეთა, ასე აქვს წარმოდგენილი:

„ტაო-კლარჯეთის სომხობა, რომელიც მე-8 საუკუნის გასულიდან „ქართველთა სამეფო“-ში შემოვიდა, ქართველთა გაღლენის სფეროში მოხვედრით, აკად. ნ. მარის სიტყვით, შეერწყმის ქართველობას. მოწყვეტილი მშობლიურ ნიადაგს (—სომხეთს), სადაც მისი თანამოაზრენი (სომეხი-ქალკედონიტები) უკვე მოკლებული იყვნენ ფართო შემოქმედებითს გასაქანს, ის (ტაო-კლარჯეთის სომხობა) ერთხანს მუშაობას მწერლობის დარგში დამოუკიდებლად ეწევა (სომხურ ენაზე). ყველაფერი, რაც მას წინანდელი შემოქმედებიდან ებადა, დაცული ჰქონდა და მის ათვისებას დედა-ენაზედვე (სომხურად) ახერხებდა. მაგრამ დროთა მსვლელობაში ... ადგილობრივ ქართულ ელემენტებთან ურთიერთობისა და ქართულ კულტურულ სამყაროსთან ახლო კავშირის გამო, მისთვის სომხურ ლიტერატურულ ენაზე არსებული ძეგლები ადვილად გასაგები აღარ აღმოჩნდარა. საჭირო გახდა არა ამ ძეგლების გადმოთარგმნა უფრო ადვილად გასაგებ ენაზე, ამ შემთხვევაში ქართულზე... ამ დარგში (ჰაგიოგრაფიული მწერლობის დარგში) ტაო-კლარჯეთის სომხობას შემდეგში საკუთარი წვლილიც შეუტანია, მაგრამ არა სომხურ ენაზე, არამედ უფრო დასაძლევ ქართულზე... მისთვის (ტაო-კლარჯეთის სომხობისათვის) დედა-სამწერლო ენის მაგივრობას უცხო ენა (ქართული) ეწევა. დედა-ენა (სომხური) თუ ესმის მას, ისევ და ისევ სასაუბრო და არა სალიტერატურო ენა, ის, მოკლედ რომ მოვჭრათ, გაქართველების გზაზე დამდგარი...“ (იხ. გვ. 013).

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ილ. აბულაძის მტკიცებით ვითომც ტაო-კლარჯეთის სომხების მიერ არის დაწერილი ქართულად ძველი მწერლობის ძეგლი „მარტვილობა ცხრათა კოლაელთა“. ეს ძეგლი, რომელიც ტაოს მხარეს ეხებაო, დაწერილი არისო ტაო-კლარჯელი სომხების მიერ ქართულ ენაზე იმ ხანაში, როდესაც ტაო-კლარჯეთის სომხობა უკვე გაქართველდაო ენობრივად, და სალიტერატურო ენის ადგილი სომხურის ნაცვლად „უფრო გასაგებმა“ ქართულმა დაიჭირაო.

საკითხავია, არსებობს კი მართლაც რაიმე საბუთი, რაც ადასტურებდეს, რომ „მარტვილობა ცხრათა კოლაელთა“ ტაო-კლარჯელი სომხების მიერ არის დაწერილი? სინამდვილეში ასეთი საბუთი არ არსებობს, და არც შეიძლება არსებობდეს, ვინაიდან ეს ძეგლი ქართულია, ქართველი ავტორის მიერ არის დაწერილი.

ჩვენ ქვემოთ გვექნება შემთხვევა შევეხოთ ამ ძეგლს და ჩვენ დავრწმუნდებით, რომ ილ. აბულაძის მტკიცება მოკლებულია ყოველგვარ საფუძველს, მთელი მისი კონცეფცია ქვიშაზე არის აგებული.

შესახებ ამ ძეგლისა, — „მარტილობა ცხრათა კოლაელთა“, — რომელიც ადრინდელი ხანის ქართული მწერლობის უაღრესად მნიშვნელოვანი ნაწარმოებია, ამთავითვე აღვნიშნავთ შემდეგს.

ილ. აბულაძე ფიქრობს, ვითომც ამ თხზულებაში აღწერილი ამბავი ტაოს ეხება და ამიტომ ტაოში უნდა იყოს დაწერილიო. ხოლო რაკი ტაოში სომხური მისაწვლუბა იყო, ამიტომც ეს ნაწარმოებიც სომხური წარმოშობისად უნდა ვიცნოთო. ასეთია მარტივი ხაზი ილ. აბულაძის არგუმენტაციისა.

მაგრამ აქ ორმაგი შეცდომაა დაშვებული; ჯერ ერთი, ეს ძეგლი, როგორც შემდეგ დავჩინავთ, სრულიად უდავოდ ქართული თხზულებაა, და მეორეც, ამ ძეგლს არაფერი აქვს საერთო არც ტაოსთან და არც კლარჯეთთანაც.

ამ ძეგლში აღწერილი მოქმედება წარმოებს, როგორც აღვნიშნულია თვით ტექსტში, „თავსადიდისა მდინარისასა, რომელსა ჰრქვან მტკუარი, ვეესა, რომელსა ჰრქვან კოლაა“.

ძველ-ქართული და ძველ-სომხური წყაროების ჩვენებათა შედარებითი შესწავლიდან ირკვევა, რომ არსებულა ორი რაიონი („ხევი“), რომელთაც ეწოდებოდა მსგავსი სახელები: „კოლა“ (კოლაა) და „კოლი“. პირველი მათგანი, კოლა, მდებარეობდა მტკერის სათავეებში და შეადგენდა არტანის მხარის (ჯავახეთის საერისთავოს) ნაწილს. ხოლო მეორე მათგანი, კოლი, მდებარეობდა ჭოროხის ხეობაში და შეადგენდა ტაოს მხარის ნაწილს (იხ. ლეონტი მოძღვარი, ისტორია ხალიფთა). შემდეგ ხანაში, ამ მხარის გეოგრაფიის უცოდინარი მწერლები ერთიმეორეში ურევდნენ ამ ორ რაიონს.

ხოლო ჩვენს ძეგლში, როგორც მოვიხსენებთ, პირდაპირ დასახელებულია მტკერის ხეობა და, მაშასადამე, აქ იგულისხმება არტანის კოლა (ჯავახეთის საერისთავოს ნაწილი).

ამრიგად, ამ ნაწარმოებს არაფერი აქვს საერთო ტაოს მხარესთან (რომელიც მთლიანად ჭოროხის ხეობაში იყო განფენილი).

მაშასადამე, ილ. აბულაძის არგუმენტაციას ყოველგვარი საფუძველი ეცლება.

აქ აღვნიშნავთ ამას გარდა, რომ ეს ძეგლი, მარტილობა ცხრათა კოლაელთა, გარდა იმისა რომ ტერიტორიულად დაშორებულია ტაოს მხარეს, იგი ქრონოლოგიურადაც არ ეკუთვნის იმ ეპოქას, რომელსაც ილ. აბულაძე მიაწერს.

ილ. აბულაძე ფიქრობს, რომ მან თავისი ლიტერატურული შტუდიებით ტაო-კლარჯეთის ისტორიის კვლევის საქმეში ახალი შუქი შეიტანა. „მოგონია, — წერს იგი წიგნის შესავალში, — ეხლა უფრო ნათლად და ხელშესახებად შეიძლება იმის გათვალისწინება, თუ როდის და როგორ დაიწყო და მიმდინარეობდა ტაოს (ან ტაო-კლარჯეთის) სომხობის ყოველმხრივი გაქართველების პროცესი, რაც ამ ორმოციოდე წლის წინათ მთავარ ხაზებში წარმოადგინა. ნ. მარმა...“ (გვ. IX—X).

ჩვენ ვფიქრობთ, და მკითხველი ამაში შემდეგ დარწმუნდება, რომ ვერც ნ. მარმა წარმოადგინა სწორი სურათი ტაო-კლარჯეთის მხარეთა ისტორიისა, და ვერც ნ. მარის ამ მცდარი და ტენდენციური ხაზის გამგრძელებელნი ვერა დგანან მეცნიერული კვლევა-ძიების სწორ გზაზე...

*

საკითხი, რომელიც აქ ჩვენი განხილვის საგანს შეადგენს, ამ ბოლო წლების მანძილზე გახდა პოლემიკის საგანი საბჭოთა სამეცნიერო ლიტერატურაში.

1946 წელს გამოქვეყნდა ნ. ტოკარსკის წიგნი „Архитектура древней Армении“ (რედაქტორი აკადემიკოსი ი. ორბელი). ეს წიგნი შეიცავს მთელ რიგ მცდარ დებულებებს ორი მეზობელი ქვეყნის — სომხეთისა და საქართველოს ხე-

ლოვნების ისტორიის საკითხთა გამო, ხოლო განსაკუთრებით ტენდენციურად და ყალბად აშუქებს იგი მესხეთის ხელოვნების ძეგლთა ისტორიას და საერთოდ მესხეთის ისტორიის საკითხებს.

ნ. ტოკარსკის წიგნში მესხეთის არქიტექტურის ისტორიისადმი მიძღვნილია ცალკე სპეციალური თავი (მე-6): „Таянская архитектурная школа X века“ „ტაიქის (ტაოს) არქიტექტურული სკოლა მე-10 საუკუნისა“. სახელწოდება „ტაიქი“ (=ტაო) აქ იხმარება გაფართოებული მნიშვნელობით: ტაოს ისტორიულ მხარეებთან (იმიერ და ამიერ ტაოსთან) ერთად აქ მითვლილია აგრეთვე მესხეთის მეზობელი მხარეები: კლარჯეთი და შავშეთი. „ტაიქის (ტაოს) არქიტექტურული სკოლის“ ძეგლთა სახელწოდებით აქ განხილულია ძეგლები: ოშკი, ხახული, იშხანი (ტაოს მხარეთა), ოპიზა და ფორთა-ხანძთა (კლარჯეთის მხარისა), ტბეთი (შავშეთის მხარისა).

ეს უდიდესი ძეგლები კლასიკური ქართული ხუროთმოძღვრებისა (რომლებიც მეტწილად მე-10 საუკუნეს ეკუთვნიან), ნ. ტოკარსკიმ გამოთიშა ქართული ხუროთმოძღვრების წიაღიდან და სომხური ხუროთმოძღვრების წრეს მიაკუთვნა.

მაგრამ ეს ცოტაა. ნ. ტოკარსკიმ, როგორც ცნობილია, სრულიად უმეცრული გააშუქება მისცა ტაო-კლარჯეთის ისტორიას. ნ. ტოკარსკის აზრით, ტაო-კლარჯეთი არათუ მე-8 საუკუნემდე (როგორც ამას დაასკენიდა ნ. მარი), არამედ უფრო გვიან ხანაშიაც, მე-9—10 საუკუნეებში, ეს არისო არსებითად იგივე სომხეთის ნაწილი, რომელიც არა მხოლოდ ეთნიკურად იყო დაკავშირებული სომხეთთან, არამედ პოლიტიკურადაც სომხური ორიენტაციის გზას ადგაო. ნ. ტოკარსკი თავის უმეცრულ მტკიცებაში იქამდის მივიდა, რომ თვით დავით დიდი კურაპალატი, უდიდესი ქართველი მოღვაწე მეთავე საუკუნისა, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა სრულიად-საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას, არაქართველ მოღვაწედ გამოაცხადა, რომელიც ვითომდა ანტიქართული სახელმწიფოებრივი ტენდენციების გამტარებელი იყო...

ნ. ტოკარსკის საფუძვლიანი პასუხი ვასცა აკადემიკოსმა ს. ჯანაშიამ წერილში: „Об одном примере искажения исторической правды“¹. უდროოდ გარდაცვლილი ქართველი მეცნიერის ეს წერილი ფართოდ არის ცნობილი და ჩვენ შეგვიძლია აღარ გაფაგრძელოთ მასზე სიტყვა.

ამ ბოლო დროს (1950 წ.) გამოქვეყნდა აქ აღძრულ საკითხთა გამო წერილი ვ. მიხანკოვასი, სათაურით: „Вопросы истории культуры Армении и Грузии в работах Н. Я. Марра“, რომელიც ძირითადადში წარმოადგენს პასუხს ს. ჯანაშიას ზემოთ-დასახელებული წერილისას. ჩვენ შეგვეძლო არც კი მოგვეხსენებინა ეს ავტორი, და თუ ვახსენებთ, მხოლოდ იმიტომ, რომ მისი ნარკვევი გამოქვეყნდა ისეთ სერიოზულ სამეცნიერო ჟურნალში, როგორიც არის „Вопросы Истории“ (სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის ორგანო)². ხაზგასასმელია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ „Вопросы Истории“-ს რადაქციამ ს. ჯანაშიას წერილი დაბეჭდა შენიშვნით, ხოლო ვ. მიხანკოვას წერილი მოათავსა უშენიშვნოდ.

¹ იხ. ჟურნალი *Вопросы Истории*, 1947 წ., № 5.

² იხ. დასახელებული ჟურნალი, 1950 წ., № 2.

გ. მიხანკოვა აღიარებს, რომ ნ. ტოკარსკი შემცდარია, როდესაც მან მე-10 საუკუნის ძეგლები ტაოსი, შავშეთისა და კლარჯეთისა მიაკუთვნა სომხურ კულტურის წრეს; ამ დროს ქოროხის ხეობის ეს პროვინციები (ტაო-შავშეთ-კლარჯეთი) „ქართველთა სამეფოს“ ფარგლებში შედიოდა და დასახელებული ძეგლები ქართული კულტურის ძეგლებიაო.

მაგრამ რაც შეეხება უფრო ადრინდელ პერიოდს (მე-9—10 საუკუნეებზე უფრო ადრინდელ ხანას), ნ. მიხანკოვა თვლის, რომ ქოროხის ხეობის ეს პროვინციები (ტაო, შავშეთი, კლარჯეთი...) არ იყო ქართული ქვეყანა, ქართული ენითა და კულტურით, არამედ მხარე, რომელიც პოლიტიკურად და აგრეთვე ეთნიკურადაც ძირითადად დაკავშირებული იყო სომხეთთან.

ვ. მიხანკოვა თვლის, რომ ნ. მარის კონცეფცია ტაო-კლარჯეთის ისტორიისა ეს არის ურყევი ისტორიული ქვეშაბრტეხა და იმეორებს მკითხველისათვის უკვე ცნობილს ნ. მარის დებულებებს.

ამ ბოლო დროსვე ჟურნალში *Византийский Временник* (1950, III) გამოქვეყნდა ა. იაკობსონის ვრცელი საქმიანი რეცენზია ნ. ტოკარსკის წიგნის გამო (გვ. 257—267).

ავტორი, ეხება რა ნ. ტოკარსკის წიგნის ზემოთ-დასახელებულ მე-6 თავს— „Тайнская архитектурная школа X века“, თვლის მას ყოველმხრივ შემცდარ წარკვევად. ა. იაკობსონი ამასთან შენიშნავს:

„Эта глава книги Н. Токарского подверглась подробному и отрицательному разбору и со стороны академика С. Н. Джамашва, с выводами которого в этом отношении нельзя не согласиться“ (გვ. 263).

ავტორი იძლევა ტაოსი და შავშეთ-კლარჯეთის მე-9—10 საუკუნეთა ძეგლების მეტად საყურადღებო ანალიზს ხუროთმოძღვრული თვალსაზრით და სრულის დამაჯერებლობით ამტკიცებს, რომ ეს ძეგლები უნდა მიეკუთვნოს ნიშანდობლივ ქართულ კლასიკურ ხუროთმოძღვრებას და არა სხვას რომელსამე.

ავტორის დასკვნა გამოიხატება შემდეგის დებულებით:

„Глава VI «Тайнская архитектурная школа X века» выпадает из общей структуры книги, ибо те памятники, о которых идет речь, являются во всех отношениях памятниками грузинской архитектуры, и принадлежат они территории, которая по своей культуре к десятому веку стала уже грузинской“.

აღსანიშნავია, რომ ა. იაკობსონი, რომელიც კარგად არის ორიენტირებული ქართული ხელოვნების ისტორიის საკითხებში და რომელიც ტაო-შავშეთ-კლარჯეთის ძეგლების ანალიზით ამტკიცებს მათს კუთვნილებას ქართული ხელოვნების წრისადმი, როგორც ვხედავთ, შენიშნავს: ეს ძეგლები ეკუთვნიანო ტერიტორიას, რომელიც თავისი კულტურით მათე საუკუნისათვის უკვე ქართული გახდაო („...принадлежат они территории, которая по своей культуре к десятому веку стала уже грузинской“).

მაშასადამე, თვით ასეთი კარგად ორიენტირებული და მიუდგომელი ავტორი, როგორიც არის ა. იაკობსონი, დაჯერებულია, რომ მესხეთის ტერიტორიები ქოროხის ხეობისა გახდა ქართული მხოლოდ ამ გვიან ხანაში. ასეთია გავლენა ნ. მარის კონცეფციისა მესხეთის მხარეთა ისტორიის შესახებ, რომელიც დღემდე ერთგვარ დოგმად იყო მიჩნეული.

ჩვენ ამით დავამთავრებთ საკითხის ისტორიის ამ ზოგად მიმოხილვას.

ჩვენ გავეცანით ამ ფართოდ გავრცელებულ ისტორიულ კონცეფციას, რომელიც ასეთის სისტემატურობით მეორდება საისტორიო მეცნიერებაში საუკუნე-ნახევრის მანძილზე, რომ ვითომც სამხრეთი საქართველო, მათ შორის მესხეთის უდიდესი ნაწილი (მესხეთის ყველა სამხრეთი პროვინციები) და აგრეთვე ნახევარი ისტორიული ქართლი (სამხრეთი ქართლი), ეს თითქოს არისო ნაწილი ისტორიული სომხეთისა, რომელიც უფრო გვიან ხანაში საქართველომ ვითომც სომხეთიდან დაიპყრა და გააქართულა.

თუ ეს შეხედულება მართალი გამოდგებოდა, ჩვენ უნდა გავვეუქმებინა, ლეგენდარულად გამოგვეცხადებინა ქართული საისტორიო წყაროები, რომლებიც ამ მხარეებს ძირეულ ქართულ ქვეყნად ასახელებენ, და არა მართო ქართული, არამედ ასევე სომხური და კლასიკური ხანის ბერძნულ-ლათინური საისტორიო წყაროები, რომელთა ჩვენებითაც ასევე დასტურდება ამ მხარეთა საქართველოსადმი კუთვნილება.

მაგრამ, როგორც ირკვევა, გაუქმებას საჭიროებენ არა ეს საისტორიო წყაროები, არამედ ის შემცდარი და ტენდენციური კონცეფცია, რომელიც დამახინჯებით წარმოგვიდგენს ისტორიულ ქვეშაობებს!

გადავდივართ ამის შემდეგ ამ შემცდარი და ტენდენციური კონცეფციის კრიტიკულ განხილვაზე.

საქართველოსა და სომხეთის ამ ორი მოძმე ქვეყნის კულტურული და პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორია საჭიროებს უაღრესად გულისხმიერ მიდგომას. ამას გვავალდებს კერძოდ ამ ორი მოძმე ერის საერთო ისტორიული თავგადასავალი.

მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე ქართველ და სომეხ ხალხს ერთად ეჭირათ კულტურისა და პროგრესის მაღალი დროშა კავკასიაში, ახლო აღმოსავლეთის სანაპიროზე.

ისტორიულ წარსულში ქართველი და სომეხი ხალხი ერთად იღვწოდნენ. ისინი არაერთგზის ერთად, მხარდამხარ იცავდნენ თავის სამშობლოს დამოუკიდებლობასა და ეროვნულ თვითმყოფობას უცხოელ დამპყრობელთაგან.

ხოლო ახლო წარსულში ქართველი და სომეხი ხალხი ერთად განიცდიდნენ ეროვნულ ჩაგვრას.

რასაკვირველია, არათუ არაობიექტურობა, არამედ არასათანადო სიღრმით შესწავლა საკითხისა და ერთი ერის კუთვნილების გამოცხადება მეორე ერის კუთვნილებად—ეს არის არა მართო „აკადემიური“ შეცდომა.

ჩვენ ქვემოთ შევეცდებით ყველა არსებული წყაროების გათვალისწინებით სრულის ზედმიწევნით განვსაზღვროთ, თუ როგორი იყო რეალური ისტორია საქართველო-სომხეთის სანაპირო მხარეებისა, თუ რომელი მათგანი, და როდის სახელდობრ, დაკავშირებული იყო პოლიტიკურად ამათუ იმ ქვეყანასთან, საქართველოსთან თუ სომხეთთან, და როგორი იყო ამ მხარეთა ეთნიკური სახე.

კლარჯეთის სამრისთავო
ძველ-ქართული მატრიარქისა

(1. საკუთრივ კლარჯეთი და მიმდგომი მხარეები: 2. შავშეთი, 3. ნიგალი, 4. „სახლვარი ქართლისა სპერი“ ანუ ქვემო-სპერი, 5. ამიერი ტაო, 6. „ზღვისპირა კლარჯეთი“ ანუ აღმოსავლეთი ჭანეთ-ლახეთი).

საკითხებიდან, რომლებიც საქართველოსა და სომხეთის სანაპირო მხარეებს (მესხეთსა და ქვემო-ქართლს) ეხება, ჩვენ აქ ცალკე გამოვყოფთ და პირველ რიგში განვიხილავთ კლარჯეთის ისტორიის საკითხს.

ამ საკითხის ცალკე გამოყოფა შემდეგით არის გამოწვეული.

როგორც იცის მკითხველმა, კლარჯეთი არის ის მხარე, სადაც მე-8—9 საუკუნეში საფუძველი ჩაეყარა საქართველოს ახალ კულტურულ აღმავლობას და სახელმწიფოებრივ აღორძინებას, მხარე, სადაც მოღვაწეობს გრიგოლ ხანძთელი და სადაც აშოტ I დიდი კურაპალატი განამტკიცებს მთელი საუკუნეების მანძილზე გაუქმებულს „ქართველთა სამეფოს“, რომლის დედაქალაქად ხდება კლარჯეთში მდებარე ქალაქი არტანუჯი.

ამავე დროს ნ. მარი და მისი მიმდევარნი, როგორც ვნახეთ, გვარწმუნებენ, რომ კლარჯეთი მე-8 საუკუნემდე ვითომც არ იყო ქართული ქვეყანა; უფრო მჭტი: კლარჯეთი მე-8 საუკუნეში თუმცა პოლიტიკურად დაუკავშირდაო საქართველოს, მაგრამ ეთნიკურად იგი ვითომც ამის შემდეგაც უცხო მხარედ რჩება, იგი მეცხრე-მეათე საუკუნეთა მანძილზედაც ჯერ ისევ წარმოადგენდაო არაქართულ ქვეყანას, რომელიც მხოლოდ „გაქართველების“ გზაზე იყო დამდგარი.

თუ ჩვენ გავიზიარებდით ამ კონცეფციას, მაშინ ადრეულ საშუალო საუკუნეთა საქართველოს ისტორიის განვითარება რაღაც უცნაურ ასპექტში უნდა წარმოგვედგინა: გამოვიდოდა, რომ თვით ძირითადი მხარე, რომელიც გახდა ბაზისი საქართველოს კულტურული და სახელმწიფოებრივი აღორძინებისა მე-8—9 საუკუნეებში, თვით ეს ძირითადი მხარე ვითომც არ იყო ქართული...

სწორია ეს კონცეფცია?

რასაკვირველია, ეს ყოვლად დაუჯერებელია, და როგორც შემდეგ დავინახეთ, ამ კონცეფციას ისტორიულ სინამდვილესთან არაფერი აქვს საერთო.

საკითხები ჩვენ ქვემოთ შემდეგის თანრიგით გვექნება განხილული:

1. ჯერ განვიხილავთ, თუ რა მოსაზრებებს აყენებენ ნ. მარი და სხვა მკვლევარნი, ვითომც კლარჯეთი ანტიკურ ხანასა და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში პოლიტიკურად და ეთნიკურად არ წარმოადგენდაო ქართულ მხარეს;

2. შემდეგ განვიხილავთ კლარჯეთის ნამდვილ ისტორიას ყველა არსებული წყაროების გათვალისწინებით, საიდანაც ცხადი გახდება, რომ კლარჯეთი ანტიკურ ხანასა და საშუალო საუკუნეებში პოლიტიკურად და ეთნიკურად ყოველთვის ქართულ მხარეს წარმოადგენდა.

5. მარხა და სხვა შკვლევეართა შემცდარი მოსაზრებანი
კლარჯეთის მხარის ისტორიის შესახებ

გაცნობა იმ მოსაზრებათა, რომელთა მიხედვით დაასკვნიან, რომ ვითომც კლარჯეთი ანტიკურ ხანასა და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში არ იყო ქართული ქვეყანა, არამედ სომხეთის ნაწილს შეადგენდაო, გვიჩვენებს, თუ რამდენად ზერელეა და, შეიძლება ითქვას, რამდენად ტენდენციურია ეს მოსაზრებანი. თავდაპირველად აღსანიშნავია შემდეგი.

ა) ქართულ საისტორიო წყაროებში კლარჯეთის მხარე სისტემატურად, ყველგან და ყოველთვის მოიხსენება როგორც ძირეული ქართული ქვეყანა, პოლიტიკურად და ეთნიკურად განუყოფელი ნაწილი საქართველოსი. ასეა ეს ყველა ძველ-ქართულ მატანებში, ბასილი ზარზმელის თხზულებაში, ყველა სხვა საისტორიო ძეგლებში. ხოლო თუკი კლარჯეთი მთელ საუკუნეთა მანძილზე, თვით მე-8 საუკუნემდე, გრიგოლ ხანძთელის ხანამდე, მოწყვეტილი იყო საქართველოს და სომხეთის ფარგლებში იყო მოქცეული, როგორ მოხდა, რომ ქართულ საისტორიო წყაროებში არ შენახულა ამის შესახებ არავითარი ცნობა, არავითარი ისტორიული მოგონება? ქართული საისტორიო წყაროები სხვა შემთხვევებში ხომ აღნიშნავენ, რომ ესა თუ ის მხარე მოწყვეტილი იყო საქართველოს ამა თუ იმ ხანაში, და როგორ მოხდა, რომ კლარჯეთის შესახებ არსად არავითარი ამის მსგავსი არაა აღნიშნული, არსად არავითარი ხსოვნა ამის შესახებ არ მოიპოვება.

რასაკვირველია, ეს ყოველად დაუჯერებელი ამბავი იქნებოდა, თუკი მართლაც კლარჯეთი ოდესმე მოწყვეტილი ყოფილიყო საქართველოს.

ეს ერთი გარემოება.

ბ) მეორე მხრით; სომხური საისტორიო წყაროების განხილვა გვიჩვენებს, რომ კლარჯეთი სომხეთისათვის უცხო მხარეს წარმოადგენდა. როგორც შემდეგ დავინახავთ; სომხურ საისტორიო წყაროებში კლარჯეთის მხარე მხოლოდ გაკვრით მოიხსენება რამდენიმეგზის. სომხურ წყაროებში არსად არაა აღნიშნული, რომ სომხეთის ისტორიაში რაიმე როლი ეთამაშოს კლარჯეთს; სომხურ საისტორიო წყაროებში ერთხელაც არაა მოხსენებული კლარჯეთის საგვარეულოები და სანახარაროები, კლარჯეთის ფეოდალური სამფლობელოები; უფრო მეტი: სომხურ საისტორიო წყაროებში ერთხელაც კი არაა მოხსენებული ვინმე მოღვაწე კლარჯეთიდან. აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ სომხურ საისტორიო წყაროებში არაა მოხსენებული კლარჯეთის დასახლებულნი პუნქტები, არაა მოხსენებული არც არტანუჯი — დედაქალაქი კლარჯეთისა, არც ახიზა, ფორთა და ანჩი, საეკლესიო მეტროპოლიები კლარჯეთისა, არც განთქმული საგანეები კლარჯეთისა — ოპიზა, ხანძთა, პარეხნი, შატბერთი, მერე, დაბა და სხვანი... როგორ მოხდა ყოველივე ეს, თუკი კლარჯეთი მართლაც სომხეთის ფარგლებში შედიოდა, და ისიც არა მოკლე დროის მანძილზე, არაშედეგითომც თითქმის ათი საუკუნის მანძილზე. აშკარაა, კლარჯეთი არ ყოფილა ნაწილი სომხეთისა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ყოველივე ეს, რასაკვირველია, დაუჯერებელი ამბავი იქნებოდა.

სომხურ საისტორიო წყაროებში ვიდრე მე-9 საუკუნემდე კლარჯეთის მხარის შესახებ საუბარია ოთხგზის.

აქედან სამჯერ კლარჯეთი მოიხსენება როგორც ნაწილი საქართველოსი (იბერიისა).

ხოლო ერთგზის ერთ ნაგვიანვე წყაროში (რომელიც არაა თანამედროვე იმ ამბებისა, რომელსაც იგი ეხება), დაცულია მცდარი ცნობა კლარჯეთის მხარის შესახებ.

ჩვენ ჯერ ამ უკანასკნელ მცდარ ცნობაზე შევჩერდებით. ეს მცდარი ცნობა მოიპოვება გეოგრაფიულ ძეგლში, რომელიც „სომხური უსახელო გეოგრაფიის“ სახელით არის ცნობილი.

ავტორი დასახელებული ძეგლისა უცნობია. მას მიაწერდნენ სხვადასხვა ავტორებს (მათ შორის ანანია შირაკელს), მაგრამ ამ ძეგლის ავტორობის საკითხი გარკვეული არაა. სპეციალურ ლიტერატურაში ამ ძეგლის თარიღად მიჩნეულია დრო მე-7 საუკუნიდან — მე-9 საუკუნემდე. ძეგლის პირველდენი არაა უადრესი მე-7 საუკუნისა, ხოლო არსებული ვერსიები მე-9 საუკუნით უნდა დათარიღდეს.

დასახელებულ ძეგლში — სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში — ჩამოთვლილია როგორც სომხეთის, ისე აგრეთვე საქართველოს (იბერიის) ფარგლებში შემავალი პროვინციები.

საქართველოს (იბერიის) ფარგლებში შემავალად აქ აღნიშნულია მესხეთის მხარეები ჭოროხის და შტკვრის ხეობებისა და მათ შორის კლარჯეთიც საქართველოს ნაწილად არის დასახელებული.

ხოლო სომხეთის აღწერის დროს აღნიშნულია, რომ სომხეთის ფარგლებში ძველად შედიოდაო გუგარქის (გოგარენის) მხარე, რომელიც ამჟამად საქართველოსთან (იბერიასთან) არისო შეერთებული. გუგარქის (გოგარენის) ფარგლებში ძველად შედიოდაო მთელი რიგი კანტონები და ამ კანტონთა შორის გუგარქის ნაწილად დასახელებულია აგრეთვე კლარჯეთიც¹.

როგორც ირკვევა, სომხური უსახელო გეოგრაფიის ავტორი ცდებოდა, როდესაც ფიქრობს, რომ კლარჯეთი ვითომც გუგარქის ანუ გოგარენის ნაწილი იყო.

თავდაპირველად საჭიროა ვიცოდეთ, რომ სომხური უსახელო გეოგრაფია დროის მიხედვით დიდის მანძილით არის დაშორებული გოგარენის საქართველოსთან შეერთების ხანას.

სომხური საისტორიო წყაროების მიხედვით ცნობილია, რომ ძველ-ქართული მხარე გოგარენი, რომელიც ერთხანად სომხებს ჰქონდა დაჭერილი, ქართველებმა დაიბრუნეს მე-4 საუკუნეში. ხოლო სომხური უსახელო გეოგრაფია, როგორც მოვიხსენეთ, მე-7—9 საუკუნეთა ძეგლია და, მაშასადამე, სამიხუთისაუკუნით არის დაშორებული გოგარენის საქართველოსთან შეერთების ხანას.

¹ იხ. სომხური უსახელო გეოგრაფია, 1881 წ., გვ. 28, 34—5.

ასეთი ხანგრძლივი დროის მანძილზე, რასაკვირველია, უშუალო ისტორიული ვადმოცემები აღარ არსებობდა და სომხური უსახელო გეოგრაფიის-ავტორს, როგორც ირკვევა, შეცდომა მოსვლია გოგარენის მხარის ტერიტორიის ფარგლების აღნიშვნისა და მასში შემავალი კანტონების ჩამოთვლის-დროს.

რომ კლარჯეთის რაიონი არ შედიოდა გოგარენის მხარის ფარგლებში, ეს სრულიად უდავოდ ირკვევა როგორც ქართული, ისე აგრეთვე ძველ-სომხური და ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაული წყაროებით.

ჯერ სომხურ წყაროებზე.

1. მოსე ხორენელის ჩვენება. — სომეხთა ისტორიკოსი მოსე ხორენელი, როგორც ირკვევა, წინა-არაბული ხანის მწერალია და ყოველ შემთხვევაში იგი უფრო ადრინდელ ხანას ეკუთვნის, ვიდრე სომხური უსახელო გეოგრაფიის ავტორი. მოსე ხორენელს თავისი ისტორიის მეორე წიგნში აგრეთვე ჩამოთვლილი აქვს გოგარენის ფარგლებში შემავალი კანტონები და მათ შორის-კლარჯეთი დასახელებული არაა (იხ. თავი 8). ხოლო თავისი თხზულების-მეორე ადგილას მოსე ხორენელს პირდაპირ აღნიშნული აქვს, რომ კლარჯეთი საქართველოს ფარგლებში იყო მოქცეული, საქართველოს ნაწილს შეადგენდა (იხ. წიგნი მესამე, თავი 86)¹.

2. ფავსტოს ბიზანტიელის ცნობა. — თუ რა ტერიტორიის მოიცავდა გოგარენი და შედიოდა თუ არა გოგარენის მხარის ფარგლებში კლარჯეთი, ამის შესახებ სრულიად ზუსტი ჩვენება აქვს დაცული მე-5 საუკუნის სომეხთა ისტორიკოსს ფავსტოს ბიზანტიელს. აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ ფავსტოს ბიზანტიელი წარმოადგენს ძირითად სომხურ-წყაროს გოგარენის ისტორიის აღსადგენად. იმ დროს როდესაც სომხური უსახელო გეოგრაფია სამი-ხუთი საუკუნით არის დაშორებული იმ ხანას, როდესაც გოგარენი ჩამოშორდა სომხეთს და საქართველოს შეუერთდა, ფავსტოს ბიზანტიელი, მე-5 საუკუნის ავტორი, ახლო დგას ამ ხანასთან და უშუალო ისტორიულ ტრადიციას ვადმოგვცემს.

ფავსტოს ბიზანტიელი, რომელიც სპეციალურად ეხება გოგარენის საქართველოსთან შეერთების ისტორიას, აღნიშნავს, რომ გოგარენის მხარე შეიცავდა ორ კანტონს: 1. ძორი და 2. კოლბი. ამის მიხედვით სრულიად ზუსტად ირკვევა, რომ გოგარენის მხარე ეს ყოფილა ყაზახ-შამშადილი (— ე. ი. ყოფილი ყაზახის მაზრა განჯის გუბერნიისა)². ამრიგად, გოგარენის მხარეს, რომელიც მტკვრის აუზში მდებარეობდა, არაფერი აქვს საერთო კლარჯეთის რაიონთან, რომელიც სულ სხვა ზონაში, ჭოროხის ხეობაში არის განფენილი. გადავიდეთ ამის შემდეგ ანტიკური ხანის ბერძენ-რომაელ ავტორთა ჩვენებებზე.

3. სტრაბონის ცნობა. — სტრაბონის გეოგრაფიის XI წიგნში (თავი 14, § 5) აღნიშნულია, რომ გოგარენი მდებარეობდა მტკვრის ხეობაში, მტკვრის იმიერ (მარჯვენა სანაპიროზე)³. ამრიგად, სტრაბონის ამ

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 375.

² იხ. ფავსტოს ბიზანტიელი, 1832 წ., გვ. 211, 159.; იხ. აგრეთვე ქვემოთ, გვ. 461—468.

³ იხ. SC, I, გვ. 155.

სრულიად გარკვეული ცნობის თანახმად აგრეთვე ირკვევა, რომ გოგარენის ფარგლებში არ შედიოდა კლარჯეთი, მდებარე ქოროხის ხეობაში.

4. პლინიუს სეკუნდუს ცნობა. — პლინიუს სეკუნდუს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს (იბერიის) საზღვრებში შედიოდა მხარეები ტაშირისა და თრიალეთისა — ვიდრე პარიჰედრის მთებამდე (regio Thasie et Thriare usque ad Parihedros montes)¹, ე. ი. ქვემო ქართლის მხარეები — ბორჩალო წალკით და ლორე-ბამბაკი (ვიდრე მტკვრისა და არაქსის აუზების წყალთა-გამყოფ ქედამდე — პარიჰედრის მთებამდე)². ქვემო ქართლის ეს მხარეები — ტაშირ-თრიალეთი — გაჰყოფს ერთიმეორისაგან ყაზახ-შამშადილის პროვინციას (რომელიც მდებარეობს ტაშირ-თრიალეთის აღმოსავლეთით) — არტაანიდან და კლარჯეთიდან (რომლებიც მდებარეობენ ტაშირ-თრიალეთის დასავლეთით). ამრიგად, თავისთავად გამორიცხულია, რომ კლარჯეთი და არტაანი ყოფილიყო გოგარენის ნაწილი და სომხეთის ფარგლებში ყოფილიყო მოქცეული; პლინიუსის დროს არათუ კლარჯეთი და არტაანი, არამედ ტაშირ-თრიალეთიც იბერიის (საქართველოს) ნაწილი ყოფილა.

ასეთია ის ცნობები, რომელთაც შეიცავენ ძველ-სომხური და ბერძნულ-რომაული წყაროები აქ აღძრული საკითხის გამო და საიდანაც სრულიად უდავოდ ირკვევა, რომ კლარჯეთი, მდებარე ქოროხის ხეობაში, არ შედიოდა გოგარენის მხარის ფარგლებში, რომელიც სულ სხვა რაიონში, მტკვრის ხეობაში იყო მოქცეული და მოიცავდა შემდეგდროინდელ ყაზახ-შამშადილს (— ყაზახის მაზრას განჯის გუბერნიისას).

*

გადავიდეთ ამის შემდეგ განხილვაზე დანარჩენ მოსაზრებათა, რომელთა მიხედვითაც დაასკვნიდნენ, რომ კლარჯეთი ანტიკურ ხანაში და ადრეულ საუკუნეებში ვითომც არ შედიოდა საქართველოში.

თავდაპირველად შეგჩერდებით ნ. მარის მოსაზრებებზე ამ საკითხის გამო.

ნ. მარის კონცეფცია კლარჯეთის ისტორიის შესახებ, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ასეთია:

კლარჯეთი თავდაპირველად, უძველეს ეპოქაში („на заре историческоѣ жизни“) დასახლებული იყო „თუბალ-კაინური“ (მეგრულ-ქანური) ტომებით. შემდეგ, ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაშივე, კლარჯეთი ვითომც გადავიდა სომხეთის მფლობელობის ქვეშ და მოსახლეობაც აქ ვითომც სომხური გახდა. ხოლო უფრო გვიან ხანაში, მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული, კლარჯეთი მოექცევა საქართველების გავლენის ზონაში და ამ დროიდან მოკიდებული წარმოებს კლარჯეთის სომხური მოსახლეობის თანდათან გაქართველებად.

ამ თავისი კონცეფციის დასადასტურებლად ნ. მარს მოჰყავს შემდეგი საბუთები, ყველა, როგორც ირკვევა, მცდარი და ტენდენტური.

იხ. SC, II, გვ. 181.

² პარიჰედრის მთები — ბამბაკის მთებია, რომელიც გაჰყოფს მტკვრისა და არაქსის აუზებს და რომელსაც ჩრდილოეთის მხრიდან (მტკვრის აუზის ხაზით) ესაზღვრებოდა ტაშირი, ხოლო სამხრეთის მხრიდან (არაქსის აუზის ხაზით) ესაზღვრებოდა შირაქი (Siracene); იხ. კლავდი პტოლემე, SC, I, 244.

1. 1906 წელს გამოქვეყნებულს გამოკვლევაში „Крещение армян, грузин, абхазов и алаи...“ ნ. მარი, როგორც მოხსენებული გვექონდა, ვადმოგვეცემს, რომ ვითომც გრიგოლ პართელის ცხოვრების არაბულ ვერსიაში მოხსენებულია არტანუჯის საპიტიახშო (—კლარჯეთი), როგორც შემადგენელი ნაწილი სომხეთის სამეფოსი თრდატ მეფის დროს მე-4 საუკუნის დასაწყისში. ამ ჩვენებაზე დამყარებით ნ. მარი ამართლებდა თავის კონცეფციას კლარჯეთის ისტორიის შესახებ.

ჩვენ ზემოთ უკვე გვექონდა შემთხვევა საფუძვლიანად განგვეხილა ნ. მარის ეს ცნობა, რომელიც, როგორც გამოირკვა, მცდარია და უალბი. გრიგოლ პართელის ცხოვრების არაბულ ვერსიაში, როგორც დავრწმუნდით, საუბარი ყოფილა არა არტანუჯის საპიტიახშოზე (კლარჯეთზე, რომელიც ჭოროხის ხეობაში მდებარეობდა), არამედ არზანენის საპიტიახშოზე, რომელიც სულ სხვა ქვეყანას წარმოადგენდა, სულ სხვა სექტორში, მდინარე ტიგროსის ხეობაში მდებარეობდა. რაც შეეხება კლარჯეთს, იგი, როგორც გამოირკვა, გრიგოლ პართელის ცხოვრების ავტორს, ისევე როგორც მოსე ხორენელს, მიაჩნია არა სომხეთის, არამედ, პირიქით, საქართველოს ნაწილად. (იხ. ამ საკითხზე უფრო დაწვრილებით ზემოთ, გვ-368—375).

2. 1911 წელს ნ. მარმა, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების გამოცემის შესავალის სახით გამოაქვეყნა გამოკვლევა, სადაც იგი იცავს იმავე კონცეფციას კლარჯეთის ისტორიის შესახებ. ხოლო აქ აღსანიშნავია შემდეგი: 1911 წელს ნ. მარი უკვე აღარ ახსენებს, რომ ვითომც გრიგოლ პართელის არაბულ ვერსიაში დასახელებული იყოს არტანუჯის საპიტიახშო; როგორც ჩანს, ნ. მარს შემდეგში აღარ დაუნახავს შესაძლოდ გაემეორებინა ეს აშკარად მცდარი ცნობა.

მაგრამ სამაგიეროდ ნ. მარი ამ მეორე შემთხვევაში სრულიად ტენდენციურ ინტერპრეტაციას აძლევს სომეხი ისტორიკოსის იოანე მამიკონიანის მატიანის ტექსტს.

ნ. მარი, 1911 წელს გამოქვეყნებულს ამ გამოკვლევაში, ეხება რა კლარჯეთის ისტორიის უძველეს პერიოდს, როდესაც ვითომცდა მოხდა ძველი „თუბალ-კაინური“ (მეგრულ-ქანური) მოსახლეობის შეცვლა სომხური მოსახლეობით, წერს:

„Для древнейшего исторического процесса, перерождения тубал-кайнов нашего края (Кларджетии) в армян, мы располагаем столь скудными данными, что пока можем утверждать самый факт, но не можем представить себе исторического развития этого дела. Полу-легендарное сообщение о совершившемся уже армянском иммиграционном движении в эту иверскую страну, да притом далее в глубь, к пределам Лавистаана, относится к событиям 7-го века. Часть этого сообщения интересна и археологически, так как она явно указывает на существование в крае развалин большого города, некогда епископской резиденции, в эпоху истории Иоанна Мамиконяна, автора сообщения...“¹.

ამრიგად, თვით ნ. მარი აღნიშნავს, უალრესი სიღარიბე არისო. მასალებისა აქ აღძრული საკითხის გამო (ე. ი. კლარჯეთის ვითომცდა სომხურობის გამო), და ასახელებს ერთადერთს იოანე მამიკონიანის მატიანეს, რომელიც

¹ იხ. ТР, VII, გვ. III.

ვითომც შეიცავს ცნობას სომხური იმიგრაციული მოძრაობის შესახებ კლარჯეთში.

მკითხველი, ბუნებრივია, არ დაიწყებს იმის ძიებას, თუ რა წერია ამ ძველ და ნაკლებად ცნობილი ავტორის იოანე მამიკონიანის მატრიანეში და ირწმუნებს ნ. მარის ამ უწყებას, რომ იოანე მამიკონიანის მატრიანე მართლაც შეიცავსო რაიმე ჩვენებას სომხების იმიგრაციული მოძრაობის შესახებ კლარჯეთში.

მაგრამ თუკი მკითხველი ხელში აიღებს იოანე მამიკონიანის მატრიანეს, იგი შეუძლებელია განცვიფრებული არ დარჩეს. არაფერი ამისი მსგავსი იოანე მამიკონიანის მატრიანეში არ წერია. იოანე მამიკონიანის მატრიანე არათუ არ მოგვითხრობს სომხური იმიგრაციული მოძრაობის შესახებ კლარჯეთში, არამედ, პირიქით, იოანე მამიკონიანის მატრიანიდან სულ სხვა ირკვევა, სახელდობრ ის, რომ მე-7 საუკუნეში მესხეთის მხარეები, მათ შორის კლარჯეთი, ქართულ მხარეს წარმოადგენდა.

ამრიგად ნ. მარი, სამწუხაროდ, აქაც ტენდენციური აღმოჩნდა... ისევე როგორც ნ. მარის ტენდენციური განმარტებით არზანენის საპიტიახშო (ტიგრისის ხეობისა) გადაიქცა არტანუჯის საპიტიახშოდ (კლარჯეთად), ასევე ტენდენციურია და მცდარი ამ მეორე შემთხვევაშიაც ნ. მარის ინტერპრეტაცია.

მაგრამ გავეცნოთ თვით იოანე მამიკონიანის მატრიანის ტექსტს.

(იხ. იოანე მამიკონიანის მატრიანე, 1832 წლის გამოცემა, გვ. 56—57, 1941 წლის გამოცემა, აშოტ აბრამიანის რედაქციით, გვ. 283—287).

იოანე მამიკონიანის მატრიანის განხილვიდან ირკვევა შემდეგი:

ა) მე-7 საუკუნეში ტერიტორია მესხეთის მხარეებისა, დაწყებული მდინარე ქოროხის ხაზიდან ვიდრე ვანანდამდე, ე. ი. საკუთრივ კლარჯეთის ჩათვლით, შეადგენდა სამფლობელოს ვაშდენ „ქართველთა (ივერიელთა) მთავრისა“. ვაშდენის მემკვიდრე ყოფილა მისი ძე ჯოჯიკი, რომელიც იოანე მამიკონიანის მატრიანეში ასევე „ქართველთა (ივერიელთა) მთავრი“-ს სახელწოდებით მოიხსენება;

ბ) ტერიტორია მდინარე ქოროხიდან ვიდრე ზღვამდე, ე. ი. ის ტერიტორია, რომელიც ძველ ქართულ წყაროებში მოიხსენება როგორც „ბოლო კლარჯეთისა ზღვისპირი“ (ივერიის ლაზეთი, აღმოსავლეთი ჭანეთ-ლაზეთი), შეადგენდა, იოანე მამიკონიანის მატრიანის ცნობით, სამფლობელოს ვაშდენ ქართველთა მთავრის ვასალისა, რომელსაც ერქვა ჰამამი. ეს უკანასკნელი ნათესავად მოხვდებოდა ვაშდენ ქართველთა მთავარს, იგი იყო დისწული ვაშდენისა.

საზღვარი ვაშდენის უშუალო სამფლობელოსა და ჰამამის ვასალურ სამფლობელოს შორის ყოფილა მდინარე ქოროხი¹.

ვაშდენ ქართველთა მთავარი, იოანე მამიკონიანის სიტყვით, ყოფილა მფლობელად ამ მხარისა ირანის შაჰის ხოსრო ფარვიზის დროს, „უწინარეს პერაკლეს (ბიზანტიის კეისრის) სპარსეთში მოსვლისა“, ე. ი. მე-7 საუკუნის დასაწყისში.

ამ დროს, მე-6—7 საუკუნეთა მიჯნაზე, ირანისა და ბიზანტიის იმპერიები, როგორც ცნობილია, იბრძოდნენ პოლიტიკური უპირატესობის მოპოვებისა-

¹ საკუთრივ კლარჯეთი ესაზღვრებოდა ზღვისპირა კლარჯეთს ანუ ივერიის ლაზეთს (აღმოსავლეთ ჭანეთ-ლაზეთს) ქოროხის ხეობის კვეთა სექტორში, ნიგალის — მურღულის ზონაში.

თვის საქართველოსა და სომხეთში. კერძოდ, მე-7 საუკუნის დასაწყისში, 604—5 წლებიდან მოკიდებული, საქართველო (იბერია) და სომხეთი ირანის პოლიტიკური გავლენის ქვეშ მოექცა.

ვაშდენ ქართველთა (ივერთა) მთავარი, მფლობელი მესხეთის მხარეთა, ირანის პოლიტიკური ორიენტაციისა ყოფილა, ხოლო მისი დისწული ჰამამი (მფლობელი ზღვისპირა მხარისა—ლაზეთისა), ბიზანტიის ორიენტაციის მოღვაწედ ჩანს.

იოანე მამიკონიანი მოგვითხრობს, რომ როდესაც ვაშდენ ქართველთა მთავარმა განიზრახა შეეპყრო ირანის შაჰის ლალატში გარეული ბიზანტიის მომხრე ტარონის მთავარი, ივერიის ლაზეთის (აღმოსავლეთ ქანეთ-ლაზეთის) მფლობელს ჰამამს, ვაშდენის დისწულს, წინასწარ იღუმაღლ გაუფრთხილებია წერილით ტარონის მთავარი და გადაურჩენია იგი შეპყრობას.

როდესაც გამოირკვა ჰამამის ეს მოქმედება, ვაშდენ ქართველთა მთავარს განუზრახავს თავისი ურჩი ვასალის დასჯა. იოანე მამიკონიანი მოგვითხრობს, რომ „განრისხებულმა ვაშდენმა გამოიძახა ჰამამი“ და ბრძანა, რათა ჰამამი-სათვის, როგორც მოლაღატისათვის, მოეკვეთათ ხელები. ამის შემდეგ ვაშდენს გადაუწყვეტია დაესაჯა ჰამამის ვასალური სამფლობელო მხარე (ივერიის ლაზეთი), მისი მორჩილებაში მოყვანა. იოანე მამიკონიანი მოგვითხრობს: „ვაშდენმა გადალახა ჭოროხი და შევიდა ჰამამის ქალაქში, რომელსაც ერქვა ტამბური, მისცა იგი ცეცხლსა და მახვილს და წარმოსტყვევნა იგი“. ეს მთავარი ქალაქი ჰამამის სამფლობელოსი (ლაზეთის მხარისა) სეპისკოპოსო კათედრა ყოფილა. ქალაქი, როგორც ირკვევა მატეანის ცნობიდან, ზღვისპირას მდებარეობდა¹.

ამ ლაშქრობის დროს, როდესაც ვაშდენ მთავარი ტამბურის ქალაქში იმყოფებოდა, იგი გარდაცვლილა.

ამის შემდეგ ჰამამი განუთავისუფლებიათ ტყვეობიდან და იგი დაბრუნებულია თავის მხარეში (ლაზეთში). ჰამამს ხელახლა აუშენებია დანგრეული ქალაქი ტამბური და უწოდებია თავისი სახელი „ჰამამა-შენი“.

რაც შეეხება ვაშდენის უშუალო სამფლობელოს, ე. ი. მესხეთის მხარეებს (ჭოროხიდან—ვანანდამდე, ე. ი. საკუთრივ კლარჯეთის ჩათვლით)—აქ ვაშდენის სიკვდილის შემდეგ მთავრად დამჯდარა ვაშდენის ძე ჯოჯიკი. ირანის შაჰს ხოსრო-ფარვიზს ქართველთა (ივერიელთა) მთავრის ჯოჯიკისათვის უბოძებია ტიტული მარზპანისა.

ჯოჯიკი მესხეთის მხარეთა მთავრად ყოფილა მე-7 საუკუნის პირველი ნახევრის მანძილზე. მემატეანის სიტყვით „ვაშდენის-ძე ჯოჯიკ, ქართველთა (ივერიელთა) მთავარი“ ცოცხალი ყოფილა მე-7 საუკუნის შუა წლებშიაც, როდესაც კავკასიაში პირველად შემოვიდნენ არაბთა რაზმები.

ასეთია ის მოთხრობა, რომელიც დაცული აქვს სომეხთა ისტორიკოსს იოანე მამიკონიანს და საიდანაც ირკვევა, რომ მე-7 საუკუნეში მესხეთის მხარეები—ჭოროხიდან ვანანდამდე (საკუთრივ კლარჯეთის ჩათვლით)—შეად-

¹ იოანე მამიკონიანის მატეანეში ის თავი, სადაც აღწერილია ვაშდენ მთავრის ბრძოლა ქალაქ ტამბურთან (ივერიის ლაზეთის მხარეში), ასეა დასათურებული: „...ბრძოლისათვის, რომელიც მარილოვანი ზღვის ნაპირას მოხდა“. აქ იგულისხმება შავი ზღვა, რომლის ნაპირას, როგორც ირკვევა, მდებარეობდა ტამბური.

ჯენდა სამფლობელოს ჯერ ვაშდენ ქართველთა (ივერთა) მთავრისა, შემდეგ ვაშდენის ძის ჯოჯიკ ქართველთა (ივერთა) მთავრისა; ხოლო ქოროხს გაღმა მდებარე ზღვისპირი მხარე (ლაზეთი ივერიისა) ყოფილა სამფლობელო ვაშდენ ქართველთა მთავრის ვასალის და ნათესავის (დისწულის) ჰამამისა.

საკითხავია ამის შემდეგ, საიდან გამოიყვანა ნ. მარმა თავისი დასკვნა ვითომც იოანე მამიკონიანის ტექსტი შეიცავს ცნობას სომხური იმიგრაციული მოძრაობის შესახებ ამ მხარეში?

ამის საბუთად ნ. მარი ასახელებს იმ გარემოებას, რომ ლაზისტანის ერთ პატარა კუთხეში, რომელსაც ჰემშინის (ჰამშენის) თემი ეწოდება, ამჟამად ცხოვრობენ სომეხი მუსულმანები, ეგრეთ-წოდებული ჰემშინები.

ნ. მარი, ეხება რა იოანე მამიკონიანის მატიანეს, გაკვრით აღნიშნავს ერთ შენიშვნაში, რომ აქ დასახელებული მთავრები „ივერიელები“ არიან (იმასთან ამას აღნიშნავს იმდენად გაკვრით და ისეთნაირად, რომ მკითხველი ვერც კი ვაიგებს კარგად, თუ რაშია საქმე, რა ტერიტორიას მოიცავს ამ ივერიელი მთავრების სამფლობელო და რა აქვს სინამდვილეში მოთხრობილი იოანე მამიკონიანს), ხოლო ამის შემდეგ ნ. მარი მოულოდნელად გადადის ჰემშინის ღომხებზე; ნ. მარი დასახელებულ შენიშვნაში წერს:

„Вашден, жстайший hАмаму, — князь иверов; Джоджие, сын его, иверский княжич, марзпан по назначению персидского царя; hАмам, обличавший Вашдена за предание себя персам, племянник (сын сестры) Вашдена; от hАмама, обстроившего Тамбур и переименовавшего его в hАмамшен, происходят, предполагается, hАмшенские армяне в Лазистане“¹.

ამრიგად, ნ. მარის ამ ცნობით, ქართველთა მთავრის დისწულის ჰამამისაგან, რომელმაც ააშენა ჰამამაშენი, მომდინარეობენ, როგორც ფიქრობენო, ჰამშენის სომხები ლაზისტანში („происходят, предполагается, hАмшенские армяне в Лазистане“).

ეს არის და ეს, სხვას ამ საკითხის გამო ნ. მარი არას ამბობს.

მკითხველი იფიქრებს ნ. მარის წინა განცხადების მიხედვით, რომ იოანე მამიკონიანის მატიანეში რამეა მოთხრობილი სომხების დასახლების შესახებ კლარჯეთსა და ლაზისტანში მე-7 საუკუნეში და რომ ჰამშენის სომხები მათი შთამომავალნი არიანო. ნ. მარი, როგორც აღნიშნული გვქონდა, წერს, რომ ცნობა — „о совершившемся уже армянском иммиграционном движении в эту иверскую страну, да притом далее вглубь Лазистана, относится к событиям 7-го века. Часть этого сообщения интересна и археологически, так как она явно указывает на существование в крае развалин большого города, некогда епископской резиденции, в эпоху Иоанна Мамикониана, автора сообщения...“ (იხ. ტრ, VII, გვ. III).

ამრიგად, ნ. მარის ამ განცხადების მიხედვით მკითხველი დაასკვნის, რომ იოანე მამიკონიანის მატიანე ვითომც შეიცავს რაიმე ცნობას სომხების იმიგრაციის შესახებ კლარჯეთსა და ლაზისტანში — მე-7 საუკუნეში. მაგრამ არაფერი ამის მსგავსი იოანე მამიკონიანის მატიანეში არაა მოთხრობილი!.. იოანე მამიკონიანს მოთხრობილი აქვს მხოლოდ ის, რაც ზემოთ გვქონდა მოყვანილი და საიდანაც მხოლოდ ის ირკვევა, რომ მესხეთის მხარეები, მათ შორის საკუთ-

¹ იხ. ტრ, VII, გვ. IV, შენიშვნა 1.

რივ კლარჯეთი (და მის მეზობლად მდებარე ივერიის ლაზეთი) მე-7 საუკუნეში ქართულ მხარეს წარმოადგენდა, ქართველების (ივერიელების) სამფლობელოს, და რომ აქ მე-7 საუკუნეში არავითარი უცხო ელემენტის ჩამოსახლებას აღგელი არა ჰქონია.

ჩვენ დაგვრჩენია გავაკეთოთ მეტად სამწუხარო დასკვნა: ნ. მარი ამ საკითხის გაშუქების დროს აშკარად ტენდენციურია...

*

აქ საჭიროა აგრეთვე რამდენიმე შენიშვნა ჰემშინების შესახებ, რომელთა საკითხი ნ. მარიმ სრულიად უადგილოდ დაუკავშირა აქ აღძრულ სხვა საკითხებს.

ჰემშინელი სომხები ანუ ჰემშინები, როგორც ცნობილია, მოსახლეობენ ლახისტანში, პონტოს მთების ზონაში. მათ უჭირავთ ისტორიული ლაზეთის სრულიად უმნიშვნელო ნაწილი. ლაზეთის ისტორიულ ტერიტორია, ჯერ მართო ვიდრე ტრაპიზონის ხანამდე, შეიცავს ექვს დიდ რაიონს: ხოფი, ათინა, რიხე, ოფი, სურმენე, ტრაპიზონი. აქედან ჰემშინელ სომხებს უჭირავთ მხოლოდ ერთი რაიონის, სახელდობრ ათინის რაიონის პატარა მთიანი კუთხე პონტოს მთების სახლვართან.

ჰემშინელი სომხების თემის მთავარ სოფელს ეწოდება ჰემშინი (იგივე ჰამშინი, ჰამშენი), და აქედან მომდინარეობს მათი სახელწოდება: ჰემშინები ანუ ჰამშენები.

ნ. მარი ფიქრობს, რომ ეს სოფელი ჰემშინი (ჰამშინი, ჰამშენი) არის იგივე ისტორიული ქალაქი ჰამამა-შენი, ძველი ტამბური, რომელიც განაახლა მთავარმა ჰამამმა მე-7 საუკუნეში.

ამ საკითხის გამო საჭიროა შემდეგი შევნიშნოთ.

მართლაც საფიქრებელია, რომ სახელწოდებანი ჰამშენი (ჰემშინი) და ჰამამა-შენი ერთი და იგივეა, მაგრამ თუ ეს ასეა, უნდა დავუშვათ ისიც, რომ სახელწოდება ძველი ქალაქისა ჰამამა-შენი უფრო გვიან ხანაში სხვა ადგილას გადაუტანიათ, სხვა პუნქტისათვის მიუკუთვნებიათ. ძველი ისტორიული ჰამამა-შენი, როგორც ეს სავარაუდებელია იოანე მამიკონიანის მატანიის მიხედვით, მდებარეობდა ზღვის ნაპირას, ზოლო თანამედროვე ჰამშენი მდებარეობს, როგორც ალენიშნეთ, არა ზღვის სანაპიროზე, არამედ ზღვისაგან დიდად დაშორებულად, პონტოს მთების კალთებზე. ადგილის ასეთი გადანაცვლება, ცხადია, უძიხვოდ არ მოხდებოდა. სავარაუდებელია, რომ ზღვის სანაპიროზე მდებარე ძველი ქალაქი ჰამამა-შენი მოშლილა და ამავე სახელწოდების პუნქტი გაუშენებიათ გარეშე მტრებისაგან დაცულს ხეობაში, პონტოს მთების ზონაში, გარეშე მტრების — თურქების გაძლიერების ხანაში (ტრაპიზონის ალები შემდეგ), ე. ი. მე-15—16 საუკუნეებში.

ზოლო რა დროიდან გაჩნდა აქ, პონტოს მთების ჰამშენში, სომხური მოსახლეობა? ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არ შენახულა.

საფიქრებელია, რომ სომხური მოსახლეობა აქ შედარებით ახლო დროებში არის მოსული. ყოველ შემთხვევაში არც ერთ ძველ წყაროში ლაზეთის შესახებ (ზოლო ასეთი წყაროები, როგორც ცნობილია, მრავლად შენახულა) — არ მოიპოვება არავითარი ცნობა სომხური მოსახლეობაზე ლაზეთში. აღსანიშნავია, რომ თვით ჰამშენის სომხები არ თვლიან თავს ადგილობრივ აბორიგენებად, არამედ გადმოცემით ისინი შიდა-სომხებიდან არიან გადმოსულნი.

მაგრამ თუნდაც სომხური მოსახლეობა ჰამშენისა ძველი დროისა ყოფილიყო, განა დამატკიცებოდა ამით, რომ ლაზეთი არ იყო ქართული ქვეყანა?

ვინ უარყოფს, რომ ძველად შესაძლოა არსებულებოდა სომხური, ბერძნული თუ სხვა კოლონიები ამა თუ იმ ქართულ პროვინციაში? და იმის გამო, რომ ლაზეთის ერთ პატარა კუთხეში თუნდაც არსებულებოდა სომხური კოლონია, განა ამით ლაზეთი შეიცვლიდა თავის ტომობრივ სახეს? რასაკვირველია, არა. და მართლაც, არავის მოსვლია აზრად, ჰამშენის რაიონის გამო, ლაზეთი სომხეთად გამოეცხადებია, არამედ იგი ყოველთვის ლაზეთად მოიხსენება; ლაზეთი იყო ლაზეთი და ასეთად დარჩა.

რაც შეეხება ჰამშენის საკითხის დაკავშირებას საკუთრივ კლარჯეთთან, ეს კი უკვე სრული გაუგებრობაა, მხოლოდ საკითხის დაბუნდოვნების მიზნით მოტანილი. მართლაც, რა ტერიტორიული კავშირი აქვს საკუთრივ კლარჯეთს, ქალაქ არტანუჯის მხარეს, რომელიც კოროზის აუზში, მდინარეების არტანუჯ-იმერხევის ხეობებშია განფენილი, და ჰამშენს, რომელიც სრულებით სხვა ზონაში, პონტოს მთებში, შიდა ლაზეთში მდებარეობს? არავითარი,

ნ. მარის ამ მთავარ მოსაზრებათა განხილვის შემდეგ, გავცნოთ აგრეთვე სხვა მკვლევართა მიერ გამოთქმულ შეხედულებებს აქ აღძრული საკითხის გამო კლარჯეთის შესახებ.

ერთ-ერთ საბუთს იმისას, რომ კლარჯეთი ანტიკურ ხანაში ვითომც სომხეთის ფარგლებში შედიოდა, ზოგიერთი მკვლევარი თითქო პოულობს ანტიკური ხანის გეოგრაფოსის კლავდი პტოლემეს თხზულებაში.

სახელდობრ კლავდი პტოლემეს თავის თხზულებაში „გეოგრაფიის სახელმძღვანელო“-ში აღნიშნული აქვს, რომ სომხეთის ფარგლებში მე-2 საუკუნეში (ახ. წ.) სხვა პროვინციათა შორის შედიოდა პროვინცია Katarz-, Katarz-ene, ე. ი. „კატარძ-“, „კატარძ-ენე“ (წ. V, თ. XII, § 9)¹.

პროფ. პ. კიპერტმა გამოსთქვა მოსაზრება, რომ ეს დაწერილობა ამ პროვინციის სახელისა კლავდი პტოლემეს თხზულების მოღწეულ დედნებში დამახინჯებას უნდა წარმოადგენდესო და მის ნაცვლად უნდა წერებულყო „კალარძ-“, „კალარძ-ენე“; ხოლო ეს უკანასკნელი არისო იგივე პროვინცია კლარჯეთი ანუ კლარჯქ.

ამ მოსაზრების მიხედვით პროფ. პ. კიპერტმა თავის რუკაზე Atlas Antiquus, № 4, — კლარჯეთის ტერიტორია ჩასთვალა სომხეთის პროვინციად, ამ თვითნებურად აღდგენილი სახელწოდებით „კალარძენე“, რომელიც სინამდვილეში არც ერთ ხელნაწერში, არც ერთ დოკუმენტში არაა დადასტურებული.

პროფ. პ. კიპერტის ეს შესწორება, რომ ვითომც „კატარძ-ენე“ არისო დამახინჯება სახელწოდებისა „კალარძ-ენე“, ხოლო „კალარძ-ენე“ ვითომც არისო იგივე კლარჯეთი, გაიზიარეს მთელმა რიგმა არმენისტებმა, მათ შორის პ. ჰიუბშმანმა², ი. მარკვარტმა³, ნ. მარმა⁴.

მაინც ასეთი ვაგივიება იმდენად თვითნებურია და იმდენად ხელოვნური ჩანს, რომ თავიდანვე იწვევდა ეჭვს.

პროფ. ნ. ადონცი, გამოკვლევაში „Дионисий Фракийский и армянские толкователи“, განიხილავს რა დიონისე თრაკიელის სომხურ ვერსიაში მოხსენებულს ეთნიკურ სახელებს „გოდერძ-“ („გოდერძ-აკან“), და „ტუპ“; კითხვას სვამს: „первое имя („Годердз-акан“) не находится ли в связи с названием области Katarzene у Птолемея, которое обыкновенно принимается за искажение Kalarzene...“⁵. ამრიგად, ნ. ადონცმა ეჭვს ქვეშ დააყენა ეს თვითნებური შესწორება პტოლემეს მიერ მოხსენებული „კატარძენე“-სი „კალარძენე“-ს სახით და მისი კლარჯეთთან დაკავშირება.

ამავე დროს მთელ რიგ მკვლევართა მიერ აღნიშნულ იქმნა, რომ სახელწოდება პტოლემეს მიერ მოხსენებული სომხეთის პროვინციისა Katarz- (Katarz-ene) ზუსტად უდგება სახელწოდებას ურარტულ ტექსტებში მოხსენებული პროვინციისას: Katarza (Katarza-ni).

¹ ვარიანტით Kotarz-ene, ე. ი. კოტარძ-ენე.

² იხ. Die altarmenischen Ortsnamen, გვ. 212.

³ Eranschahr, გვ. 116.

⁴ იხ. ნ. მარის წერილი, Христианский Восток, т. V, 1916 წ., გვ. 59—60.

⁵ იხ. გვ. CLXXII.

აღნიშნულის [მიხედვით ცნობილმა თანამედროვე არმენისტმა აკად. გრ. ლაფანციანმა შემცდარად გამოაცხადა მანამდე არმენისტიკაში მიღებული აზრი, ვითომც პტოლემეს გეოგრაფიაში მოხსენებული სომხური პროვინცია „კატარძენე“ იყოს ქართული მხარე კლარჯეთი. წიგნში *Историко-лингвистическое значение топонимии древней Армении* (1940 წ.) გრ. ლაფანციანი წერს (გვ. 19):

„Большую натяжку мы видим в приурочении птолемеевского Katarzene к грузинской области Кларджети. Это греческое имя страны есть несомненно армянской Горедзакан, что непосредственно вместе с народцем Тух передает древние этнические термины клинописных (урартских) текстов Katarza... и Ftiani.

„На сходство урартского Katarza с греческим Katarzene было обращено внимание и другими учеными (см. напр. у Сандалджяна *Les inscriptions cunéiformes urartiques*, стр. 386); хотя дислокация... тут давалась совершенно неправильная“.

გრ. ლაფანციანი აღნიშნავს რა, რომ ურარტულ წარწერებში ერთად მოხსენებიან სამი მხარე — „ვიდერუ“, „ლუშა“ და „კატარძა“, — გამოსთქვამს მოსაზრებას, რომ ეს სამი მხარე უნდა იყოს აღმოსავლეთ ეფფრატის სავაეებში და მის მეზობელ ზონაში მდებარე პროვინციები ძველი სომხეთისა — ბაგრევანდი, წალკოტნი და კოგოვიტი.

ურარტოლოგი ბ. პიოტროვსკი ფიქრობს, რომ რამდენადაც ამ სამ მხარესთან (ვიდერუ, ლუშა, კატარძა) დასახელებულია ხოლმე ერთ ჯგუფში ქვეყნები ეტიუნი, ერახი და იშკიგულუ, რომლებიც სომხეთის ჩრდილო ნახევარში მდებარეობდნენ, ამიტომ პირველი სამი მხარეც, მათ შორის კატარძა, სომხეთის ჩრდილო ნახევარში არის საძიებელი¹.

იმისათვის, რომ საბოლოო დასკვნები გამოვიტანოთ ყველა აქ აღძრული საკითხის გამო, გადავიდეთ თვით კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიის ტექსტის ანალიზზე. ჩვენ მოგვიხდება დაწვრილებით და ყოველმხრივ განვიხილოთ კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიის ეს ცნობა, რადგან სწორედ ეს ტექსტი ითვლებოდა ძირითად წყაროდ, რომლის მიხედვითაც (პ. კიპერტის, პ. პიუბშმანის და სხვათა მიდევნებით) დაასკვნიდნენ, რომ კლარჯეთი ანტიკურ ხანაში ვითომც სომხეთის ნაწილს შეადგენდა.

მოგვეყავს მთლიანად სათანადო ტექსტი კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიიდან; აქ ჩვენ ვკითხულობთ:

«სომხეთის მხარეები, იმ ნაწილში, რომლებიც მდებარეობენ მდინარეებს—ეფფრატს, მტკვარსა და არაქსს შორის, შემდეგია:

„[1] მოსხის მთებთან — კ ა ტ ა რ ძ ე ნ ე, ეგრეთ-წოდებული „ბოხ“-ების ზემოთ;

„მდინარე მტკვრის მიდევნებით: [2] გ ო გ ა რ ე ნ ე და [3] ო ტ ე ნ ე;

„მდინარე არაქსის მიდევნებით: [4] კ ო ლ თ ე ნ ე და მის ქვემოთ [5] ს ო დ უ კ ე ნ ე;

„პარიარდის მთებთან: [6] ს ი რ ა კ ე ნ ე და [7] ს ა კ ა ს ე ნ ე“².

¹ იხ. В. В. Пиотровский, *История и культура Урарту*, 1944, გვ. 66, 77.

² იხ. SC. I, გვ. 244. (სახელწოდებანი მეორე, მესამე და მეშვიდე მხარეთა ხელნაწერებში დაზიანებულია და იკითხვის: „ტოსარენე“ „ტოტენე“ და „საკაპენე“).

თავდაპირველად აღნიშნავთ შემდეგს ორ გარემოებას, რაც ირკვევა მოყვანილი ტექსტის მიხედვით.

1. კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში აქ ჩამოთვლილი 7 მხარე, როგორც ამას აღნიშნავს ავტორი, მდებარეობდნენ ევფრატის, მტკვრისა და არაქსისხეობებში. მაშასადამე, მხარე „კატარძენე“ არას შემთხვევაში არ შეიძლება იყოს კლარჯეთი, რადგან კლარჯეთი არ მდებარეობს არც ევფრატის, არც მტკვრის, და არც არაქსის ხეობაში, არამედ სულ სხვა ზონაში, — ქოროხის ხეობაში; ხოლო აქ ქოროხის ხეობის შესახებ სრულებითაც არ არის საუბარი.

2. კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიის კონტექსტიდან ისიც ირკვევა, რომ „კატარძენე“ ნიშანდობლივ ევფრატის ხეობაში ყოფილა. მართლაც ჩვენ ვხედავთ, რომ აქ ჩამოთვლილი 7 მხარიდან, რომლებიც ევფრატის, მტკვრისა და არაქსის ხეობებში ყოფილან განფენილნი, გოგარენე, ოტენე და საკასენე ეკუთვნიან მტკვრის ხეობას; კოლონენე, სოდუკენე და სირაკენე ეკუთვნიან არაქსის ხეობას; მაშასადამე, პირველად დასახელებული ევფრატის ხეობისათვის რჩება ასევე პირველადვე დასახელებული კატარძენის მხარე.

მაგრამ განვაგრძოთ ძიება.

რომ კატარძენე არ იყო კლარჯეთი და რომ კატარძენე მდებარეობდა არა ქოროხის, არამედ ევფრატის ხეობაში, ეს დასტურდება აგრეთვე სხვა ჩვენებათა მიხედვითაც.

კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში, როგორც ვნახეთ, აღნიშნულია, რომ კატარძენე მდებარეობდა მოსხის მთებთან, ეგრეთ-წოდებული „ბოხ“-ების შემოთ.

საკითხავია, რომელ მთებს ეწოდებოდა მოსხის მთები და სად მოსახლეობდა ანტიკურ ხანაში „ბოხ“-ის ტომი.

ჯერ „ბოხ“-ის ანუ „ბოხა“-ს (იგივე „ბოლხარ“-ის) ტომის შესახებ.

სტეფანე ბიზანტიელის ცნობიდან ირკვევა, რომ ცენტრი „ბოხა“-ს ტომის ტერიტორიისა ყოფილა კარინი, ე. ი. ახლანდელი არზრუმის ზონა. დასავლეთ ევფრატის სათავეებში; სტეფანე ბიზანტიელი ბოხაელებს „კარინელთა ტომს“ უწოდებს¹.

ირკვევა ამასთან, რომ გარდა კარინისა (რომელიც ბოხას ტომის ძირითადი მიწა-წყალი ყოფილა), ბოხაელთა ტერიტორიის ფარგლებში შედიოდა აგრეთვე:

ა) ბასიან-ვანანდი, ევფრატის ხეობის მიჯნიდან — მტკვრის ხეობის მიჯნამდე²;

ბ) ტაოს უკიდურესი სამხრეთი კანტონი, რომელსაც ერქვა ეს სატომო სახელი „ბოხა“ ანუ „ბუხა“³ (იგივე „ბუხათა-ყური“)⁴ და რომელსაც ეკირა მდინარე ოლთის-წყალის სათავეები.

რაკი ამრიგად ბოხაელთა სატომო ტერიტორია გამორკვეულია, ამის შემდეგ შესაძლოა ზუსტად იქმნას განსაზღვრული, თუ რომელი მთებია ნაგულისხმევი კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში „მოსხის მთების“ სახელწოდებით.

¹ იხ. სტეფანოს ბიზანტიელი, სიტყვასთან: Βόρχαι.

² საზღვრები იხ. იქვე, სტეფანოს ბიზანტიელთან. (ამ საკითხზე იხ. აგრეთვე ქვემოთ, გვ. 518—9)

³ იხ. უსახელო გეოგრაფია VII—IX საუკუნეთა, 1881 წ., გვ. 35.

⁴ უფრო გვიან ხანაში (სახეშეცვლით) „ბულათა-ყური“ (იხ. დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *543/311; უამთალმწერელი, გვ. *794/632, 795/633 = ქართლის ცხოვრება, I, 1849 წლის ვამ., გვ. 374, 375).

ამჟამად „მოსხის მთები“ რქმევია წყალთა-გამყოფ ქედს, რომელსაც ერთის მხრიდან ადგება არაქსის ხეობა, ხოლო მეორე მხრით მტკვრის და კოროხის ხეობები. ეს ქედი იწყება ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჯავახეთთან, აღწევს სამხრეთ-დასავლეთით ვიღრე სპერამდე („შქვიდისი“-ს მთების შესაყარამდე), ხოლო მისი სამხრეთ განშტოება ადგება ბინგელის მწვერვალებს (დევებონუს შტოზე გავლით). სწორედ ამ მთებს ეკვრის ბოხაელთა ტერიტორია — კარინი, ბასიან-ვანანდი და ბოხას კანტონი.

რომ ანტიკურ ხანაში „მოსხის მთების“ სახელით იგულისხმებოდა სწორედ ეს მთები, ამას ადასტურებს, გარდა კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიისა, აგრეთვე სტრაბონის ტექსტი და სხვა წყაროები (იხ. ქვემოთ, 484—485)¹.

რაკი ამრიგად გამორკვეულია ადგილმდებარეობა ბოხაელთა ტერიტორიისა და მოსხის მთებისა, ჩვენ შეგვიძლია გამოვიტანოთ დასკვნები შემოთაღძრულ საკითხთა გამო:

1. თავდაპირველად ჩვენ აქ ვღებულობთ ერთ ზედმეტ საბუთს, რომ კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში მოხსენებული კატარქენე ეს არ არის კლარჯეთი; კლავდი პტოლემეს სრულიად გარკვეული ცნობის თანახმად, კატარქენე მდებარეობდა „მოსხის მთებთან, ეგრეთ-წოდებული ბოხების ზემოთ“. ხოლო კლარჯეთი, ჯერ ერთი, — არ მდებარეობს იმ ქედთან, რომელსაც ერქვა „მოსხის მთები“, არამედ სულ სხვა ზონაშია მოქცეული. მეორეც, — კლარჯეთი არ ეკვრის ბოხაელთა ტერიტორიას (კლარჯეთს და ბოხას შორის მდებარეობენ მთელი წყება სხვა კანტონებისა). მესამე, — კლარჯეთი ბოხაელთა ტერიტორიის მიმართ არის არა „ზემოთ“, არამედ პირიქით, „ქვემოთ“: არტანუჯ-იმერხევის წყალის ხეობა, რომელზედაც მდებარეობს კლარჯეთი, განფენილია კოროხის ხეობის არა ზემო ნაწილში (როგორც ოლთისის-წყალის ხეობა და ბოხას კანტონი), არამედ სწორედ ხეობის ქვემო ნაწილში.

2. კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში მოხსენებული კატარქენე, როგორც ირკვევა, უნდა ვეძიოთ არა კოროხის ხეობაში, არამედ აღმოსავლეთ ეფფრატის ზემო შემდინარეებში, ბინგელის მთების ზონაში, რადგან სწორედ ეს ტერიტორია არის ბოხების „ზემოთ“, მოსხების მთებთან. (რომ კატარქენე ეფფრატის ხეობაში მდებარეობდა, ამის შესახებ, როგორც ვნახეთ, სხვა ჩვენებებიც არსებობს; იხ. ზემოთ, გვ. 429).

საკითხავია ამის შემდეგ, ხომ არ შენახულა ამ სექტორში ეს სახელწოდება კატარქ-ი (კატარქ-ენე), ან მისი რაიმე გვიანდელი სახელშეცვლილი ფორმა.

როგორც ირკვევა, შენახულა.

კლავდი პტოლემეს ხანიდან ოთხი საუკუნის შემდეგ, უკვე საშუალო საუკუნეებში, ბიზანტიელ ისტორიკოსს პროკოპი კესარიელს მე-6 საუკუნეში კარინის მეზობლად, ე. ი. სწორედ ბოხაელთა ტერიტორიის მეზობლად, ბინგელის მთების ზონაში (აღმოსავლეთ ეფფრატის ხეობაში) მოხსენებული

¹ აღვნიშნავთ აქვე შემდეგსაც: რომ ანტიკურ ხანაში მოსხის მთების სახელით იგულისხმებოდა როგორც ძირითადი ჩრდილო წყალთაგამყოფი ქედი (მტკვარ-კოროხისა და არაქსის შორის), აგრეთვე სამხრეთი დევებონუს შტო (დასავლეთ ეფფრატისა და არაქსის შორის), — ეს სწორად აქვს ამოცნობილი გამოჩენილს ძველ ქართველ გეოგრაფოს ვახუშტი ბატონიშვილს (იხ. აღწერა სამეფოისა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 121, 140).

აქვს დიდი ციხე-სიმაგრე სახელწოდებით Kithariz- (Kithariz-ôn) კითარიძი — (კითარიძი-ონ), რომელიც იცავდა რომის იმპერიის საზღვრებს ირანიდან¹.

სახელწოდება ამ ციხე-სიმაგრისა ჩვენ გვხვდება აგრეთვე სირიულ, სომხურ და ქართულ წყაროებში².

სახელწოდება ამ ციხე-სიმაგრისა კითარიძი - (კითარიძი-ონ) აშკარაა კავშირში იმყოფება პტოლემეს მიერ დასახელებული მხარის სახელთან „კატარძი“ („კატარძენე“). ამის მაჩვენებელია როგორც სახელწოდებათა იდენტურობა, ისე მათი ლოკალიზაცია ერთსა და იმავე სექტორში.

დასასრულ, აქ საჭიროა შევჩერდეთ აგრეთვე კითხვაზე, თუ რამდენად მართებულია გაიგივება კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში მოხსენებულ ამ მხარის სახელთან კატარძი — (კატარძენე) ლიონისე თრაკიელის თარგმანში მოხსენებული ეთნიკური სახელისა გოდერძი — (გოდერძი-აკანი) და ურარტულ ტექსტებში მოხსენებული მხარის სახელისა Katarza (Katarza-ni).

პირველი კითხვის გამო, არის თუ არა პტოლემეს გეოგრაფიაში მოხსენებული მხარის სახელი კატარძი - (კატარძენე) იდენტური ეთნიკურ სახელთან გოდერძი - (გოდერძი-აკანი), არაფერი გარკვეულის თქმა არ შეიძლება, ვინაიდან არავითარი ცნობა არ მოღწეულა იმის შესახებ, თუ სახელდობრ რომელი ეთნიკური ჯგუფი აღინიშნება ამ სახელით, ან სად არის საფარაულებელი, თუნდაც მიხსლოებით, ამ ეთნიკური ჯგუფის გეოგრაფიული არე.

რაც შეეხება მეორე მოსაზრებას, რომელიც გამოთქმული იყო მთელ რიგ შეცნიერთა მიერ, რომ ურარტულ წარწერებში მოხსენებული მხარე Katarza (Katarza-ni) არისო იგივე კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში დასახელებული მხარე კატარძი - (კატარძენე), ეს არ იწვევს ეჭვს. ჯერ ერთი, სახელწოდება ამ მხარეთა, როგორც ვხედავთ, სავსებით იდენტურია. ამას გარდა, ლოკალიზაცია ურარტული Katarza(ni)-ს მხარისა ზოგადად უდგება კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიის კატარძი-ენის მხარის ადგილმდებარეობას. ურარტუს სახელმწიფოს ეტიუნიის ქვეყნები (რომლის მეზობლადაც მდებარეობდა, ან რომლის კომპლექსშიაც შედიოდა ურარტული Katarza), როგორც ირკვევა, მოიცავდა აღმოსავლეთ ეფრატის (არაწანის) ხეობის ჩრდილო სექტორს და არაქსის ხეობის ზემო ნაწილს. ხოლო კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში მოხსენებული კატარძენეს მხარე, როგორც გამოირკვა, იმავე ზონაში მდებარეობდა, აღმოსავლეთ ეფრატის ხეობის ზემო ნაწილში.

ჩვენ ამით დავამთავრებთ ამ ექსკურსს კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში მოხსენებული მხარის კატარძენეს შესახებ.

ყოველივე იმის შემდეგ, რაც ზემოთ იყო გარკვეული, დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს, რომ კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში დასახელებული

¹ იხ. პროკოპი კესარიელი, Aed. III, 3, BP, II, 24. კითარიძის ლოკალიზაციის საკითხის გამო იხ. ნ. ადონცი, op. cit., გვ. 13—22.

² სირიულად: *კითარიძი ანუ *კითარიზი (→კითარიზი), იხ. Gelzer, Georgii Ciprii descriptio orbis Romani, 1890, გვ. 174—175.—სომხურად: *კითარიძი (→კითარიძი), იხ. ასოლოგი 1885, გვ. 86.—ქართულად: კითარიჯი (კითარიჯი), იხ. არსენი საფარელი, განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა (ქრონიკები, I), გვ. 329.

მხარე კატარძენე, რომელიც ეფფრატის ხეობაში მდებარეობდა, არ არის ქართული პროვინცია კლარჯეთი, მდებარე ქოროხის ხეობაში.

*

გადავდივართ ამის შემდეგ განხილვაზე ორიენტალისტის ი. მარკვარტის მიერ გამოთქმული მოსაზრებისა ამავე საკითხთა გამო.

ი. მარკვარტი იზიარებდა ზემოთ-განხილულ უსაფუძვლო ჰიპოთეზს, რომ კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიის კატარძენე ვითომც არისო ქართული პროვინცია კლარჯეთი.

ამ მცდარ დებულებას ი. მარკვარტმა დაუკავშირა მეორე მცდარი დებულება, დამყარებული სტრაბონის გეოგრაფიის ერთი ცნობის არასწორ განმარტებაზე.

როგორც ცნობილია, სტრაბონის გეოგრაფიაში, იმ მხარეთა შორის, რომლებიც შევიდა სომხეთის შემადგენლობაში მე-2 საუკუნეში ძვ. წელთაღრიცხვისა, მოხსენებულია მხარე Χορδηνή „ხორძენე“ (იხ. სტრაბონი, გეოგრაფია, წ. XI, თ. XIV, § 5, 4).

ი. მარკვარტმა ამ მხარის სახელწოდებისა და ადგილმდებარეობის საკითხის გამო შემდეგი მოსაზრებანი წარმოადგინა:

ა. სტრაბონის გეოგრაფიის არსებულ დედნებში დასახელებული სახელწოდება „ხორძენე“ უნდა წარმოადგენდესო დამახინჯებულ დაწერილობას და თავდაპირველ დედანში უნდა ყოფილიყო არა „ხორძენე“, არამედ „ხო[ლა]რძენე“;

ბ. ეს სახელწოდება „ხო[ლა]რძენე“ უნდა იყოსო კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში მოხსენებული „კატარძენე“, რაც აგრეთვე დამახინჯებას უნდა წარმოადგენდესო და მის ნაცვლად თავდაპირველ დედანში უნდა ყოფილიყო „კა[ლ]არძენე“ (ანუ კა[ლ]არძენე“).

გ. სტრაბონის ეს „ხო[ლა]რძენე“, იგივე კლავდი პტოლემეს „კა[ლ]არძენე“ უნდა იყოსო კლარჯეთი¹.

ი. მარკვარტს ეს მოსაზრებანი არაფრით არ დაუსაბუთებია, იგი კმაყოფილდება ამ ჰიპოთეზის დეკლარაციული სახით წამოყენებით.

ი. მარკვარტის ეს მოსაზრებანი მცდარია.

ჯერ ერთი, ანგარიშგასაწეფია ის ფაქტი, რომ არ არსებობს არც ერთი ხელნაწერი სტრაბონის გეოგრაფიისა, სადაც თუნდაც ერთხელ, გადანაშთის სახით, მოიპოვებოდეს წაკითხვა „ხო[ლა]რძენე“; ყველა ხელნაწერში ჩვენ გვაქვს „ხორძენე“. (ამნაირადვე არ არსებობს არც ერთი ხელნაწერი კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიისა, სადაც თუნდაც ერთხელ, გადანაშთის სახით, მოიპოვებოდეს წაკითხვა „კა[ლ]არძენე“ (ან „კო[ლ]არძენე“). ხოლო სახელწოდებათა ამნაირი თვითნებური გადაკეთებით, „აღდგენით“ (ხორძენეს ნაცვლად ხოლარძენე, კატარძენეს ნაცვლად კალარძენე), რაც არც ერთ ხელნაწერში არ გვხვდება, რასაკვირველია, არაფრის დამტკიცება არ შეიძლება. აქ ჩვენ გვაქვს, თუ გნებავთ, უფრო მკითხაობა, ვიდრე მეცნიერული არგუმენტაცია...

რომ სტრაბონის გეოგრაფიის ხორძენე არ არის და არც შეიძლება იყოს

¹ იხ. ი. მარკვარტი, op. cit., გვ. 116, 168—169.

ქართული პროვინცია კლარჯეთი, ამას ადასტურებს სტრაბონის გეოგრაფიის ცნობები საქართველოსა და სომხეთის საზღვრების შესახებ:

1. სტრაბონის ცნობით, ჰოროხის ხეობა, ტაოს ჩათვლით, ვიდრე ქალაქ იდამდე ანუ იდესამდე, საქართველოს (იბერიისა და კოლხეთის) საზღვრებში შედიოდა (იდი, იდესა მდებარეობს ტაოში, მდ. ჰოროხის შემდინარის ოლთის-წყალის ხეობის ზემო ნაწილში). მაშასადამე, კლარჯეთი, რომელიც განფენილია ტაოს ჩრდილოეთით, არ შეიძლება ყოფილიყო სომხეთის საზღვრებში.

2. სტრაბონის ცნობით, საზღვარი იბერიასა და სომხეთს შორის გასდევდა „მოსხის მთებს“, და, მაშასადამე, კლარჯეთი, რომელიც მდებარეობს მოსხის მთების ჩრდილოეთით, არ შეიძლება ყოფილიყო სომხეთის ტერიტორიაზე¹.

ამრიგად უდავოა, რომ სტრაბონის გეოგრაფიაში „ხორძენი“-ს სახელწოდებით არ იგულისხმება და არც შეიძლება იგულისხმებოდეს ქართული პროვინცია კლარჯეთი.

საკითხავია ამის შემდეგ, რომელი მხარეა ეს „ხორძენი“, სად მდებარეობდა იგი? ნუთუ მის შესახებ არ შენახულა რაიმე ცნობა?

საქმე ის არის, რომ „ხორძენი“ სრულიადაც არ არის რომელიმე მართლაც უცნობი მხარე, არამედ იგი არა ერთგზის მოიხსენება ძველ საისტორიო წყაროებში, როგორც სომხურში, ისე ბერძნულში.

სახელდობრ ხორძენის ეს პროვინცია მოხსენებული აქვთ შემდეგ ავტორებს, შემდეგის სახით: „ხორძენი“ — ავტორებს: კორინთი (1894, გვ. 24), მოსე ხორენელი (1865, გვ. 248), სომხური უსახელო გეოგრაფია, მოკლე რედაქცია (1865, გვ. 607).

„ხორძენი“ — ავტორებს: ლახარე ფარბელი (1875, გვ. 41), ასოლიკი (1885, გვ. 182), არისტაკეს ლასტივერტელი (1844, გვ. 46).

„ხორძენი“ — სომხური უსახელო გეოგრაფია, ვრცელი რედაქცია, 1881, გვ. 301.

„ხორძენი“ — პროტაბი კესარიელი, de Bello Persico, I, 1833, გვ. 262.

საისტორიო წყაროების ცნობებით, ხორძენის ეს პროვინცია მდებარეობდა მდინარე ეფფრატის ხეობაში, სახელდობრ მდინარე ეფფრატის შემდინარის გაილის სათავეებში (ქ. კოლობერდის სექტორში)².

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, არ არსებულა არავითარი საჭიროება იმისა, რომ შევასწოროთ სტრაბონის ტექსტში დასახელებული სახელწოდება „ხორძენი“ როგორც „ხო[ლა]რძენი“ (რასაც, როგორც მოვიხსენიეთ, არც ერთი ხელნაწერი არ ამართლებს) და შემდეგ ეს ხელოვნურად აღდგენილი „ხო[ლა]რძენი“ დავაახლოოთ კლარჯეთის სახელთან... არ მოიპოვება არავითარი საფუძველი ასეთი თვითნებური შესწორებისათვის, რადგან მხარე სწორედ ამ სახელწოდებით „ხორძენი“ მართლაც არსებობდა.

რომ სტრაბონის გეოგრაფიაში დასახელებული ხორძენი არის სწორედ ეს კარგად ცნობილი ხორძენის მხარე, ამას ეთანხმება აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ სტრაბონის მიერ ხორძენისთან ერთად მოხსენებული პროვინციები პარინი, დერჰანი, აკილისენი, ანტიტავროსის მხარე (მუძური), მდებარეობენ ეფფრატის ხეობაშივე, ისევე როგორც ხორძენი.

¹ იხ. სტრაბონის გეოგრაფია, XI, 2, 17—18; I, 3, 21 (SC, I, 137—138, 98). სტრაბონის გეოგრაფიის ცნობათა უფრო დაწვრილებითი განხილვა წარმოდგენილი გვაქვს ქვემოთ, გვ. 482—488.

² იხ. სომხური გეოგრაფია, ვრცელი რედაქცია, 1881, გვ. 30. (შეად. ვარდანის გეოგრაფია, ა.უ. სენ-მარტენის გამოცემა, გვ. 430).

ჩვენ ამით დავასრულებთ განხილვას ი. მარკვერტის ჰიპოთეზისა, რომელიც გაიზიარეს აგრეთვე მთელმა რიგმა სხვა მკვლევარებმა¹. წარმოდგენილი განხილვიდან, ვფიქრობთ, ცხადია, თუ რამდენად ზერელეა და ნიადაგს მოკლებული ეს დაუსაბუთებელი ჰიპოთეზი.

*

დასასრულ შევხედვებით კლარჯეთის მხარის გეოგრაფიულ ნომენკლატურაზე.

აკად. ნ. მარი თავის კონცეფციას კლარჯეთის ისტორიის შესახებ, რომ კლარჯეთი ანტიკურ ხანაში და საშუალო საუკუნეებში ვიდრე მე-8 საუკუნემდე ვითომც სომხეთის პროვინციას შეადგენდა, კერძოდ, ამართლებდა კლარჯეთის მხარის გეოგრაფიული ნომენკლატურის მიხედვით, აქ მოიპოვება სომხური გეოგრაფიული სახელწოდებანი.

1905 წელს გამოქვეყნებულს გამოკვლევაში „Аркау...“, ნ. მარი წერდა კლარჯეთისა და ტაოს შესახებ, რომ აქ პირველად გაჩნდნენო ქართველი მოღვაწეები მხოლოდ მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან და დაიჭირესო სომხების მიერ მიტოვებული სავანეები, რომლებიც სომხურ სახელებს ატარებდნენო: „Здесь обосновываются монашеские грузины все на овдовевших армянских постройках, в большинстве сохранившихся армянские имена...“ (გვ. 5). ასეთ სომხურ სახელებად ნ. მარი ასახელებს კლარჯეთიდან ორს: შატბერდსა და მიძნაძორს.

1911 წელს გიორგი მერჩულის ძეგლის გამოცემასთან დართულს შესავალ გამოკვლევაში ნ. მარი ისევ იმეორებს ამავე ცნობას; იგი წერს, რომ მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც კლარჯეთში ვითომც პირველად გაჩნდნენო ქართველი მონაზღვრეები — „грузинские монахи в Кларджии нашли армянские монастырские постройки в состоянии полного разорения или запущенности... Целый ряд мест, как-то Мидзнадзор, Шатберд и др. представляли, очевидно, мерзость запустения, и только своими армянскими названиями свидетельствовали о лучших днях, при культурном господстве соответственного (армянского) населения“. (გვ. XV—XVI).

ასევე 1922 წელს გამოქვეყნებულს ნარკვევში „Батум, Ардаган, Карс“ ნ. მარი კვლავ იმეორებს ამავე ცნობას; იგი წერს: „В 8-ом веке по Р. Х. впервые появились в Кларджии, в Батумской области, строители грузинских обителей и они... застали опустошенные или опустевшие армянские монастыри и села: их заняли грузины, сохранив старые армянские названия“... (გვ. 42). ამრიგად, ნ. მარის ცნობით, სომხური სახელები ზერჩაო როგორც სავანეებს, ისე სოფლებს. ასეთი ვითომცდა სომხური სახელებიდან ნ. მარი ასახელებს კლარჯეთიდან იმავე ორ პუნქტს: შატბერდსა და მიძნაძორს, იმავე დამატებით „და სხვანი“ („и другие“).

როგორც ვხედავთ, ნ. მარი თავის ნარკვევებში ათეული წლების წინამძღვრ სისტემატურად იმეორებდა ამ დებულებას, რომ კლარჯეთის გეოგრაფიული ნომენკლატურა სომხურ ბეჭედს ატარებსო; მაგრამ საბოლოო ანგარიშში იგი ყოველთვის ასახელებდა კლარჯეთიდან მხოლოდ ამ ორად-ორს გეოგრაფიულ სახელწოდებას — შატბერდსა და მიძნაძორს, არაფრის არ მოქმედი დამატებით „და სხვანი“ („и другие“).

გეოგრაფიული ნომენკლატურა, რასაკვირველია, უადრესად მნიშვნელოვანი დოკუმენტია ამა თუ იმ მხარის ეთნიკური ისტორიის აღსადგენად.

მაგრამ იმისათვის, რომ გამოვიტანოთ დასკვნა ამა თუ იმ მხარის ეთნიკური ისტორიის შესახებ გეოგრაფიული ნომენკლატურის მიხედვით, საჭიროა, რათა ეს გეოგრაფიული ნომენკლატურა გავთვალისწინებული იყოს მთელის მოცულობით. ხოლო ამოვლევჯა გეოგრაფიული სახელების მთელი წყებიდან ერთი ან ორი შემთხვევითი მაგალითისა, რასაკვირველია, არაფრის არ ამტკიცებს.

ნ. მარს არ ჩაუტარებია ასეთი შეჯამება კლარჯეთის ისტორიული გეოგრაფიული ნომენკლატურისა მთელის მოცულობით, რომ მართლაც საფუძველი ჰქონოდა რაიმე გარკვეული, მეცნიერულად ღირებული დასკვნის გამოსატანად.

ამჟამად ჩვენ ჩავატარებთ აქ ასეთ შეჯამებას. ჩვენ წარმოვადგენთ სრულ სიას გეოგრაფიული სახელწოდებებისას კლარჯეთიდან, რომლებიც კი მოიხსენება საისტორიო წყაროებში, როგორც ქართულში, ისე უცხოურში.

¹ იხ. კ. მიულერას შენიშვნა გამოკვლევაში Claudii Ptolemaei geographia, 1901 წ., გვ. 937; ა. პიუბშმანი, Die altarmenischen Ortsnamen, 1904 წ., გვ. 212, 354.

სულ საისტორიო წყაროებში ჩვენ გვხვდება 50-ზე მეტი გეოგრაფიული სახელწოდება კლარჯეთიდან.
აი მათი ნუსხა.

ა) კლარჯეთის ისტორიული ცენტრები:

1. კლარჯეთი (სახელწოდება მხარისა და პირვანდელი ცენტრისა; შემდეგ სახელწოდება 'სოფლისა). — 2. თუხარისი ანუ თუხარსი (ციხე-ქალაქი, კლარჯეთის ცენტრი ანტიკური ხანისა და საშუალო საუკუნეთა მიჯნაზე). — 3. არტანუჯი (ციხე-ქალაქი, კლარჯეთის ცენტრი მე-5 საუკუნიდან).

ბ) საეპისკოპოსო კათედრები:

4. ახიზა. — 5. ფორთა. — 6. ანჩი. —

გ) ათორმეტნი სავანენი კლარჯეთისა:

7. ოპიზა. — 8. დაბა. — 9. მერე. — 10. პარეხი (პარეხნი). — 11. ხანძთა. — 12. შატბერთი (შატბერდი). — 13. მიძნაძოროე. 14. წყაროსთავი. — 15. ბარეთელთა. — 16. ბერთა. — 17. ჯმერკი. — 18. დოლის-ყანა. —

დ) დაბა-სოფლები:

19. ქორთა. — 20. ტბა. — 21. ანტკორა. — 22. სხლოვანი. — 23. ბარევა-ნი. — 24. ახალდაბა. — 25. ნიგოზეთი. — 26. სავანეთი. — 27. ციხისძირი. — 28. ახალდაბა. (II). — 29. ბოცოს-ჯვარი. — 30. აგარა. — 31. ქვაყრილი. — 32. სხალთა. — 33. გიორგიწმიდა. — 34. ფანაკარი. — 35. ჭირჭიმი. — 36. ლონგოთ-ქვეი. —

ე) ადგილთა სახელები:

37. წერტაქსნი. — 38. ტახარის კლდე. — 39. დიდუბისა ხერთვისი. — 40. საქათმის კარი. — 41. წისქვილის-ქვეი. — 42. მირიანეული. — 43. დახატულა. — 44. საკრულავი. —

ვ) მთები:

45. ღადო (ღადონი). — 46. კარჩხალი. — 47. ქვაყრილი. (=47¹ არსიანის ქედის შტო). — 48. ხორასუნთა. — 49. ორჯოხის მთა. — 50. ძეგლი. — 51. ქედი ეყვანთა. — 52. ქედი ერთკარი. —

ზ) მდინარეები:

53. კორახი (=53¹ მდინარე სპერისა). — 54. შავშეთის წყალი (=შავ-შური წყალი). — 55. სამწყარი (=სამწყარისა წყალი). —¹

¹ ჩამოთვლილი გეოგრაფიული სახელწოდებანი დასახლებულია შემდეგ წყაროებში:

ა) ლეონტი მროველი — სახელწოდებანი: 2, 45, 47¹, 53, 53¹.

ბ) ცხოვრება ვახტანგ გორგასარისა: 2, 3, 4, 7, 8, 9, 45, 47¹.

გ) ბასილი ზარზმელი: 7, 10, 47¹.

დ) გიორგი მერჩულე: 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 45, 54.

ე) გიორგი მერჩულის თხზულების დანართები: 20, 21, 37, 48.

ვ) სუმბატ დავითის-ძე: 3, 6, 7, 18, 26, 45, 53.

ზ) გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ის ცხოვრება: 2, 3.

თ) მეღვინეობის კათალიკოზის სიგელი: 22.

ი) ბაგრატ IV-ის სიგელი: 7, 13, 23, 38, 39, 40, 51, 52.

ი) ბერთის ოთხთავის ანდერძი: 41, 42.

ი) ჯამთალმწერელი: 7, 13, 45, 46, 47¹, 50, 54.

ი) გუჯარი — მეცხეთის მამულების ნუსხა (იხ. ქრონიკები, II, გვ. 196, 202): 2, 3, 18, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 47.

ი) სამცხე-საათაბაგოს საეპისკოპოსოთა ნუსხა (ე. თაყაიშვილის გამ., არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, გვ. 76—77): 2, 6, 7, 11, 40, 44, 49.

ი) სამცხე-საათაბაგოს სათავადოთა ნუსხა (ლონგოს-ძეთა საგვარეულო, რომელსაც კავშირი აქვს გეოგრაფიულ სახელწოდებასთან „ლონგოთ-ხევი“, 36).

ი) ვახუშტი: 2, 6, 34, 37.

ი) ხელნაწერი — „მეფეთა დივანი“-ს შემცველი (ე. თაყაიშვილის გამოცემა, ძველი საქართველო, II, გვ. 15): 35.

ი) დვინის 506 წლის საეკლესიო კრების აქტები: 5.

ი) ლეონტი მოძღვარი, ისტორია ხალიფთა: 2, 53.

ი) უსახელო გეოგრაფია მე-7 — 9 საუკუნეთა: 2, 53.

კ) კონსტანტინე ზორფიროფენიტი: 3.

გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ეს ნუსხა მრავლის მეტყველია.

ჩვენ აქ ამ გზის არ შევდივართ ამ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა დეტალურ განხილვაში (ამას სხვა ადგილას ვეხებით), აქ კი აღვნიშნავთ შემდეგს ძირითად დასკვნებს, რაც ყველა სპეციალისტისათვის აშკარაა:

1. ეს სახელწოდებანი, გარდა, შესაძლოა, ერთი-ორისა, ეკუთვნიან ქართულ სამყაროს (ძირითადად დედ-ქართულს, ნაწილობრივ მეგრულ-ქანურს, აგრეთვე ნაწილობრივ არქაულ კავკასიანურს ენობრივ წრეს). მასთან ეს სახელწოდებანი დამახასიათებელია არა მარტო კლარჯეთისათვის, არამედ ამ ტიპის სახელწოდებანი ჩვენ გვაქვს საქართველოს სხვა მხარეებში: ზოგიერთი სახელწოდება პირდაპირ მეორდება საქართველოს სხვა მხარეთა გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში, სხვები კიდევ გენეტიკურად ენათესავენა შიდა-საქართველოს გეოგრაფიულ სახელწოდებებს თავისი ტიპოლოგიით, გრამატიკული სახეობით და სხვ. მოკლედ, აქ ჩვენ გვაქვს საქართველოს ტიპური გეოგრაფიული ნომენკლატურა.

2. ამ სახელწოდებათა შორის ჩვენ არ გვაქვს სომხური სახელწოდებანი (გარდა, შესაძლოა ერთი-ორისა). ამასთან ამ სახელწოდებებს არ მოეპოვებათ არავითარი პარალელები სომხეთის გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში; სომხეთში არ გვხვდება არც თვით ეს სახელები, არც ამ ტიპის გეოგრაფიული სახელწოდებანი.

კლარჯეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ზემოთ-მოყვანილი სიიდან მხოლოდ ორი სახელწოდების შესახებ შესაძლოა აღიქვას ეჭვი მათი სომხური წარმოშობის შესახებ: ესენია შატბერთი (შატბერდი) და მიძანძორთა (მიჯნაძორთა).

როგორც ვნახეთ, ნ. მარი კლარჯეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა წრიდან მხოლოდ ამ ორად-ორ სახელწოდებას ასახელებს, როგორც სომხური წარმოშობის სახელებს.

ჩვენ გვაქვს საფუძველი დავასკვნათ, რომ ნ. მარის მიერ წარმოდგენილი ეტიმოლოგია ამ სახელებისა მცდარია, და რომ ეს სახელები, კერძოდ შატბერთი (ასეთია პირველადი სახე ამ სახელწოდებისა), ქართული გეოგრაფიული სახელებისათვის დამახასიათებელი ბოლოკიდური ფორმანტით „-თი“ („შატბერ-თი“, რაც ნიშნავს: შატბერისადმი კუთვნილი, შატბერისეული), ქართულ ენობრივ სამყაროს ეკუთვნის¹.

მაგრამ დავეშვათ პირობითად, რომ ნ. მარი თითქოს მართალია და რომ ეს ორი გეოგრაფიული სახელი ვითომც მართლაც სომხური წარმოშობისაა.

რა დასკვნა უნდა გამოვიტანოთ ამის მიხედვით? მხოლოდ ის დასკვნა, რომ კლარჯეთის ამ ორ პუნქტში, შატბერთსა და მიძანძორთში, ოდესღაც სომხური მოსახლეობა ყოფილა.

მაგრამ იმის მიხედვით, რომ კლარჯეთის ამ ორ პუნქტში თუნდაც ოდესმე მართლაც სომხური მოსახლეობა ყოფილიყო, განა ამით დამტკიცდებოდა, რომ კლარჯეთი არაა ქართული ქვეყანა? ვინ უარყოფს, რომ ძველად, ცხადია, არსებობდა არა ერთი და ორი არაქართული სოფელი ამა თუ იმ ქართულ პროვინციაში. განა არ მოიპოვება, მაგალითად, ქართლის მხარეებში, ანდა კახეთში, არაქართული სოფლები არაქართული სახელებით? მაგრამ ამის გამო არავის მოსვლია აზრად ქართლი და კახეთი არაქართულ ქვეყნებად გამოეცხადებინა.

პირიქით, ის გარემოება, რომ კლარჯეთში მხოლოდ ამ ორად-ორი პუნქტის შესახებ შესაძლოა გამოითქვას ეჭვი მათი არაქართულობის შესახებ, ხოლო ძირითადში კი გეოგრაფიული ნომენკლატურა ამ მხარისა ქართულია, რასაკვირველია იმას ამტკიცებს, რომ კლარჯეთი ძირეულ ქართულ მხარეს წარმოადგენდა, დასახლებულს ქართველებით.

¹ შ ა ტ ბ ე რ ი — საკუთარი სახელია. შატბერთი (ე. ი. შატბერისადმი კუთვნილი, შატბერისეული) — იმავე ტიპის სახელწოდებაა, როგორც მაგალითად სომხეთი (სახელიდან სიმონ), კახათი (სახელიდან კახა), ან-და მეორე გეოგრაფიული სახელწოდება იმავე კლარჯეთში: „წერტაასი“ ანუ „წერტაასინი“. როგორც ეს აღნიშნულია გრიგოლ ხანძთელის ცხორების დამატებაში (გვ. 171), წერტა საკუთარი სახელია ადამიანისა, ხოლო გეოგრაფიული სახელწოდება „წერტაასი“ ნაწარმოებია ამ საკუთარი სახელიდან.

აღვნიშნავთ ამასთან, რომ სახელწოდება შატბერთი გრიგოლ ხანძთელის ცხორების იერუსალიმურ ხელნაწერში წარმოდგენილია ორნაირი ფორმით: შატბერთი და შატბერდი. მეორე ფორმა მიღებულია პირველისაგან (შეად. წიბელთა → წებელთა, ასევე შატბერთი → შატბერდი, და არა პირუქუ).

რაც შეეხება მეორე სახელწოდებას — მიძანძორთა, ბოლო მარცვლები ამ სახელწოდებისა „ძორთა“ ჩანს არ არის სომხური სიტყვა ძორ (როგორც ამას ნ. მარი ფიქრობს), რადგან, თუ ამას დავუშვებდით, სრულიად გაუგებარი რჩება, საიდან გაჩნდა ქართულში ზემოთი ბოლოკიდური „-თა“, რაც არ გვაქვს სომხურში ძორ.

ჩვენ გავეცანით ყველა იმ მოსაზრებებს, რომელთა მიხედვითაც დაასკვნიდნენ, რომ კლარჯეთი ანტიკურ ხანასა და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში ვითომც არ იყო ქართული ქვეყანა.

წარმოდგენილმა კრიტიკულმა განხილვამ, ვფიქრობთ, ცხადჰყო, რომ ეს შეხედულებები სავესებით უსაფუძვლოა და მცდარი.

გადავდივართ ამის შემდეგ ჩვენი გამოკვლევის მეორე პოზიტიურ ნაწილზე; ჩვენ განვიხილავთ ამის შემდეგ კლარჯეთის ნამდვილ ისტორიას, ყველა არსებული წყაროების გათვალისწინებით, საიდანაც ცხადი გახდება, რომ კლარჯეთი, ანტიკურ ხანასა და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში, პოლიტიკურად და ეთნიკურად ყოველთვის ქართულ მხარეს წარმოადგენდა.

განხილვა ისტორიული ცნობებისა კლარჯეთის შესახებ ანტიკურ ხანასა და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში

კლარჯეთის მხარე, მდებარე ჭოროხის ხეობაში, ჭოროხის ხეობის ქვემონაწილის ხაზით—უშუალოდ ეკვრის სამხრეთი კოლხეთის შავი ზღვის სანაპიროს.

ანტიკური ხანის უძველეს პერიოდში, კლარჯეთი, როგორც ირკვევა, შეადგენდა კოლხეთის ტომთა კოლექტივის ტერიტორიის ნაწილს. ამას მიუთითებს თვით სატომო სახელი * კოლარჯი (კლარჯი), * კოლარი.

ეს სახელწოდება, როგორც ირკვევა, იდენტურია სატომო სახელთან: კოლხი, იგივე კოლაელი ანუ კოლარი¹.

¹ რათა მკითხველისათვის ბოლომდე ნათელი გახდეს ეს იდენტურობა, საჭიროდ მიგვაჩნია მივუთითოთ შემდეგზე.

ჩვენ უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ ქართულ სატომო სახელებში, რომლებიც ბოლოვდება ბოლოკიდურით „ხი“ (კოლ-ხი, ტაო-ხი, ჯავა-ხი და სხვანი), ფუძე-სიტყვა აღნიშნავს ქვეყანას, ხოლო დაბოლოება „ხი“ გამოხატავს იმავე შინაარსს, რასაც დაბოლოება „ელი“.

ასე, ქვეყნის სახელია „ტაო“, ხოლო აქედან მომდინარეობს სატომო სახელი „ტაო-ხი“ ანუ „ტაო-ელი“, რაც ერთსა და იმავეს ნიშნავს.

ასევე ქვეყნის პირველადი სახელია „კოლ-ა“, ხოლო აქედან მომდინარეობს სატომო სახელი „კოლ-ხი“, რაც ნიშნავს იმავეს, რასაც „კოლა-ელი“.

აქ საჭიროა ვიცოდეთ ამასთან, რომ ქართულში ბოლოკიდურს „ელი“ ენაცვლება ბოლოკიდური „არი“; ასე, მაგალითად, ჩვენ გვაქვს „ოდიშ-ელი“ და ამის გვერდით „ოდიშ-არი“, „ცხუმ-ელი“ და „ცხუმ-არი“, „ოპიზ-ელი“ და „ოპიზ-არი“, „ოლთის-ელი“, და „ოლთის-არი“ და სხვანი. ასეთივე წარმოშობისაა „კოლა-ელი“ და მისი პარალელური „კოლ-არი“.

ამრიგად, სახელწოდებანი „კოლ-ხი“, „კოლა-ელი“ და „კოლ-არი“ იდენტურნი არიან.

დასასრულ, აღვნიშნავთ, რომ ზანურ (მეგრულ-ჭანურ) დიალექტებში ბგერა „რ“ გადადის ბგერაში „ჯ“ (თავდაპირველად რთული ბგერა: „რჯ“);

ასე, ქართული „ხარი“ — ზანურში: „ხოჯი“ („ხოჯი“).

ქართული „ფური“ — ზანურში: „ფუჯი“ („ფურჯი“) და სხვანი.

ასევე ზანური ფორმა სახელისა „კოლ-არი“ არის „*კოლ-არჯი“.

ამრიგად, ყველა ეს სახელწოდებანი „კოლხი“, „კოლაელი“, „კოლარი“ და „კოლარჯი“ („კლარჯი“) ერთი და იმავე სატომო სახელის დიალექტურ სახესხვაობას წარმოადგენენ.

აღსანიშნავია, რომ მესხეთის ისტორიული ტერიტორიებიდან კოლხების სატომო სახელთან დაკავშირებულია სახელწოდება არა მარტო კლარჯების (* კლარჯების, კლარების) მხარისა, არამედ მესხეთის ზოგიერთი სხვა რაიონებისაც¹.

არაა ინტერესს მოკლებული აღვნიშნოთ ამასთან, რომ უძველესი ცნობა მესხების შესახებ ანტიკური ხანის ბერძნულ მწერლობაში, რომელიც ეკუთვნის მე-6 საუკუნეს ძველი წელთაღრიცხვისა, მესხების ტომს კოლხებთან აკავშირებს (იხ. ჰეკატე მილეტელი, ფრაგმენტი 188).

*

ანტიკურ ხანაში, ძველი წელთაღრიცხვის მე-6 საუკუნიდან მოკიდებული — ვიდრე პირველ საუკუნემდე ახალი წელთაღრიცხვისა, ცნობები მესხეთის კოროხის ხეობის მხარეთა შესახებ დაცული აქვთ შემდეგ ავტორებს: ჰეკატე მილეტელს, ჰეროდოტეს, ქსენოფონტეს და სტრაბონს.

ჰეკატე მილეტელის მიხედვით, მესხეთის მხარეთა საზღვრები აღწევდა მატინთა მხარემდე და, მაშასადამე, მესხეთის ტომთა ტერიტორიის ფარგლებში ამ დროს მოქცეული ყოფილა არა მარტოდენ კოროხის ხეობა, არამედ ამის სამხრეთით მდებარე ოლქებიც, ბასიანის ზონა².

ჰეროდოტეს და ქსენოფონტეს ცნობებით კოროხის ხეობა (რომლის ფარგლებშიაც მდებარეობს კლარჯეთის სექტორი) ასევე მესხეთის მხარეთა კოლექტივში შედიოდა. კერძოდ, ქსენოფონტეს მესხეთის ქართველ ტომთა ჯგუფიდან მოხსენებული ჰყავს კოროხის ხეობის სამხრეთ ზონაში ტაოხები (ტაოში) და ხალდეები — ხალიბები (სპერში), რომელთა ტერიტორია სამხრეთის მხრიდან ემიჯნება კლარჯეთს³.

სტრაბონის ცნობით, პირველი საუკუნის დასაწყისში ახალი წელთაღრიცხვისა მესხეთის მხარეები კოროხის ხეობისა პოლიტიკურად განაწილებულია კოლხეთსა და იბერიის შორის. იბერიის საზღვრებში შედიოდა აღმოსავლეთი ნაწილი კოროხის ხეობისა — ვიდრე მოსქის მთების ხაზამდე (მათ შორის აღმოსავლეთი ტაო, ქალაქ იდით ანუ იდესით, რომელიც ოლთისის-წყალის ხეობაში მდებარეობს); ხოლო კოლხეთის საზღვრებში მოქცეული-

¹ ასე, მესხეთის მხარეთა შორის მტკვრის სათავეებში მდებარე რაიონი, როგორც ცნობილია, ატარებდა სახელს: კოლა ანუ *კორა, რომელსაც უკავშირდება სატომო სახელი კოლ-ხი (=კოლა-ელი), ვარიანტულის ფორმით: „კორა-ხი“. ძველი რომაელი ავტორის პლინიუს სეკუნდუს ცნობით (იხ. *Naturalis historia*, VI, 26) სახელწოდება მთებისა, რომელიც აკრავს მდინარე მტკვრის სათავეებს, ყოფილა „კორახის მთები“, რაც მომდინარეობს ამ სატომო სახელიდან კორახი, კოლხი.

აღვნიშნავთ ამასთან, რომ მტკვრის სათავეებში მდებარე პროვინციის სახელთან „კოლა“ „კორა“ დაკავშირებულია აგრეთვე თვით მდინარე მტკვარის სახელწოდება, პირვანდელის სახით „დ-კორი“ (→ მდ-კორი), „კორი“-ს მდინარე. (თავკიდური „დ“ არქაული კლას-კატეგორიის ნიშანია, რომელიც დაერთვის მდინარის სახელწოდებას). სტრაბონის ცნობით მტკვარს ძველად ერქვა „კორი“-ი *Κόριος* (იხ. სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 3, § 1).

² იხ. SC, I, გვ. 3. — მატინების ანუ მარდების მხარის სახელწოდებით აქ იგულისხმება მარდალის პროვინცია არაქსის სათავეებში, რომელსაც ესაზღვრება ბასიანის ზონა.

³ იხ. SC, I, გვ. 9, 56—57, 71—74, 83—84.

ყოფილა დასავლეთი ნაწილი (ქალაქ იდის სექტორის დასავლეთით, ე. ი. დასავლეთი ტაო, ქვემო-სპერიტა და ნიგალით, ვიდრე ზღვამდე)¹.

რაც შეეხება საკუთრივ კლარჯეთს, იგი მდებარეობს ამ ორი ნაწილის შუაგულში, და ჩვენ არა გვაქვს ზუსტი ცნობა, კოლხეთის ნაწილს შეადგენდა იგი ამ დროს, თუ იბერიისას.

პირველი საუკუნის მეორე მესამედში ახალი წელთაღრიცხვით (იბერიის მეფის ფარსმან I-ის ხანაში) ჭოროხის ხეობა უკვე მთლიანად იბერიის საზღვრებში გადასულა.

პლინიუს სეკუნდე (24—79 წ. წ.), აგვიწერს რა ლაზეთის ზღვის სანაპიროს ვიდრე აფსარის (სარფის) ციხემდე, აღნიშნავს, რომ ქედს გადაღმა (პონტოს მთების იმიერ) მდებარეობს იბერია. პლინიუსის ამ ცნობით ჭოროხის ხეობა (პონტოს ქედის იმიერი მხარე) იბერიის ნაწილი იყო².

პირველ-მეორე საუკუნეთა მიჯნაზე იბერიის საზღვრებში შესულა აგრეთვე კლარჯეთის გვერდით მდებარე ნაწილი ლაზეთისა: შავი ზღვის სანაპირო, დაწყებული არქაბი-ვიწეს (ბიწეს) სექტორიდან ვიდრე აფსარის (სარფის) ხეობამდე. ეს არის ეგრეთ-წოდებული ძვრელთა თემი (იგივე ძველი ბიწერთა თემი)³. ძველ-ქართულ მატრიანეებში შავი ზღვის სანაპირო ლაზეთის კუთხეს, რომელიც პოლიტიკურად იბერიასთან იყო დაკავშირებული, ეწოდება: „ბოლო კლარჯეთისა — ზღვისპირა“, ანუ ზღვისპირა კლარჯეთი⁴.

არიანეს 134 წლისათვის თავის პერიპლუსში აღნიშნული აქვს, რომ შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე ძვრელთა თემი შეადგენს სამფლობელოს მეფის ფარსმანისა (იბერიის მეფე ფარსმან II, ფარსმან ქველი)⁵.

ანტიკური ხანის დასასრულისათვის ქრისტიანობა ვრცელდება კლარჯეთში იბერიის სხვა ნაწილებთან ერთად.

საისტორიო ტრადიცია ქართველთა მისიონერის წმიდა ნინოს მოღვაწეობის ასპარეზად ასახელებს, იბერიის სხვა მხარეებთან ერთად, კერძოდ კლარჯეთს.

ჩვენ უკვე მოხსენებული გვქონდა მოსე ხორენელის ისტორიის ტექსტი, სადაც ნინოს მოღვაწეობის შესახებ შემდეგი ცნობაა დაცული:

„ნეტარი ნინო გაემგზავრა [მცხეთიდან], რათა დაემოძღვრა თავისი წმიდა ბაგეებით იბერიის სხვა მხარეები... ვბედავთ განვაცხადოთ, რომ იგი, გახდა რა მოციქულად [ქრისტიანობისა], იქადაგა დაწყებული კლარჯეთაგან [კლარჯეთიდან], დარიალანის ახლო მდებარე [ადგილებიდან] და კასპთაგან [კასპთა მხარიდან] — ვიდრე მასქუთთა მიჯნამდე“⁶.

ძველ-ქართულ მატრიანეებში დაცულია მეტად საყურადღებო ცნობა საეკლესიო მშენებლობის შესახებ კლარჯეთის ქალაქ თუხარისში, რომელიც აქ

¹ იხ. სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 2, §§ 17—18; I, 3, § 21 (SC, I, 137—138, 98).

² იხ. SC, II, გვ. 178.

³ ძვრელთა თემის (ძველი ბიწერთა თემის) ტერიტორიული მოცულობის შესახებ: შუადარეთ ცნობები მე-2 საუკუნის ავტორის არიანესი და მე-5 საუკუნის ავტორ-წარუწერელი პერიპლუსისა (SC, I, 222, 273). იხ. აგრეთვე ზემოთ, გვ. 202.

⁴ იხ. ჯუანშერი, გვ. *414/196; ლეონტი მროველი, გვ. *121/21; ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *358/156—157.

⁵ იხ. SC, I, გვ. 222.

⁶ იხ. მოსე ხორენელი, II, 86.

მე-4 საუკუნეში იბერიის მეფეს (მირდატს) უწარმოებია; ამ ცნობის თანახმად „მან (მეფემან მირდატ) აღაშენნა ეკლესიანი თუხარისისა ციხესა, რამეთუ ქვესა კლარჯეთისასა არა იყო ეკლესია, და მუნ შინა დაადგინნა მღვდელნი მოძღვრად კლარჯთა, და მატა შემკობა და შენება ერუშეთისა და წუნდისა ეკლესიათა“¹.

*

გადავდივართ რა განხილვაზე ძველ-ქართულ მატრიანეთა ცნობებისა კლარჯეთის შესახებ ადრეულ საშუალო საუკუნეებში, აქ საჭიროა წინასწარ გავითვალისწინოთ ტერიტორიული მოცულობა იმ ადმინისტრაციული ერთეულისა, რომელიც მატრიანეებში „კლარჯეთის საერისთავო“-ს სახელით მოიხსენება.

ძველ-ქართულ მატრიანეებში (ლენტი მროველი, ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, ჯუანშერი) სახელწოდებით „კლარჯეთის საერისთავო“ (ავრეთვე მარტივადაც, სახელწოდებით „კლარჯეთი“) იგულისხმება არა მარტო საკუთრივ კლარჯეთი ვიწრო მნიშვნელობით (ქალაქ არტანუჯის მხარე), არამედ დასავლეთ მესხეთის მთავარი ნაწილი, ტერიტორია — „ზღვით-გან ვიდრე არსიანთამდე და ხევნი, რომელნი მოსდგამენ ლაღთა“².

სახელდობრ, ძველ-ქართული მატრიანეების ჩვენებათა განხილვიდან ირკვევა, რომ სახელწოდებით „კლარჯეთის საერისთავო“ ანუ „კლარჯეთი“ აქ იგულისხმება შემდეგი მხარეები — ერთად აღებული:

- ა) საკუთრივ კლარჯეთი;
- ბ) შავშეთი (— ვიდრე არსიანის მთამდე)³;
- გ) ნიგალი;
- დ) „საზღვარი ქართლისა სპერი“ (ქვემო სპერი)⁴;
- ე) ამიერი ტაო⁵.
- ვ) „ზღვისპირა კლარჯეთი“ ანუ „ბოლო კლარჯეთისა ზღვისპირი“⁶;

ასეთია ტერიტორიული მოცულობა კლარჯეთის ამ ადმინისტრაციული ერთეულისა ადრეულ საშუალო საუკუნეებში ვიდრე მე-8 საუკუნემდე.

(უფრო გვიან ხანაში, მე-8—9 საუკუნეთა საზღვრიდან მოკიდებული, კლარჯეთი უკვე აღნიშნავდა არა ამ ექვსი პროვინციის გაერთიანებას, არამედ მხოლოდ პირველ პროვინციას — საკუთრივ კლარჯეთს).

¹ იხ. ლენტი მროველი, გვ. *287/112 — 113. — აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ ცნობები საეკლესიო მშენებლობის შესახებ ძველ-ქართულ მატრიანეებში უძველეს ტრადიციას გადმოგვცემენ და ავთენტურ ხასიათს ატარებენ.

² იხ. ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *358/156—157.

³ იხ. ლენტი მროველი, გვ. *129/21, ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, loc. cit (კლარჯეთის საერისთავოს მხარეებიდან არსიანის მთას მხოლოდ შავშეთი ეკვრის).

⁴ იხ. ჯუანშერი, გვ. *414/196, *424/204.

⁵ იქვე, გვ. *432/210 — 211.

⁶ იხ. ლენტი მროველი, loc. cit.; ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, loc. cit.; ჯუანშერი, გვ. *414/196. ზღვისპირა კლარჯეთის (აღმოსავლეთ ჭანეთ-ლაზეთის) ერთი ნაწილი (ძვდრელთა თემი) შედის იბერიაში მე-2 საუკუნეში, ფარსმან II-ის დროს (იხ. ზემოთ, გვ. 439), ხოლო მთლიანად ეს მხარე დაკავშირებულია იბერიასთან VI—VII საუკუნეებში, 572—630 წლებში (იხ. ქვემოთ, გვ. 423—425).

განვიხილავთ ამის შემდეგ საისტორიო წყაროთა ცნობებს კლარჯეთის ამ ადმინისტრაციული ერთეულის — „კლარჯეთის საერისთავოს“ — შესახებ აღ- რეულ საშუალო საუკუნეებში, მე-5 საუკუნიდან — მე-8 საუკუნემდე.

მე-5 საუკუნე.

საისტორიო წყაროებში დაცულია უაღრესად საყურადღებო ცნობები იმ დი- დი მშენებლობის შესახებ, რომელიც ჩატარებულა კლარჯეთის საერისთავოში მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში მეფის ვახტანგ გორგასარის დროს.

ამ დროს, მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში, ვახტანგ გორგასარი ააგებს კლარჯეთში ციხე-ქალაქს არტანუჯს, რომელიც ამის შემდეგ ხდება ცენტრი კლარჯეთის საერისთავოსი¹.

ვახტანგ გორგასარის დროსვე კლარჯეთის საერისთავოში წარმოებს აგ- რეთვე ფართო საეკლესიო მშენებლობა. ჩვენ უკვე გვქონდა დადგენილი — ქართული საისტორიო წყაროების ჩვენებათა საფუძველზე, რომ ამ დროს, მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში, არის აშენებული კლარჯეთში ოპიზის საფანე (რომლის დამაარსებელი ყოფილან ქართველი მოღვაწეები: ამონა, ანდრია, პეტრე და მაკარი)². ამ დროსვეა აგებული ეკლესიები: დაბისა, მე- რისა, შინდობნისა (ამათგან პირველი ორი მდებარეობს საკუთრივ კლარჯეთ- ში, მესამე — შინდობანი — შავშეთში)³.

აქ ცალკე შეეჩერდებით კლარჯეთის საეპისკოპოსო კათედრებზე.

ქართული საისტორიო წყაროების ცნობათა თანახმად, მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში, ვახტანგ გორგასარის დროს, მცხეთის საკათალიკოსოს დაარსებასთან ერთად, კლარჯეთში დაარსებულა ახიზის საეპისკოპოსო მცხეთის საკათალიკოსოს იურისდიქციის ქვეშ⁴.

მომდევნო ხანაში საეპისკოპოსოთა რიცხვი კლარჯეთში გაზრდილა. სულ მე-5 — 8 საუკუნეებში კლარჯეთის საერისთავოში ოთხი საეპისკოპოსო არსე- ბულა; ამათგან სამი — ჭოროხის ხეობაში: ახიზა, ფორთა და ანჩი; ზოლო ერთი შავი ზღვის სანაპიროზე, იბერიის ლაზეთში („ზღვისპირა კლარ- ჯეთი“-ს მხარეში), ქალაქ ტამბურში⁵.

აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ აგრეთვე შემდეგ გარემოებას.

რომ კლარჯეთი ადრეულ საშუალო საუკუნეებში საქართველოს განუყოფელ ნაწილს შეად- გენდა და არ იმყოფებოდა კავშირში სომხეთთან, ამას საისტორიო წყაროების იმ უტილობელ ზეგნებათა გარდა, რომლებიც ზემოთ იყა მოყვანილი (და რაც დამატებით ქვემოთ გვექნება აღნიშნული), ადასტურებს აგრეთვე საქართველოსა და სომხეთის საეკლესიო ისტორიის მასა- ლები, საქართველოსა და სომხეთის საეპისკოპოსოების ნუსხათა განხილვა.

სომხურ საისტორიო წყაროებში, როგორც ცნობილია, დაცულია ნუსხები სომხეთის ფარგ- ლებში შემავალი საეპისკოპოსოებისა მე-5 — 8 საუკუნეთა მანძილზე (ნუსხები 451 წლისა, 506 წლისა, 555 წლისა, 606 წლისა, 606 — 607 წ.წ., 607 წლისა, 644 წლისა, 726 წლისა) და არც ერთ შემთხვევაში სომხეთის ფარგლებში ნაჩვენები არაა კლარჯეთის საეპისკოპოსოები, ისევე როგორც არაა ნაჩვენები საეპისკოპოსოები არც ჯავახეთისა (ჯავახეთ-ართანისა) და სამცხისა.

¹ იხ. უფრო დაწერილებით ზემოთ, გვ. 364—365.

² იხ. ზემოთ, გვ. 340.

³ იხ. ზემოთ, გვ. 343—345.

⁴ იხ. ზემოთ, გვ. 323.

⁵ იხ. ზემოთ, გვ. 314, 377—380.

საისტორიო წყაროების ანალიზიდან ირკვევა, რომ მე-5 — 8 საუკუნეებში საქართველოს ფარგლებში შედიოდა, მცხეთის საკათალიკოსოს იურისდიქციის ქვეშ, შემდეგი საეპისკოპოსოები: მესხეთის მხარეებისა:

- ა) კლარჯეთის საერისთავოში: ახიზა, ფორთა, ანჩი, ტამბური;
- ბ) ჯავახეთის (არტან-ჯავახეთის) საერისთავოში: ერუშეთი, წუნდა = კუმურდო, წყაროსთავი, დადაშენი;
- გ) სამცხის საერისთავოში: აწყური, წურწყაბი¹.

*

მე-6 საუკუნე — მე-7 საუკუნის პირველი ნახევარი.

ვახტანგ გორგასარის ეპოქის მომდევნო ხანაში, მე-6 საუკუნის დასაწყისიდან მოკიდებული, კლარჯეთის საერისთავო კვლავ ძველებურად საქართველოს ფარგლებშია მოქცეული.

ქართული საისტორიო წყაროების ჩვენბათა თანახმად კლარჯეთი და მესხეთის მიმდგომი მხარეები მე-6 — 8 საუკუნეთა მანძილზე არის სამფლობელო საქართველოს ორი მთავარი ფეოდალური სახლისა:

ა. ვახტანგ გორგასარის გვარეულობის უმცროსი შტოსი, — გორგასლიან-მირდატიანთა გვარეულობისა²;

ბ. მესხეთის მხარეთა — „კლარჯეთის სახლის“ — ბაგრატიონთა გვარეულობისა, რომლებიც „პიტიაზების“ ტიტულს ატარებენ³.

მე-6 საუკუნის პირველ ნახევარში ჩვენ გვაქვს, როგორც ცნობილია, დიდი ტეხილი საქართველოს — იბერიის სამეფოს ისტორიაში. მე-6 საუკუნის პირველ ნახევარში, ხანგრძლივი ბრძოლა, წარმოებული ირანის მიერ პოლიტიკური ბატონობის მოპოვებისათვის იბერიაში, დასრულდა ირანის გამარჯვებით. მე-6 საუკუნის 30-იან — 40-იან წლებში ირანმა მოახდინა ოკუპაცია იბერიისა და მოსპო მეფობა.

საისტორიო ცნობებით, რომელიც აღბეჭდილია ქართულ მატრიანეებში, მხოლოდ ორი კუთხე იბერიისა გადარჩენია ირანელთა ფაქტიურ ოკუპაციას: კახეთის მთიულეთი და კლარჯეთი. მატრიანის ცნობით — იბერიაში მეფობის მოსპობის შემდეგ „შვილნი ბაკურისნი (ქართველთა მეფისა) დარჩეს მთიულეთს კახეთისასა, და ნათესავნი მირდატისნი, ვახტანგ გორგასარის ძისანი, რომელნი მთავრობდეს კლარჯეთს და ჯავახეთს, დარჩეს კლდეთა შინა კლარჯეთისათა“⁴; მხოლოდ ეს ორი მხარე, — კახეთის მთიულეთი აღმოსავლეთში და კლარჯეთი დასავლეთში, — მემატრიანის სიტყვით, გადაურჩა ირანელთა მიერ დაპყრობას, ხოლო „სხვა ყოველი ქართლი“, კავკასიის სხვა ქვეყნებთან ერთად, ირანელებმა დაიკავესო⁴.

¹ იხ. ქართლის საეპისკოპოსოთა ნუსხა 506 წლის (დვინის კრების აქტები): ფორთა, კუმურდო, წყაროსთავი, აწყური („აწყურელი“ = *Ασπουρη, აქედან დაზიანებული დაწერილობა *Μακρυαχ, *Μακρυχ → *Μακρυχ), დადაშენი (? დადაზნელი → *Δαδαση). — ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. * 391 — 392/179 (ანასეული ნუსხა, გვ. 135): ახიზა, ერუშეთი, წუნდა. — იოანე მამიკონიანი: ტამბური. — შდრ. აგრეთვე ქართლის საეპისკოპოსოთა ნუსხა არჩილის დროსათვის მიუთვინებული (ანჩი, ერუშეთი, კუმურდო, წყაროსთავი, დადაშენი, აწყური, წურწყაბი).

² იხ. ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. 399/184 — 185; ჯუანშერი, გვ. * 400/185, * 401/186, * 402/186 — 7, * 406/190, * 407/190, * 428/208, * 430/209 — 210.

³ იხ. ზემოთ, გვ. 77 — 79.

⁴ იხ. ჯუანშერი, გვ. * 406/190.

მე-6 საუკუნის 70-იან წლებში იბერიაში მოხდა აჯანყება ირანელთა ბატონობის წინააღმდეგ, რაც დასრულდა ეროვნული ხელისუფლების აღდგენით იბერიაში.

ამ ბრძოლაში დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის, ჩანს, განსაკუთრებული როლი შეუსრულებია მესხეთის მხარეებს და კერძოდ კლარჯეთს. ირანელ დამპყრობელებს, როგორც ჩანს, ბოლომდე ვერ მოუხერხებიათ კლარჯეთის აღება. ქართულ მატრიანეებში კლარჯეთს ეწოდება „საყუდელი“, თავშესაფარი ქართველი ხალხისა ირანელთა მძლავრობის ხანაში, „ოდეს განძლიერდეს სპარსნი“¹.

რომ ბრძოლაში იბერიის დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღოდა კლარჯეთს, მესხეთის მხარეებთან ერთად, ამას ადასტურებს კერძოდ ის გარემოებაც, რომ იბერიის ხელისუფლების სათავეში დადგენილ იქმნა მესხეთის მხარეთა მფლობელი — „კლარჯეთის სახლის“ მთავარი. მატრიანეები გადმოგვცემენ, რომ ამ დროს, იბერიის (ქართლის) დამოუკიდებლობის აღდგენისას, „ერთად შეკრბა ყოველი ქართლი“, და რომ სრულიად-ქართლის (იბერიის) ერისმთავრად „განაჩინეს“ გვარამ დიდი². ჯუანშერის მატრიანის ცნობით გვარამი, ვიდრე მას სრულიად-ქართლის (იბერიის) ერისმთავრად აირჩევიდნენ, ყოფილა მთავარი კლარჯეთისა და ჯავახეთისა. სუმბატ დავითისძის მატრიანის ცნობით იგი იყო წევრი ბაგრატიონთა გვარეულობისა, რომლის ძირეულ სამფლობელოს, როგორც დადგენილია, მესხეთის მხარეები — „კლარჯეთის სახლი“ — შეადგენდა.

იბერიის ახლად აღდგენილ ხელისუფლებას, რომლის სათავეშიაც არიან ჯერ გვარამ I დიდი, ხოლო შემდეგ გვარამის მემკვიდრე სტეფანოზ I, უხდება მერყეობა ორი გარეშე ძალის — ბიზანტიისა და ირანის იმპერიებს შორის.

მე-6 — 7 საუკუნეთა მიჯნაზე, 591 — 604 წლებს შორის, იბერია ბიზანტიის გავლენის სფეროშია მოქცეული. ხოლო შემდეგ, 605 წლიდან მოკიდებული — ვიდრე 620-იან წლებამდე, იბერიაში ისევ ირანელთა მფლობელობა დამყარდა.

ამ დროს, 605 წლის ახლო დროებიდან მოკიდებული, როდესაც იბერია ისევ ირანის გავლენის ქვეშ მოექცა, მესხეთის მხარეთა მმართველად ყოფილავაშდენ „ქართველთა (ივერიელთა) მთავარი“, რომლის სამფლობელო იწყებოდა შავი ზღვიდან და აღწევდა ვანანდამდე, ე. ი. მოიცავდა კლარჯეთის და ჯავახეთის (ჯავახეთ-არტაანის) საერისთავოებს. ამ სამფლობელოს ფარგლებში ცალკე ვასალურ სამთავროს წარმოადგენდა ზღვისპირა კლარჯეთი (იბერიის ლაზეთი), რომლის სათავეშიაც ყოფილა ვაშდენის ნათესავი (დისწული) ჰამამი.

ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი კლარჯეთის მხარის პოლიტიკური ვითარების შესახებ ვაშდენ ქართველთა მთავრის დროს, და იმ ბრძოლაზე, რომელსაც აქ ჰქონია ადგილი ირანული და ბიზანტიური პოლიტიკური ორიენტაციის მომხრეთა შორის.

¹ იხ. ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. * 309/157.

² იხ. მოქცევა ქართლისა (OP, II), გვ. 724; სუმბატ დავითისძის ქრონიკა, გვ. *569/339-ჯუანშერი, გვ. *407/190.

ვაშდენ ქართველთა (ივერიელთა) მთავრის მემკვიდრეა-მისი ძე ჯოჯიკი, ქართველთა (ივერიელთა) მთავარი¹.

620-იანი წლებიდან ისევ შეიცვალა იბერიის პოლიტიკური. მდგომარეობა 620-იან წლებში, ირაკლი კეისარის აღმოსავლეთში ლაშქრობის შემდეგ მოისპო ირანელთა ბატონობა იბერიაში. დაწყებული ამ დროიდან, 620-იანი წლებიდან — ვიდრე 640 — 650-იან წლებამდე იბერია კვლავ ბიზანტიის გავლენის სფეროში მოექცევა.

ამ დროს, ქართულ მატიანეთა ცნობით, ბიზანტიამ შეიერთა იბერიის ორი სანაპირო კუთხე: „საზღვარი ქართლისა სპერი“ (ქვემო-სპერი) და „ბოლო კლარჯეთის ზღვისპირი“ (ე. ი. იბერიის ლაზეთი)². ამ ორი სანაპირო კუთხის დაქარგვის შემდეგ იბერიის (ქართლის) საზღვრებში დარჩა კლარჯეთის საერისთავოს ძირითადი ნაწილი, სახელდობრ შემდეგი მხარეები: საკუთრივ კლარჯეთი, ნიგალი, შავშეთი და ამიერი ტაო.

დასახელებული ორი სანაპირო კუთხე იბერიისა „საზღვარი ქართლისა სპერი“ (ქვემო სპერი) და „ბოლო კლარჯეთისა ზღვისპირი“ (ლაზეთი) საქართველომ დაიბრუნა ბიზანტიიდან მე-7 საუკუნის ნახევრის შემდეგ. სახელდობრ „საზღვარი ქართლისა სპერი“ იბერიას დაუბრუნებია მე-7 — 8 საუკუნეთა მიჯნაზე, არა უგვიანეს მე-8 საუკუნის დასაწყისისა³. ხოლო „ბოლო კლარჯეთისა ზღვისპირი“ ანუ ლაზეთი, აგრეთვე მისი მიმდგომი ქალდია (ქალაქ ტრაპიზონით) მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში შეიერთა ბიზანტიიდან დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) სამეფომ⁴.

*

კლარჯეთის შინაური ცხოვრების შესახებ დასახელებულ ეპოქაში, მე-5 საუკუნის დასასრულიდან მოკიდებული ვიდრე მე-7 საუკუნის შუა წლებამდე, უაღრესად საყურადღებო ცნობებს იძლევა ბასილი ზარზმელის თხზულება „ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა“, რომელიც ამავე ეპოქაში, მე-7 საუკუნეშია დაწერილი და რომლის ავტორი ადგილობრივი მწერალია, კლარჯეთის მკვიდრი.

ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის ამ ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა დაწვრილებით საუბარი.

ბასილი ზარზმელის თხზულებიდან ერთხელ და საბოლოოდ დასტურდება ის უცილობელი ისტორიული ფაქტი, რომ კლარჯეთი ძირითად ქართულ ქვეყანას წარმოადგენდა. მაგრამ ეს ცოტაა; ბასილი ზარზმელის თხზულებიდან ირკვევა ამავე დროს, რომ კლარჯეთი ადრეულ საშუალო საუკუნეებში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა იბერიის კულტურულ ცხოვრებაში.

აქ, კლარჯეთში, მე-5 — 6 საუკუნეებში დაარსებულა ქართული სავანეები, რომელთაც ესოდენ დიდი როლი შეასრულეს ქართული განათლების ისტორიაში.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 423 — 425.

² იხ. ჯუანშერი, გვ. * 414/196.

³ იხ. იქვე, გვ. * 424/204.

⁴ იხ. ზემოთ, გვ. 208—215

ოპიზის შემდეგ, რომელიც მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში არის და-
არსებული ქართველ მოღვაწეთა მიერ, მე-6 საუკუნის შუა წლებში კლარჯეთ-
ში ეწყობა მეორე სავანე — პარეხნი, რომლის დამაარსებელია შიო მღვი-
მელის მოწაფე მიქელ პარეხელი. კლარჯეთში მე-5 — 6 საუკუნეებში შექმნილა
ქართული მწიგნობრობისა და მწერლობის მნიშვნელოვანი კერა, ექ ადგილობ-
რივ, მე-6 საუკუნეში ყოფილა დაწერილი ერთ-ერთი უძველესი ძველი ქარ-
თული საისტორიო მწერლობისა, რომელშიაც აღწერილი ყოფილა მიქელ
პარეხელის მოღვაწეობა და რომლის ავტორები ყოფილან მიქელ პარეხელის
მოწაფენი (ბასილი და მარკელაოზ პარეხელნი).

კლარჯეთი მე-5 — 7 საუკუნეებში ახლო კულტურულ ურთიერთობაში
იმყოფება საქართველოს სხვადასხვა მხარეებთან. თვითონ მიქელ პარეხელი,
მოწაფე შიო მღვიმელისა, დაკავშირებულია ქართლთან და, როგორც ამას
საგანგებოდ აღნიშნავს ბასილი ზარზმელი, ეს კლარჯი მოღვაწე უდიდესი
ავტორიტეტით სარგებლობდა საქართველოში. კლარჯეთის სავანეებთან კავ-
შირში იმყოფება სამცხის მოღვაწე გიორგი მაწყვერელი.

საზოგადოდ უნდა აღინიშნოს, რომ კლარჯეთი, როგორც ჩანს, ერთ-ერთი
მთავარი კულტურული ცენტრი ყოფილა მესხეთის მხარეებისა და კლარჯი-
მოღვაწეები აწარმოებდნენ კულტურულ მშენებლობას მესხეთის სხვადასხვა-
კუთხეებში. ასე, მაგალითად, კლარჯეთიდან იყვნენ წარმოშობით და კლარჯე-
თის სავანეებში მიუღიათ განათლება სერაპიონ ზარზმელს და იოანე კვიპრი-
ანეს-ძეს, რომლებიც შემდეგ სამცხეში დააარსებენ სავანეებს — ზარზმასა და
იოანე-წმიდას; ასევე კლარჯეთიდან არის, როგორც მოვიხსენეთ, თვით მწერალი
ბასილი ზარზმელი, რომელიც შემდეგ სამცხეში მოღვაწეობს.

მე-7 საუკუნის მეორე ნახევარი — მე-8 საუკუნე.

მე-7 საუკუნის ნახევრიდან ისევ იცვლება პოლიტიკური ვითარება რო-
გორც საქართველოში, ისე ახლო აღმოსავლეთის მეზობელ ქვეყნებში.

მე-7 საუკუნის შუა წლებში კავკასიაში პირველად ჩნდება არაბთა რაზმები.
მე-7 საუკუნის მეორე ნახევარსა და მე-8 საუკუნეში საქართველოში არაბთა
მფლობელობა მყარდება.

ამ ხანაშიაც, მე-7 საუკუნის მეორე ნახევარსა და მე-8 საუკუნეში, კლარ-
ჯეთი კვლავ საქართველოს ფარგლებშია.

კლარჯეთის მხარე ამ ეპოქაში არის სამფლობელო მესხეთის იმავე რი-
ძველი ფეოდალური სახლისა: ვახტანგ გორგასარის დინასტიის უმცროსი
შტოისა (გორგასლიან-მირდატიანთა გვარეულობისა) და მესხეთის („კლარჯე-
თის სახლის“) ბაგრატიონთა გვარეულობისა, რომლებიც კლარჯეთის „პიტიახ-
შების“ ტიტულს ატარებენ¹.

ვახტანგ გორგასალის დინასტიის უმცროსი შტოის წარმომადგენელთაგან
ქართულ მატიაწეებში ამ ხანაში დასახელებულია მთავარი გვარამი (II), რო-
მელიც, მატიაწეთა ცნობით, „მთავრობდა კლარჯეთსა და ჯავახეთს“. მისი

¹ წყაროები დასახელებულია ზემოთ, გვ. 442 და 77—79.

რეზიდენცია კლარჯეთში ყოფილა. გვარამი ატარებდა კურაპალატის ტიტულს¹. არაბთა გაძლიერების ამ ხანაში, გვარამს, როგორც ირკვევა, ბიზანტიასთან ჰქონია დამყარებული კავშირი.

გვარამი მთავრობდა კლარჯეთ-ჯავახეთში მე-7 — 8 საუკუნეთა საზღვარზე, მე-8 საუკუნის 30-იან წლების უწინარეს. 738 წლისათვის იგი გარდაცვლილად მოიხსენება და მის მავიერ ამ დროისათვის მთავრობენ გვარამის მემკვიდრენი².

მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში კლარჯეთს დიდი კატასტროფა დაატყდა თავს: იგი გახდა ასპარეზი არაბთა დამსჯელი ექსპედიციების გამანადგურებელი შემოსევებისა (მურვან-ყრუს მთავარსარდლობით), რის შედეგადაც კლარჯეთი და მისი მეზობელი მხარეები ნანგრევებად იქმნა ქვეყლი.

მე-8 საუკუნის 40-იან — 50-იან წლებში, როდესაც მურვან-ყრუს ლაშქრობათა შემდეგ არჩილ მეფის დროს აღდგენილ იქმნა იბერიის სამეფო, კლარჯეთი, მესხეთის სხვა მხარეებთან ერთად, შედის იბერიის სამეფოს შემადგენლობაში. ქართულ მატრიანეებში არჩილის სამეფოს საერისთავოთა შორის თავში არის დასახელებული „კლარჯეთი და ჯავახეთი“³.

მე-8 საუკუნის შუა წლებში მესხეთის მხარეებში — კლარჯეთში — დამკვიდრდა ბაგრატიონთა მთავარი შტოს (სრულიად-ქართლის ერისმთავართა სახლის) წარმომადგენელი ადარნესე მთავარი (მამა განთქმული სახელმწიფო მოღვაწის აშოტ I-ისა, რომელმაც ასეთი დიდი როლი ითამაშა საქართველოს მომდევნო ისტორიაში).

ადარნესე მთავარი, ქართული წყაროების ცნობით, იყო შვილი სრულიად-ქართლის ერისმთავარის ნერსე I-ისა, რომელიც ნერსე დიდის სახელით მოიხსენება⁴.

ქართლის ერისმთავარს ნერსე I-ს, რომელიც მთავრობდა მე-7 საუკუნის უკანასკნელ მესამედში, დიდი ბრძოლები ჩაუტარებია არაბთა წინააღმდეგ. მას დაუმარცხებია არაბთა სარდალი ბარაბა და განუდევნია იბერიიდან არაბები.

მადრამ უფრო გვიან, როდესაც არაბობა ისევ გაძლიერდა, ნერსე I, როგორც ირკვევა, იძულებული გამხდარა დაეტოვებინა იბერია და გადასულიყო ბიზანტიაში⁵.

ნერსე I-ის შვილს ადარნესე მთავარს ბიზანტიაში დაუწყია მოღვაწეობა (იგი ყოფილა ერისთავად ბიზანტიის აღმოსავლეთ სანაპიროებზე), ხოლო მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში საქართველოში დაბრუნებულა. ქართულ მატრიანეთა ცნობით, მურვან-ყრუს ლაშქრობის დროს, ე. ი. 738 წლის ახლო ხანებში, ადარნესე მთავარი უკვე საქართველოში ყოფილა „და ტყვეობასა მას ყრუისასა შთასრულ იყო შვილთა თანა გუარამ კურაპალატისათა კლარჯეთს და მუნ დარჩომილ იყო“⁶.

¹ იხ. ჯუანშერი, გვ. *428/208, *430/209 — 210; მოქცევა ქართლისა, OP, II, გვ. 726.

² იხ. იქვე გვ. *430/209.

³ იხ. იქვე გვ. *428/208.

⁴ იხ. მოქცევა ქართლისა, OP, II, გვ. 727.

⁵ ნერსე I-ის შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. სპეციალურ შენიშვნაში (დამატებანი).

⁶ იხ. ჯუანშერი, გვ. *430/209.

უფრო გვიან, როდესაც მჭრფან-ყრუს ლაშქრობათა შემდეგ აღდგენილ იქმნა იბერიის სამეფო არჩილ მეფის დროს, აღარნესე მთავარი გამხდარა ვასალი არჩილ მეფისა და მიუღია საგამგეოდ შულავერი და არტაანი¹.

აღარნესე მთავარი თანდათანობით გააფართოებს თავის სამფლობელოებს მესხეთში. ქართულ მატრიანეებში აღნიშნულია, რომ მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში —

„აღარნესე ბაგრატიონმან იცვალა ნასამალი კლარჯეთისა, შავშეთისა, აჭარისა, წაგლისა, არსის-ფორისა, არტაანისა და ქვემო-ტაოსა, და ციხეთაგანცა, რომელი ჰქონდეს შვილის-შვილთა ვახტანგ მეფისათა [სამცხე-ჯავახეთ-კლარჯეთს]“².

მატიანის ცნობით, მესხეთის ამ სამფლობელოთა ცენტრია კლარჯეთი, სადაც ჰქონია რეზიდენცია მესხეთის მხარეთა მფლობელს აღარნესე მთავარს. აღარნესე მთავარი გარდაიცვალა მე-8 საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში. აღარნესე მთავრის მემკვიდრეთა აშოტ I დიდი, ძე აღარნესესი (მე-8 საუკუნის ბოლოდან — 826 წლამდე), აღმადგენელი ქართველთა სამეფოსი.

ჩვენ ამით დავასრულებთ კლარჯეთის მხარის ისტორიის ამ მიმოხილვას უძველესი დროიდან დაწყებული ვიდრე მე-8 — 9 საუკუნეთა მიჯნამდე.

რაც შეეხება მომდევნო ხანას, როდესაც აშოტ I-ის დროიდან მოკიდებული, კლარჯეთი მე-9 — 10 საუკუნეთა მანძილზე ხდება პოლიტიკური და კულტურული ცენტრი იბერიისა, ეს მომდევნო ხანა კარგად არის ცნობილი მრავალი საისტორიო წყაროებით და პირველ რიგში გიორგი მერჩულის ძეგლით; ეს მომდევნო ხანა, მე-9 — 10 საუკუნეთა პერიოდი, ჩვენ უკვე განხილული გვექონდა ამ გამოკვლევის წინა ნაწილში.

დასასრულ, აქ ცალკე შევიჩერდებით კლარჯეთის ისტორიულ ეთნოგრაფიაზე. საისტორიო წყაროებში დაცულია უაღრესად საყურადღებო ცნობები, რომელთა მიხედვით შესაძლო ხდება გავითვალისწინოთ კლარჯეთის საერისთავოს ცალკეულ მხარეთა ეთნიკური ტომობრივი შედგენილობა.

ა. კლარჯეთის საერისთავოს ძირითადი მხარე, საკუთრივ კლარჯეთი, დასახლებული იყო ქართველი ტომით, რომლის სახელწოდებაა: „კლარჯი“. კლარჯთა ტომი, როგორც მკვიდრი აბორიგენი კლარჯეთის მხარისა, მოიხსენება როგორც ქართულ, ისე სომხურ საისტორიო წყაროებში.

ჩვენ უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ სომეხთა ისტორიკოსის მოსე ხორენელის ცნობის თანახმად, ქართველთა განმანათლებელის ნინოს სამოღვაწეო ასპარეზს მე-4 საუკუნის დასაწყისში შეადგენდა იბერიის ფარგლებში შემავალი ქვეყანა კლარჯთა. მოსე ხორენელის ტექსტში ჩვენ ვკითხულობთ (მოგვყავს ნ. ემიხის რუსული თარგმანით). „Блаженная Нунэ отправилась (из Мцхета) наставлять пречистыми устами и другие области Иверии... Державем сказать, что она, став апостолом, проповедывала, начиная от Жларджов... до пределов Маскутов“³.

¹ იხ. ჯუანშერი, იქვე.

² იხ. იქვე, *441/218 — 219.

³ იხ. მოსე ხორენელი, ნ. ემიხის თარგმანი, 1893 წ., გვ. 133.

ასევე ძველ-ქართულ მატრიანებში კლარჯეთის მხარის მოსახლეობად ნაჩვენებია იგივე ქართველი ტომი კლარჯები.

ლეონტი მროველის საისტორიო ძეგლში დაცულია უაღრესად მნიშვნელოვანი ცნობა ქართული საეკლესიო მშენებლობის დასაწყისის შესახებ კლარჯეთის მხარეში მე-4 საუკუნეში, როდესაც აქ ახლად ვრცელდებოდა ქრისტიანობა; მემატრიანის სიტყვით მეფე მირდატმა მე-4 საუკუნეში „ალაშენნა ეკლესიანი თუხარისისა ციხესა შინა, რამეთუ კეცსა კლარჯეთისასა არა იყო ეკლესია და მუნ შინა დაადგინნა მღვდელნი მოძღვრად კლარჯთა“¹.

ამრიგად, მემატრიანის ცნობით, კლარჯეთის მოსახლეობას შეადგენდა ქართველი ტომი — კლარჯები; სხვა მოსახლეობა, გარდა ამ კლარჯთა ტომისა, კლარჯეთში არ მოიხსენება.

ამ ძველ-ქართული მატრიანის სხვა ადგილებშიაც იგივეა აღნიშნული, რომ კლარჯეთის მოსახლეობა — „მკვიდრნი კლარჯეთისანი“ არიან „კლარჯნი“².

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ამ სატომო სახელწოდებას „კლარჯი“ ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა ატარებდა არა მარტო არქაულ ეპოქაში, არამედ ამ სახელწოდებას „კლარჯი“ იგი ატარებს მთელ საშუალო საუკუნეთა მანძილზე, ახალ საუკუნეებამდე, თურქთა მფლობელობის დამყარებამდე.

ასე, ეს სატომო სახელწოდება ადგილობრივი ქართული მოსახლეობისა „კლარჯი“ მოიხსენება საშუალო საუკუნეთა წყაროებში, როგორც მაგალითად:

სუმბატ დავითის-ძის ქრონიკა (გვ. *583/353);

თამარ მეფის პირველი ისტორია — „ისტორია-აზმანნი შარავანდედთანი“ (გვ. *610/382);

ჟამთააღმწერელი (გვ. *758/584, *774/605, *793/631, *827/672, *923/767, *924/769);

ბეჭა და აღბუღას სამართალის წიგნი (თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 257).

ბ. კლარჯეთის საერისთავოს მეორე მხარის — შავშეთის — ქართული მოსახლეობა ცნობილია სახელწოდებით: „შავში“³. საისტორიო წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ შავშები არ წარმოადგენდნენ ცალკე სატომო ერთეულს, არამედ ისინი იმავე კლარჯთა ტომის განშტოებაა. შავშეთი გამოეყო კლარჯეთს ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულის სახით მე-8 საუკუნეში (ახ. წ.) და ეს სახელწოდება ადგილობრივი ქართული მოსახლეობისა „შავში“ ამდროიდან ღებულობს გავრცელებას, როგორც ცალკე სატომო სახელი. ხოლო ადრინდელ ხანაში, ვიდრე მე-8 საუკუნემდე, ქართული მოსახლეობა როგორც საკუთრივ კლარჯეთისა, ისე აგრეთვე შავშეთისა (არსიანის მთამდე) მოიხსენება ამ მხარის საერთო სატომო სახელით: კლარჯი⁴.

გ. კლარჯეთის საერისთავოს მესამე მხარე — ამიერი ტაო დასახლებული იყო ქართველი ტომით, რომლის ძველი სახელწოდებაა „ტაოხი“, ხოლო შემდეგდროინდელი „ტაოელი“.

¹ იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *287/112 — 113.

² იხ. იქვე, გვ. *131/22, *291/115. *154/35.

³ იხ. დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *512/281, აგრეთვე თამარის პირველი ისტორიის, ჟამთააღმწერელის და ბეჭა და აღბუღას სამართალის წიგნის ხემოთ-დასახლებულობა ადგილები.

⁴ იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *129/39, *291/115, *131/22.

ქართველთა ამ ტომის ტოხების — ტაოელებს შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი (როდესაც შევეხებით ტაოს ორივე ნაწილის, ამიერი და იმიერი ტაოს ისტორიას) და ამიტომ ამ საგანზე აქ აღარ გავაგრძელებთ სიტყვას.

დ—ე. კლარჯეთის საერისთავოს დასავლეთ განაპირაზე მდებარე მხარეები ნიგალი და ქვემო-სპერი („საზღვარი ქართლისა სპერი“) ეკერის შავი ზღვის ზონას. კლარჯეთის საერისთავოს ამ ორ სანაპირო კუთხეში, ნიგალსა და ქვემო-სპერში, როგორც ირკვევა, ერთიმეორეს ხვდებოდა ორი შტო ქართველი ხალხისა: ქართ-იბერიელები (მესხები) და მეგრულ-ქანები.

სახელდობრ, ნიგალის პროვინციაში, ქართ-იბერიელებთან ერთად, როგორც ირკვევა, მოსახლეობდნენ მეგრელები.

ხოლო სპერში, ასევე ქართ-იბერიელებთან ერთად, მოსახლეობდნენ ქანები.

არაა ინტერესს მოკლებული აღენიშნეთ, რომ ეს მრავალ-ტომიანობა, ქართ-იბერიული, მეგრული და ქანური მოსახლეობის არსებობა ჭოროხის ხეობაში, ნიგალსა და სპერში, აღბეჭდილია თვით მდინარე ჭოროხის ისტორიულ სახელებში.

საისტორიო წყაროების ჩვენებით, მდინარე ჭოროხი ქართულად (ქართ-იბერიულად) ქანურად და მეგრულად ადრეულ საშუალო საუკუნეებში ცნობილი იყო შემდეგი სახელებით:

ა. ქართულად: „ჭოროხი“ და „მდინარე სპერისა“;

ბ. ქანურად: „კაკამარი“;

გ. მეგრულად: „კაკამსისი“ ანუ პირველადის სახეობით *ქაკამ-ფასისი, ე. ი. კაკამ-მდინარე („ფასისი“ — „ფასი“ მდინარეს ნიშნავს; იხ. ზემოთ, გვ. 183—186).

რომ მე-8—9 საუკუნეებში, „ქართველთა სამეფოს“ აღდგენის ხანაში, ნიგალის მხარეში მეგრული მოსახლეობა იყო (ქართ-იბერიელებთან ერთად), ეს დასტურდება როგორც ქართული, ისე სომხური წყაროების მიხედვით².

ასევე წყაროებიდან ირკვევა, რომ სპერში, ქართ-იბერიელებთან ერთად, მოსახლეობდა ქანების ის შტო, რომლებიც ხალდების (ხალიბების) სახელწოდებით იყვნენ ცნობილნი³.

გ. მეექვსე მხარე კლარჯეთის საერისთავოსი — „ბოლო კლარჯეთისა ზღვის-პირი“ — ეს არის, როგორც დადგენილია, ნაწილი ისტორიული ქანეთ-ლაზეთისა; ამ მხარეში ისტორიულად იყო და დღემდისაც არის ლაზური (მეგრულ-ქანური ჯგუფის) მოსახლეობა.

¹ იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *112/14; სომხური უსახელო გეოგრაფია, 1881 წ. გვ. 35; ლეონტი მოძღვარი, ისტორია ხალიფთა, 1887 წ., გვ. 168; პროკოპი კესარიელი, BG, VIII, 2 (ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, II, გვ. 93).

² სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში (მე-7 — 9 საუკუნეთა) ნიგალი დასახლებულია როგორც ნაწილი „ეგრი“-სა (ეგრისისა), იხ. გვ. 35. — ქართულ საისტორიო ტექსტში, რომელიც 826 წელს ებება, ნიგალისხეველნი მოიხსენებიან როგორც „მეგრელნი“ (იხ. ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 345, შენიშვნა 6).

³ ხალდები—ხალიბები ჭოროხის ხეობაში მოხსენებული ჰყავს ჯერ კიდევ ქსენოფონტეს ქანურ მოსახლეობას ჭოროხის ხეობაში აღნიშნავს პროკოპი კესარიელი. საშუალო საუკუნეებში ჭოროხის ხეობის ზემო ნაწილს „ხალდის-ხევი“ ეწოდება (სომხური წყაროების „ხალდო-ძორ“).

ასეთია ისტორიული ეთნოგრაფია კლარჯეთის საერისთავოში შემავალი ცალკე მხარეებისა, — საკუთრივ კლარჯეთისა, შავშეთისა, ამიერ-ტაოსი, ნიგალისა, ქვემო-სპერისა და კლარჯეთის ზღვის-პირისა.

ჩვენ დავამთავრეთ კლარჯეთის შესახები ისტორიული წყაროების კრიტიკული მიმოხილვა. განვიხილეთ ამასთან ერთად ის მცდარი შეხედულებანი კლარჯეთის ისტორიის შესახებ, რომელნიც წარმოდგენილი ჰქონდათ ნ. მარსა და მთელ რიგ სხვა ავტორებს.

ყოველივე იმის შემდეგ რაც ზემოთ იყო გარკვეული, დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს შემდეგი:

1. ისტორიული კონცეფცია ნ. მარსა და სხვა ავტორებისა, რომ გარკვეულ პერიოდში ანტიკური ხანისა და ადრეულ საშუალო საუკუნეებისა ვითომც კლარჯეთი პოლიტიკურად და ეთნიკურად არ წარმოადგენდაო ქართულ ქვეყანას, ეს კონცეფცია მცდარია და ყალბი. არც ერთ ხაზში ეს არსებითად ტენდენციური კონცეფცია არ მართლდება საისტორიო წყაროებით.

2. საისტორიო წყაროებიდან, პირიქით, სრულიად უცილობელად დასტურდება, რომ კლარჯეთი საქართველოს მთელი ისტორიის მანძილზე, როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე საშუალო საუკუნეებში, ძირეული ქართული ქვეყანა იყო. საისტორიო წყაროების პრეციზულმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ არ ყოფილა არც ერთი პერიოდი, არც ანტიკურ ხანაში და არც საშუალო საუკუნეებში, როდესაც კლარჯეთი მოწყვეტილი ყოფილიყოს საქართველოს.

3. საისტორიო წყაროებიდან ირკვევა არა მარტო ის გარემოება, რომ კლარჯეთი განუყოფელი ნაწილი იყო საქართველოსი მთელი ისტორიის მანძილზე, არამედ ისიც, რომ კლარჯეთი მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა იბერიის ისტორიაში ჯერ კიდევ არქაულ პერიოდში, ადრეულ საშუალო საუკუნეებში. ის გარემოება, რომ კლარჯეთი უფრო გვიან ხანაში, მე-9 — 10 საუკუნეებში, გახდა კულტურული და პოლიტიკური ცენტრი იბერიისა, ცხადია, არ იყო და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო შემთხვევითი მოვლენა, არამედ ეს შემზადებული იყო კლარჯეთის მხარის წინა ისტორიით. ირკვევა, რომ კლარჯეთი იყო ქართული განათლების, ქართული მწერლობისა და მწიგნობრობის მეტად მნიშვნელოვანი კერა ჯერ კიდევ ადრეულ საშუალო საუკუნეთა ხანაში, მე-5 — 7 საუკუნეებში. ასე, მაგალითად, აქ, კლარჯეთში, ყოფილა დაწერილი მე-6 საუკუნეში ერთ-ერთი უძველესი ძეგლი ძველი ქართული საისტორიო მწერლობისა — ადგილობრივი მოღვაწის მიქელ პარხელის შესახებ; კლარჯეთის მკვიდრია აგრეთვე მეორე ქართველი მწერალი ამავე ეპოქისა (მე-7 საუკუნისა) ბასილი ზარზმელი. ამრიგად, იმ დიდ სალიტერატურო სკოლას, რომელიც შეიქმნა კლარჯეთში მე-8 — 10 საუკუნეებში, გრიგოლ ხანძთელისა და გიორგი მერჩულის დროს, თავისი ძველი ადგილობრივი ტრადიციები ჰქონდა.

აღსანიშნავია ამასთან, რომ კლარჯეთი არა მარტო მე-9 — 10 საუკუნეებში წარმოადგენდა საქართველოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობის ციტადელს,

არამედ, როგორც ამას აღნიშნავენ ძველი ქართველი ისტორიკოსები¹, კლარჯეთი ისტორიულად ითვლებოდა ქართველი ხალხის „საყუდელად“, თავშესაფარად გარეშე მტერთა „გაძლიერების დროს“, „ჟამთა მათ ბოროტთა“. ასე, მე-9 საუკუნეში, იბერიის დიდი პოლიტიკური კრიზისის ხანაში, როდესაც ირანმა მოახდინა ოკუპაცია იბერიისა, კლარჯეთი ყოფილა იბერიის ის მხარე, რომლის აღებაც ირანელ დამპყრობელებს ბოლომდე ვერ მოუხერხებიათ. ხოლო შემდეგ, როდესაც ქართველმა ხალხმა იმავე მიეჭეს საუკუნეში ააფრიალა აჯანყების დროშა და დაამხო ირანელთა ბატონობა, კლარჯეთი, მესხეთის სხვა მხარეებთან ერთად, იყო პირველ რიგებში ამ ბრძოლაში თავისუფლებისათვის, იბერიის დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის.

ასეთია ის არამცირედი წვლილი, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე შეუტანია კლარჯეთის მხარეს ძველი საქართველოს ისტორიაში, ქართველი ხალხის კულტურულსა და სახელმწიფოებრივ მშენებლობაში.

2

სამხრეთი ქართლი

და სამხრეთ-აღმოსავლეთი მესხეთი (ჯავახეთ-არტაანი)

კლარჯეთის საკითხის განხილვის შემდეგ გადავდივართ სამხრეთ საქართველოს დანარჩენ მხარეთა საკითხების განხილვაზე.

პირველ რიგში შევხებით სამხრეთ-ქართლისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ მესხეთის (ჯავახეთ-არტაანის) საკითხებს.

როგორი იყო ამ მხარეთა რეალური ისტორია ანტიკურ ხანაში? როგორი იყო ამ მხარეთა ეთნიკური სახე დასახელებულ ეპოქაში? აი საკითხები, რომლებზედაც უნდა გავცეთ პასუხი.

წინასწარ ჩვენ მოგვიხდება შევჩერდეთ ამ მხარეთა ისტორიულ გეოგრაფიაზე ადრეულ საშუალო საუკუნეებში, მე-4 საუკუნიდან — მე-8 საუკუნემდე, რომელი ეპოქის შესახებაც საისტორიო წყაროები გვაწვდიან ძვირფას მასალას, მრავალს ერთიმეორის შემამოწმებელ ცნობებს.

სამხრეთ-ქართლისა და ჯავახეთ-არტაანის ტერიტორიული მოცულობა მე-4 — 8 საუკუნეებში. — ისტორიული დანაწილება აღმინისტრაციულ ერთეულებად: საბიტიანშო-სამთავროებად, საერისთავოებად, მხარეებად, უბნებად.

გაგეცნოთ ჯერ, თუ როგორია სამხრეთი ქართლისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი მესხეთის (ჯავახეთ-არტაანის) ტერიტორიული მოცულობა.

¹ ვახტანგ გორგასარის მემატინე, გვ. *359/157; ჯუანშერი, გვ. *427/207.

I. სამხრეთი ქართლი.

ისტორიული ქართლი ადრეულ საშუალო საუკუნეებში განიყოფებოდა ორ ნაწილად: 1. შიდა ქართლი (რომლის ძველი სახელწოდებაა „ზენა სოფელი“, ე. ი. ზემო ქვეყანა); 2. სამხრეთი ქართლი ანუ ქვემო ქართლი (რომლის ძველი სახელწოდებაა „ქვენა სოფელი“, ე. ი. ქვემო ქვეყანა).

საზღვარი ქართლის ამ ორ ნაწილს შორის იყო ხაზი: თრიალეთი—თბილისი. თვით ქალაქი თბილისი და მისი უბანი შედიოდა შიდა ქართლში. რაც შეეხება თრიალეთის მხარეს, ეს სანაპირო პროვინცია ადმინისტრაციულად ხან სამხრეთ ქართლში შედიოდა (იხ. ჯუანშერის მატიაზე, გვ. *428/208), ხან კი შიდა ქართლში (იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *129/21).

ვიძლევიტ აქ სამხრეთი ქართლის ისტორიული საზღვრების აღწერილობას ეპოქისათვის მე-4 საუკუნიდან — მე-8 საუკუნემდე¹.

ა. ჩრდილოეთი საზღვარი. საზღვარის ხაზი, როგორც მოვიხსენიეთ; იწყებოდა თრიალეთის ზონაში (თვით თრიალეთის პროვინცია, როგორც აღვნიშნეთ, ადმინისტრაციულად ზოგჯერ სამხრეთ ქართლში შედიოდა, ზოგჯერ კი შიდა ქართლში); თრიალეთიდან საზღვარი გადადიოდა წყალთაგამყოფ მთებზე, რომლებიც აკრავს მდინარე ქციას ჩრდილოეთის მხრიდან (სამშვილდის სექტორი სამხრეთ ქართლის საზღვრებში შედიოდა და ქალაქი სამშვილდე სამხრეთ ქართლის ერთ-ერთი მთავარი ცენტრი იყო). შემდეგ საზღვრის ხაზი ადგებოდა მდინარე მტკვარს ქციის შესართავთან, ხოლო აქიდან საზღვარის ხაზი მიჰყვებოდა მდინარე მტკვარს აღმოსავლეთის მიმართულებით, ვიდრე მდინარე მტკვარს შეერთვოდეს მდინარე ბერდუჯი — საგიმი (თანამედროვე სახელწოდებაა ზაგამი ანუ ძეგამი).

ბ. აღმოსავლეთი საზღვარი. სამხრეთი ქართლის აღმოსავლეთ საზღვრად საისტორიო წყაროებში ჩვეულებრივ დასახელებულია მდინარე ბერდუჯი — საგიმი, მაგრამ ზოგჯერ საზღვარის ხაზი უფრო აღმოსავლეთითაც ყოფილა გადაწეული და აღწევდა მდინარე კოტმანამდე (შამქორის ხეობის ზონამდე)².

გ. სამხრეთი საზღვარი იყო მცირე კავკასიონის ძირითადი ქედი (წყალთაგამყოფი ქედი მტკვარსა და არაქსს შუა). მხოლოდ მცირე მანძილზე, ჯაჯურის უღელტეხილის დასავლეთით, საზღვარის ხაზი გადადიოდა არაქსი აუზში, მდინარე ახურიანის ხეობაში და გასდევდა მთებს, რომლებიც სამხრეთის მხრიდან აკრავს აშოცის პროვინციას. ამრიგად, აშოცის პროვინცია, რომელიც არაქსის აუზს ეკუთვნის, მაგრამ გეოგრაფიულად შემოჭრილია მტკვრის აუზის არეში და ერთგვარ გარდამავალ ზონას წარმოადგენს არაქსისა და მტკვრის აუზთა შორის. სამხრეთ ქართლის მხარეთა ჯგუფს ეკუთვნოდა. ასე იყო ეს მეტწილად, როგორც ამას ადასტურებს ქართლად და სომხური საისტორიო წყაროები (ლეონტი მროველი, მოსე ხორენელი, მატიაზე ქართლისა). მაგრამ ზოგჯერ აშოცი, როგორც ირკვევა, არ შედიოდა ქვემო ქართლის მხარეთა ჯგუფში, არამედ მიეკუთვნებოდა ხან მესხეთს, ხან კი სომხეთს.

დ. დასავლეთი საზღვარი არის ჯავახეთის მთები (რომელიც სამის მხრით ზღუდავს ჯავახეთის ხეგანს და გაჰყოფს ჯავახეთს ტაშირიდან, თრიალეთიდან და აშოციდან). მაგ-

1 ძირითადი წყაროები: ლეონტი მროველი, ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, ჯუანშერი, ფავსტოს ბიზანტიელი, ლაზარე ფარაბელი, მოსე ხორენელი, სომხური უსახელო გეოგრაფია. მოსე კალანკატუელი, საეპისკოპოსოთა სია 506 წლისა (ეპისტოლეთა წიგნი). — ზოგიერთი საკითხის დასახულებლად ცნობებს იძლევიან აგრეთვე უფრო გვიანი დროის საისტორიო წყაროები, მაგ. ჟამთააღმწერელი (გასარკვევად საკითხისა, თუ რომელ მდინარეს ერქვა ბერდუჯი), ისტორია-აზნაანი შარავანდედთანი (გასარკვევად საკითხისა ქურდ-ვაჭრის ხევის შესახებ), სუმბატ დავითის-ძე, იოანე კათალიკოზი, ასოლოკი, ასევე არაბული წყაროები კავკასიის შესახებ. — ცალკეულ საკითხთა გამო იხ. აგრეთვე ზემოთ, გვ. 50—51.

² იხ. ზემოთ, გვ. 50—52.

რამ ზოგჯერ სახლგარის ხაზი უფრო დასავლეთითაც ყოფილა გადაწეული და ზემო-ჯავახეთი (ფარავანის უბანი) ადმინისტრაციულად ქვემო ქართლთან ყოფილა დაკავშირებული¹.

ასეთი იყო სამხრეთ-ქართლის ისტორიული საზღვრები.

ამრიგად, სამხრეთი ქართლის ფარგლებში, როგორც ირკვევა, შედიოდა შემდეგი ტერიტორიები (ტერიტორიის მოცულობას ვუჩვენებთ ყოფილი სამაზრო დანაწილების მიხედვით):

ა) ყოფილი ბორჩალოს მაზრა, ლორის უბანის ჩათვლით²;

ბ) ნაწილი ყოფილი თბილისის მაზრისა: სამშვილდე — თეთრწყაროს სექტორი;

გ) ბამბაკის უბანი ყოფილი გუმბრის მაზრისა;

დ) ყოფილი ყაზახის მაზრა (განჯის გუმბრისა).

ჩვენ აქ შემოვფარგლეთ სამხრეთი ქართლის მხოლოდ ძირითადი ტერიტორია, და აქ არ მოგვითვლია ის სანაპირო პროვინციები, რომლებიც ზოგჯერ შედიოდა ქვემო ქართლში, ზოგჯერ კი არა.

ხოლო ასეთი სანაპირო პროვინციები, რომლებიც ცალკეულ პერიოდებში სამხრეთი ქართლის ნაწილს შეადგენდა, როგორც აღვნიშნეთ, ოთხი იყო:

1. თრიალეთი (რომელიც მოიცავდა თანამედროვე წალკის რაიონს);
2. ზემო ჯავახეთი (ფარავანის უბანი, რომელიც მოიცავდა თანამედროვე ბოგდანოვკის რაიონს, საზღვრის ზოგიერთი ცვლილებით);

3. აშოცი (რომელიც მოიცავდა ტერიტორიას ჯავახეთსა და გუმბრის შუა, თანამედროვე ამასიისა და ლუკასიანის რაიონებს);

4. მდინარე ბერდუჯის აღმოსავლეთით მდებარე კოტმანის — გარდმანის უბანი (ტერიტორია შამქორის მხარისა, რომელიც მოიცავდა თანამედროვე შამქორისა და ქედაბეკის რაიონებს).

ამრიგად, სამხრეთი ქართლი, როგორც ირკვევა, საკმაოდ დიდი მოცულობის ქვეყანა ყოფილა.

სულ სამხრეთი ქართლი აღნიშნულ ისტორიულ საზღვრებში შეიცავდა ტერიტორიას:

დასახელებული ოთხი სანაპირო პროვინციის მიუთვლელად 12.480 კვადრ. კილომეტრს;

დასახელებული ოთხი სანაპირო პროვინციის მითვლით 18.660 კვადრ. კილომეტრს.

II. სამხრეთ-აღმოსავლეთი მესხეთი: ჯავახეთ-არტაანი.

მესხეთის ამ კუთხის ტერიტორიული მოცულობა ჩვენ უკვე გვქონდა აღნიშნული ამ გამოკვლევის მე-V თავში.

¹ მოსე ხორენელი ზემო-ჯავახეთს (ფარავანის უბანს) სამხრეთ ქართლის ნაწილად თვლის (იხ. II, 8). ვახტანგ გორგასარის მატანიისა და ჯუანშერის ცნობით ფარავანის უბანი მე-6 საუკუნემდე ქართლს ეკუთვნოდა, ხოლო მე-6 საუკუნის დასაწყისიდან მესხეთის მხარეებს შეუერთდა (შეადარეთ ვახტანგ გორგასარის მატანე, გვ. * 399/184 — 5, ჯუანშერი, გვ. * 401/186). აღსანიშნავია, რომ ზემო-ჯავახეთი (ფარავანის უბანი) გვიან ხანაშიაც ქართლთან იყო დაკავშირებული (იხ. თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 196, — ცნობა ფარავანასთავის, ფარავანის და ფოკას შესახებ: იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940, გვ. 48, აღწერა ქართლის საზღვრებისა).

² გარდა ქციის ჩრდილოეთით მდებარე პატარა ზონისა — ბაიდარის სექტორისა.

ისტორიული ჯავახეთი მოიცავდა ტერიტორიას ყოფილი ახალქალაქის მაზრისას (საზღვრების ზოგიერთი ცვლილებით); ხოლო ისტორიული არტაანი მოიცავდა ტერიტორიას ყოფილი არტაანის ოლქისას (ფოცხოვის რაიონის გამოკლებით).

სულ ჯავახეთ-არტაანის მხარეები შეიცავდა ტერიტორიას 8.805 კვადრ. კილომეტრს, ზემო-ჯავახეთის (ფარავანის) უბანის მითვლით; ხოლო გარდა-ზემო-ჯავახეთისა, რომელიც ადმინისტრაციულად ზოგჯერ ქართლთან იყო გაერთიანებული, 7.185 კვადრ. კილომეტრს.

*

გავეცნოთ ამის შემდეგ, თუ როგორი იყო ადრეულ საშუალო საუკუნეებში სამხრეთი ქართლისა და ჯავახეთ-არტაანის ისტორიული დანაწილება ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულებად: საპიტიახშო-სამთავროდ, საერისთავოებად, მხარეებად და უბნებად.

წარმოდგენას ამის შესახებ იძლევა შემდეგი ცხრილი, აღდგენილი საისტორიო პირველწყაროების ჩვენებათა საფუძველზე, და თანდართული ისტორიული რუკა.

ცხრილი

სამხრეთ ქართლისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ მესხეთის ისტორიული დანაწილება: საპიტიახშო-სამთავროდ, საერისთავოებად, მხარეებად, უბნებად¹.

A

სამხრეთი ქართლი

(სამხრეთი ქართლის საპიტიახშო ანუ ტაშირის სამთავრო)

საერისთავონი:	მხარეები:	უბნები:
I. სამშვილდის საერისთავო	1. ტაშირი	{ ა. საკუთრივ ტაშირი ბ. წობი გ. კანგარი დ. (ერთ უბანს შეიცავს) ე. (ერთ უბანს შეიცავს)
	*2. აშოცი	
	*3. თრიალეთი	
II. ხუნანის საერისთავო	4. გარდაბანი (= „ქართველთა ველი“)	{ ვ. ძორი ხ. კოლბი *ც. კოტმანის-გარდმანის უბანი (= ბერდუჯის იმიერი ოლქი)

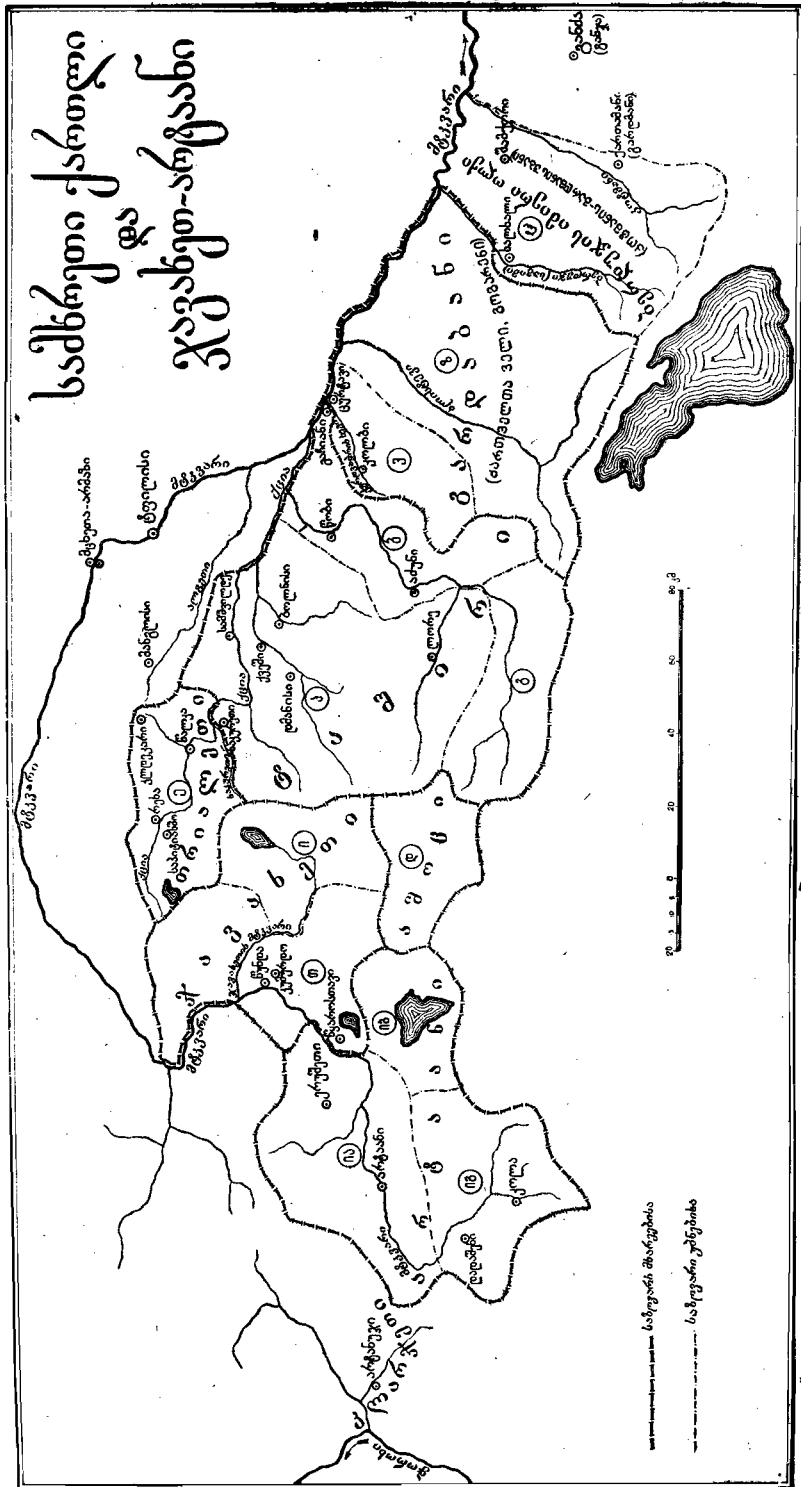
B

სამხრეთ-აღმოსავლეთი მესხეთი

III. წუნდის საერისთავო	5. ჯავახეთი	{ თ. საკუთრივ ჯავახეთი *ი. ზემო ჯავახეთი (ფარავანი)
	6. არტაანი	

¹ მხარეები და უბნები, რომლებიც ყოველთვის არ შედიოდნენ ამა თუ იმ ადმინისტრაციულ ერთეულში, აღნიშნული გვაქვს ვარსკვლავის * დართვით, სახელდობრ: *2. აშოცი; *3. თრიალეთი; *ც. კოტმანის — გარდმანის უბანი; *ი. ზემო ჯავახეთი (იხ. მათ შესახებ განმარტება ზემოთ, გვ. 453).

სამხრეთი ქართლი და ჯავახეთ-აღმავანი

შუნიშგნა: სამხრეთ-ქართლისა და ჯავახეთ-აღმავანის მხარეების ცალკე უბნებს, რომლებიც იმავე ასო-ნიშნებით არის ჩამოთვლილი ცხრილში (იხ. მხ. 454).

ადრეულ საშუალო საუკუნეებში სამხრეთი ქართლზე გაერთიანებულია საპიტიახშო-სამთავროს სახით, რომელიც ქართლის (ქვემო ქართლის) საპიტიახშოდ, ანუ ტაშირის (ტაშირელთა) სამთავროდ იწოდება (იხ. იაკობ ცურტაველი, ევსტათი მცხეთელის მარტვილობის ტექსტი, კორიუნი, ლაზარე ფარპელი).

რაც შეეხება ჯავახეთ-არტაანის მხარეებს, იგი მოიხსენება ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულის წუნდის საერისთავოს სახით (იხ. ლეონტი მროველი).

ქვემო-ქართლის საპიტიახშო და წუნდის საერისთავო სულ შეიცავდა ექვს სამხარეო ერთეულს, 13 უბნის შემადგენლობით.

იმისათვის, რათა მკითხველი სწორად იცოს ორიენტირებული იმ საკითხებში, რაც ქვემოთ გვქნება განხილული, აქ საჭირო იქნება აღვნიშნოთ ამასთან, თუ რა ტერიტორიულ სექტორებს შიიცავდა ცალკეული ისტორიული მხარეები სამხრეთ-ქართლისა და ჯავახეთ-არტაანისა, ამას მკითხველი გაითვალისწინებს ქვემოთ-მოყვანილი ნუსხით:

1. ტაშირის მხარეს შეადგენდა:

ა) ყოფილი ბორჩალოს მაზრა, ლორეს ჩათვლით, შავრამ გარდა წალკის რაიონისა (და აგრეთვე გარდა ჭკის ჩრდილოეთით მდებარე პატარა-ზონისა — ბაიღარის სექტორისა, რომელიც პარვარის უბანში შედიოდა);

ბ) სამშვილდე-თეთრიწყაროს სექტორი ყოფილი თბილისის მაზრისა;

გ) ბამბაკის რაიონი ყოფილი გუმბრის მაზრისა;

2. აშოცის მხარეში შედიოდა მდინარე ახურაინის სათავეები (ჯავახეთსა და გუმბრს შუა რაიონები: ამასია და ლუკასიანი);

3. თრიალეთის მხარეს შეადგენდა წალკის რაიონი;

4. გარდაბანის მხარეს შეადგენდა ყოფილი ყაზახის მაზრა (განჯის გუბერნიისა), შამქორის სანაპირო სექტორით;

5. ჯავახეთის მხარეს შეადგენდა ყოფილი ახალქალაქის მაზრა (სახლვარის ხაზის მცირეოდენი ცვლილებით);

6. არტაანის მხარეს შეადგენდა ყოფილი არტაანის ოლქი (ფოცხოვის რაიონის გამოკლებით).

დასასრულ, მოგვყავს შენიშვნაში მითითება საისტორიო წყაროებზე, რომელთა მიხედვითაც დადგენილია ზემოთ-აღნიშნული ისტორიული დანაწილება სამხრეთ ქართლისა და ჯავახეთ-არტაანისა ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულებად — საერისთავებად, მხარეებად, უბნებად¹

¹ ქვემოთ დასახელებულ საისტორიო წყაროებში მოიპოვება ცნობები შემდეგ ადმინისტრაციულ ერთეულთა შესახებ (რომელიც ციფრები აღნიშნავენ საერისთავოებს, არაბული — მხარეებს, ქართული ასო-რიცხვები — უბნებს, ყველანი იმავე თანრიგით, როგორც ზემოთ-მოყვანილ ცხრილში, გვ. 454):

ა) წამება ცხრათა კოლაელთა: იგ.

ბ) მოქცევა ქართლისა: 4.

ც) ლეონტი მროველი: I, II, III, 1, 2, 3, 4, 5, 6, ი, ია, იგ

დ) ცხორება ვახტანგ გორგასარისა: I, II, III, 5, 6.

ე) ჯუანშერი: I, II, III, 1, 2, 3, 5, 6, 8, ი.

ფ) არსენი საფარელი: ვ, 8.

გ) სტეფანე მტბევარი: 1, 6.

ხ) მატიაწე ქართლისა: 1, 2, 3, 5, 6.

ი) სუმბატ დავითის-ძე: 3, 4, 5, 6.

კ) ცხორება გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ისა: 3, 5, 6, 8, იგ.

ლ) უწყება პეტროს მკაწრველისათვის: 8

მ) აგათანგელოსი: 2.

ცნობები გოგარენის მხარის შესახებ

(მეორე-პირველი საუკუნეებიდან ძველი წელთაღრიცხვისა
ვიდრე მეოთხე საუკუნემდე ახალი წელთაღრიცხვისა).

გავეცნოთ ამის შემდეგ საისტორიო წყაროების ცნობებს იბერიის ძველი ნაწილის — გოგარენის მხარის შესახებ.

როგორც ცნობილია საისტორიო წყაროებიდან, გოგარენის მხარე სომხეთმა დაიპყრო იბერიიდან მეორე-პირველ საუკუნეებში ძველი წელთაღრიცხვისა; მას შემდეგ ეს მხარე, როგორც ირკვევა, რამდენჯერმე გადასულა ხან იბერიის, ხან სომხეთის ხელში, ხოლო მე-4 საუკუნეში ეს მხარე საბოლოოდ დაიბრუნა იბერიამ.

რომელი მხარეა იბერიის ეს ისტორიული ნაწილი გოგარენი?

როგორც აღნიშნული გვქონდა, სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებულია შეხედულება, რომ გოგარენის მხარე, დაპყრობილი სომხების მიერ, ვითომც მოიცავდა მთელ სამხრეთ ქართლს, ჯავახეთ-არტაანს და თვით კლარჯეთსაც კი, ე. ი. მთელი იბერიის თითქმის მესამედს. მაგრამ ეს ცოტაა. არიან ისეთებიც, რომლებიც გოგარენის ტერიტორიას კიდევ უფრო აფართოებენ; გოგარენის (და აგრეთვე გოგარენის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ტაიქისა და სომხური სპერის) შემადგენლობაში თვლიან იბერიის ნახევარზე მეტ ნაწილს, მდებარეს მტკვრის სამხრეთით (საზღვარის ხაზს მდინარე მტკვარზე ატარებენ); სომხეთს მიაკუთვნებენ აგრეთვე მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე სამცხის პროვინციასაც (ახალციხის მხარეს). ასე მაგალითად, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ა. შ. სენ-მარტენი, ი. მარკვარტი და ნ. მარი სამცხის პროვინციას სომხეთის (გოგარენის და ტაიქის) ნაწილად ვარაუდობენ.

საკითხავია, რამდენად შეეფერება ისტორიულ სინამდვილეს ეს მტკიცება გოგარენის მხარის ასეთი ფართო ტერიტორიული მოცულობის შესახებ?

როგორც ირკვევა, ამას სრულიად არაფერი აქვს საერთო ისტორიულ სინამდვილესთან.

საისტორიო წყაროების განხილვა ჩვენ დაგვანახვებს, რომ გოგარენი მხარე ეს იყო მხოლოდ ერთი, შედარებით პატარა კუთხე, სახელდობრ გარდაბანის მხარე, რომელიც მდებარეობდა საქართველოს განაპირაზე და მოიცავდა ყოფილი განჯის გუბერნიის ყაზახის მაზრის ტერიტორიას.

m) ფავსტოს ბიზანტიელი: ვ, ზ, ც.

n) კორიუნი: 1, ც.

o) ლაზარე ფარაბელი: 1, გ.

p) მოსე ხორენელი: 1, 2, ა, ბ, გ, ვ, ზ, ც, ი.

q) უსახელო გეოგრაფია: (2), 3, ა, ბ, გ, ვ, ზ, ი, ია, იგ.

r) მოსე კალანკატუელი: ც.

s) იოანე კათალიკოზი: 1, ვ, ც.

t) უხტანესი: 4¹.

u) ასოლიკი: 1, 4¹, 5, ა, ბ, გ, ვ, ზ.

საისტორიო წყაროების პრეციზული ანალიზი ჩვენ სრულის უეჭველობით დაგვიმტკიცებს, რომ გოგარენის ფარგლებში არ შედიოდა არც ქვემო ქართლის ძირითადი პროვინციები ტაშირი და თრიალეთი, არ შედიოდა აგრეთვე არც ჯავახეთ-არტაანი, არ შედიოდა მესხეთის არც ერთი მხარე.

ამრიგად გოგარენი, როგორც დავინახავთ, ეს სრულიად არ იყო იბერიის ნახევარი თუ მესამედი, იგი ამასთან არ იყო არც საქართველოს შუაგულთან ახლო მდებარე კუთხე, არამედ შედარებით მცირე მოცულობის რაიონი, — გარდაბანის მხარე, რომელიც საქართველოს შორეულ პერიფერიას წარმოადგენდა, მდებარეს განჯის სანახებში.

როგორც ვხედავთ, ეს ორი კონცეფცია სრულიად სხვადასხვა ასპექტში წარმოგვიდგენს როგორც საქართველოს ცალკე მხარეების ისტორიას, ისე საქართველოს ისტორიის საერთო განვითარების ხაზს ანტიკურ ეპოქაში.

*

განვიხილოთ ამის შემდეგ გოგარენის შესახებ საისტორიო მასალები.

ცნობა გოგარენის მხარის სომეხთა მიერ დაპყრობის შესახებ დაცული აქვს სტრაბონს.

სომეხეთის სახელმწიფო, როგორც ცნობილია, ჩამოყალიბდა მე-2 საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა. მას შემდეგ, მეორე და პირველ საუკუნეთა მანძილზე, სომეხთმა დიდი ექსპანსია განავითარა და შეიერთა სანაპირო მხარეები მიდიიდან, იბერიიდან, პონტოს ქართველი ტომების (ხალიბების, მოსინიკებისა და ხეთაონების) ტერიტორიიდან, სირიიდან. ეს პერიოდი, მეორე-პირველი საუკუნეები ძველი წელთაღრიცხვისა, არის სომეხეთის პოლიტიკური ძლიერების ხანა.

სტრაბონს სომეხეთის ტერიტორიის გაფართოების შესახებ დასახელებულ ეპოქაში დაცული აქვს უაღრესად მნიშვნელოვანი დაწვრილებითი ცნობები. სტრაბონი წერს (წ. XI, თ. XIV, § 5):

„გადმოგვცემენ, რომ სომეხთი (არმენია), რომელიც თავდაპირველად მცირე მოცულობისა იყო, გადიდებულ იქმნა არტაქსეს და ხარიადრის მიერ, რომლებიც ჯერ იყვნენ მხედართმთავარი ანტიოქოს დიდისა, ხოლო მერე, ანტიოქოსის დამარცხების შემდეგ, გახდნენ მეფენი... გააფართოვეს სომეხთი, ჩამოაჭრეს რა ნაწილი მიწებისა მეზობელ ხალხებს...“

შემდეგ სტრაბონს ჩამოთვლილი აქვს, თუ რა ტერიტორიები ჩამოაჭრეს სომეხებმა მიდიელებს, იბერიელებს, პონტოს ქართველ ტომებს და სირიელებს.

კერძოდ, გოგარენის მხარე, რომელიც სომეხებს დაუპყრიათ იბერიიდან, სტრაბონს შემდეგნაირად აქვს დასახელებული:

„გოგარენი, მდებარე მტკვრის იმიერ მხარეს“ (იგულისხმება: სამხრეთ მხარეს)¹.

აქ საჭიროა შევჩერდეთ თარიღის საკითხზე.

სტრაბონის ცნობით, სომეხეთის საზღვრების ეს გაფართოება მეზობელი ხალხების — მიდიელების, იბერიელების, პონტოელი ქართველი ტომების და სირიელების ტერიტორიების დაპყრობის გზით, მომხდარა მეორე საუკუნეში

¹ იხ. სტრაბონის გეოგრაფია, წიგნი XI, თავი XIV, § 5.

ძველი წელთაღრიცხვისა, სომხეთის პირველი მეფეების არტაქსეს და ზარიადრეს დროს.

მაგრამ ეს თარიღი, როგორც ირკვევა, დაზუსტებას საჭიროებს. მიუღწევი გარემოებათა გამო საფიქრებელი ხდება, რომ შემოერთება ყველა იმ მხარეებისა, რაც სტრაბონს აქვს ჩამოთვლილი (სულ დასახელებულია 11 მხარე), ჩანს, არ მომხდარა ერთდროულად, არამედ ისინი შემოერთებული უნდაყოფილიყო ნაწილობრივ არტაქსესა და ზარიადრის დროს (მეორე საუკუნეში), ხოლო ნაწილობრივ მათი მემკვიდრეების და, კერძოდ, ტიგრან დიდის დროს (პირველ საუკუნეში).

ამრიგად, როგორც ჩანს, აქ ჩვენ გვაქვს გაერთიანებული სურათი სომხეთის ექსპანსიისა მეორე და პირველ საუკუნეთა მანძილზე (ძველი წელთაღრიცხვისა). სტრაბონს აქ გადმოცემული აქვს ის პოლიტიკური ვითარება, რომელიც მის დროს, პირველი საუკუნისათვის არსებულა.

შეფარდება იმ ცნობებისა, რომლებიც დაცული აქვს იბერიისა და სომხეთის საზღვრების შესახებ სტრაბონსა და უფრო ძველი ხანის ავტორს, აპოლოდორეს (მეორე საუკუნე ძვ. წ.), გვაძლევს საფუძველს დავასკვნათ, რომ გოგარენის მხარე შეუერთებია სომხეთს არა არტაქსესა და ზარიადრის დროს (მეორე საუკუნის პირველ ნახევარში), არამედ უფრო გვიან ხანაში. აპოლოდორეს ცნობის თანახმად, საზღვარი იბერიასა და სომხეთს შორის 140 წლის ახლო ხანებში (არტაქსესა და ზარიადრის ხანის შემდეგ) გასდევდა არაქსის ხეობაში, ე. ი. გოგარენის მხარე (რომელიც მტკვრის ხეობაში მდებარეობს) ჯერ კიდევ არ ყოფილა გაერთიანებული სომხეთთან.

ხოლო სტრაბონის დროს კი საზღვარის ხაზი ჩრდილოეთით ყოფილა გადაწეული. სტრაბონი, ეხება რა აპოლოდორეს ცნობას იბერიის შესახებ, აღნიშნავს, რომ იბერიას, „აპოლოდორეს სიტყვების თანახმად, გაჰყოფს სომხეთიდან მდინარე არაქსი, უფრო მეტად კი კვროსი (მტკვარი) და მოსხის მთებს“. (იხ. წიგნი XI, თავი III, § 21).

სტრაბონის ცნობათა ანალიზიდან ირკვევა, რომ საზღვარი იბერიასა და სომხეთს შორის სტრაბონის დროს, ე. ი. პირველი საუკუნის დასაწყისში ახალი წელთაღრიცხვისა, შემდეგი ყოფილა: საზღვარი იწყებოდა ტაოს სამხრეთით (ქალაქი იდო, რომელიც სამხრეთ-აღმოსავლეთ ტაოში, მდ. ოლთისწყალის სათავეებში მდებარეობს, იბერიის ფარგლებში შედიოდა); საზღვარის ხაზი მიჰყვებოდა ძირითადად არა არაქსის ხეობას (როგორც აპოლოდორეს დროს), არამედ მხოლოდ ნაწილობრივ გასდევდა არაქსს¹, მეტწილად კი მიჰყვებოდა მოსხის მთებს (ე. ი. წყალთა-გამყოფ მთებს, რომელიც გაჰყოფს ქოროხისა და მტკვრის ხეობებს არაქსის ხეობიდან), ხოლო უფრო აღმოსავლეთით მიჰყვებოდა მტკვარს (გოგარენის სექტორში).

ასეთია ის დასკვნები, რომელთაც უნდა დავადგეთ წყაროების ანალიზის საფუძველზე იბერიისა და სომხეთის საზღვრების საკითხის გამო დასახელებულ ეპოქაში.

¹ არაქსის ხეობის ტერიტორიებიდან მესხეთის მხარეებს (ტაოს) უშუალოდ გვკრის ბანიანი, რომელიც ამ დროს, როგორც ირკვევა, იბერიის ფარგლებში შედიოდა.

გოგარენის მხარე, რომელიც, როგორც გამოიჩვენა, სტრაბონის დროისათვის, — ე. ი. პირველი საუკუნის დასაწყისში (ახალი წელთაღრიცხვისა) — სომხებს ჰქონდათ იბერიიდან დაპყრობილი, ჩანს, დიდი ხანი აღარ დაჩენილა სომხეთის მფლობელობაში.

მომდევნო ხანა, პირველი საუკუნის პირველი ნახევარი, ეს არის პერიოდი საომხეთის პოლიტიკური დასუსტებისა.

პირველი საუკუნის 30-იან წლებში სომხეთში პოლიტიკურ უპირატესობას მოიპოვებენ ირანელები (პართევლები) და ირანის მეფე სომხეთში გაამეფებს თავის შვილს (34 წ.).

იმეფე ხანაში, პირველი საუკუნის პირველი ნახევრიდან მოკიდებული, იწყება იბერიის სახელმწიფოს განსაკუთრებული გაძლიერება. იბერიელები გამოდიან ირანელების მეტოქეებად კავკასიაში. იბერიელები წარმატებით აწარმოებენ ბრძოლას ირანელების წინააღმდეგ თვით სომხეთში. იბერიის სამეფო, რომლის სათავეში დგას ენერგიული სახელმწიფო მოღვაწე ფარსმან I, ზურგგამაგრებული რომთან კავშირით, ბრძოლით დაიპერს სომხეთს — 35 წელს. ირანელების კონტრშემოტევა დასრულდა ირანელების დამარცხებით და სომხეთი ფაქტიურად იბერიის ხელში გადავიდა. დაწყებული ამ დროიდან სომხეთში მეფობენ იბერიელი უფლისწულები, ჯერ მითრიდატ I, ძმა იბერიის მეფის ფარსმან I-ისა (35 — 37, 41 — 51 წ. წ.), ხოლო შემდეგ რადამისტი ფარსმანის ძე (51 — 54 წ. წ.), რომლებიც იბერიის მეფის ფარსმან I-ის ფაქტიური ვასალები არიან¹.

იბერიის ამ გაძლიერების დროს, როდესაც სომხეთი ფაქტიურად იბერიის ვასალურ სამეფოდ იქცა, იბერიის სახელმწიფოს, ცხადია, უნდა დაებრუნებინა იბერიის ის ძველი ტერიტორია, რომელიც აღრე სომხეთს ჰქონდა დაპყრობილი.

პირველი საუკუნის 50-იან წლებში იბერიელებმა თუმცა დატოვეს სომხეთი (სადაც ამის შემდეგ დამკვიდრდა ირანული არშაკიდების დინასტია), მაგრამ იბერიის სამეფო ამის შემდეგაც ძლიერების ზენიტში იმყოფება მთელი პირველი საუკუნე და მეორე საუკუნის პირველი ნახევარი. ამრიგად, სომხეთის დატოვება იბერიელების მიერ სრულებითაც არ ნიშნავდა იმას, რომ იბერიელებმა ამასთან ერთად დატოვეს ისეთი საკუთრივ იბერიული ტერიტორია, როგორიც იყო გოგარენი. საისტორიო წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ ამ მომდევნო პერიოდის მანძილზე იბერიის სამეფოს ტერიტორია არათუ არ შემცირებულა, არამედ გაზრდილა კიდევ.

ტაციტის ანალებში (XIV, 25 — 26) მოთხრობილია, რომ იბერიის მეფეს ფარსმან I-ს 60 წელს რომმა გადასცა სომხეთის ზოგიერთი ოლქები (იმ დამარებისათვის, რომელიც ფარსმან I-მა რომს გაუწია).

პლინიუს სეკუნდეს ცნობებიდან ირკვევა, რომ პირველი საუკუნის 60-იან წლებში სომხეთის ფარგლებში არ შედიოდა არათუ გოგარენი, არამედ არ შედიოდა აგრეთვე საკაშენი (შაკაშენი), ე. ი. განჯის მხარე².

¹ იხ. ტაციტი, Annales IV, 32 — 36; XI, 8 — 9, 44 — 51, XIII, 6, 37.

² იხ. პლინიუს სეკუნდეს, NH, V, § 28 — 29 (SC, II, 181 — 182), სადაც სომხეთის მოსახლურ ოლქთა შორის (და არა სომხეთში შემავალ ოლქთა შორის) ტაშირთან, თრიალეთთან და მხეთთან ერთად, მოხსენებულია საკაშენი (Sacasanii). როგორც ცნობილია, საკაშენი, resp. შაკაშენი, განჯის მხარეს ეწოდებოდა (იხ. პ. ბიუბშანი, Die altarmenischen Ortsnamen, გვ. 352 — 353).

იბერია კიდევ უფრო გაძლიერდა პოლიტიკურად და ახალი ტერიტორიებზე შეიერთა მეორე საუკუნის პირველ ნახევარში. ამ დროს რომში ყოველ ღონეს ხმარობს ახლო მეგობრული ურთიერთობა დაამყაროს იბერიასთან. ისტორიკოსი დიონ კასიოსი გადმოგვცემს, რომ 138 წელს იბერიის მეფე ფარსმან II უდიდესი პატივით იქმნა მიღებული რომში, და რომ ამ დროს რომმა დაუთმო იბერიას ახალი ტერიტორიები.

(იხ. დიონ კასიოსი, *Historia Romana*, LXX, 3, SC, I, გვ. 622).

*

იბერიის ისტორიის შესახებ მომდევნო ხანაში, მეორე საუკუნის მეორე ნახევრისა და მესამე საუკუნის მანძილზე, მეტად მცირე ცნობებია მოღწეული. ამ მომდევნო ხანაში (არა ჩანს ზედმიწევნით როდის და რა ისტორიულ ვითარებაში) სომხეთს ისევ შეუერთებია გოგარენის მხარე¹.

ამის შემდეგ გოგარენი დარჩენილა სომხეთის მფლობელობაში მე-4 საუკუნის 40-იან წლებამდე.

იბერია საბოლოოდ დაიბრუნებს გოგარენის მხარეს მე-4 საუკუნის 40-იან—80-იან წლებში.

დაწვრილებითი ცნობები ამის შესახებ დაცული აქვს უძველეს სომხეთა ისტორიკოსს ფავსტოს ბიზანტიელს.

ფავსტოს ბიზანტიელი გადმოგვცემს, რომ სომხეთის მეფის არშაკ II-ის დამარცხების შემდეგ, 349 წელს, გოგარენის მხარე განუდგა სომხეთს და შეუერთდა იბერიას.

უფრო გვიან, სომხეთის მეფის პაპის დროს (369 — 374 წ. წ.), სომხეთი ხელახლა შეეცადა გოგარენის დაპყრობას. ფავსტოს ბიზანტიელი გადმოგვცემს, რომ სომხეთის მეფის პაპის მხედართმთავარი მუშელ მამიკონიანი სომხეთის ჯარით შეიჭრა გოგარენში, შეიპყრო და სიკვდილით დასაჯა გოგარენის მთავარი (პიტიახში), იბერიელთა სამეფო სახლის ფარნავაზიანთა დინასტიის წარმომადგენელი, დაიპყრა განდგომილი გოგარენის მხარე და ამრიგად აღადგინა წინათ, 349 წლამდე, არსებული საზღვარი სომხეთსა და იბერიას შორის.

მაგრამ ეს მეტად მოკლე დროით. არ გასულა ამის შემდეგ თხუთმეტი წელი, რომ გოგარენი ხელახლა განუდგა სომხეთს და შეუერთდა იბერიას.

გოგარენის ეს საბოლოო შეერთება იბერიასთან 387 წელს მომხდარა².

3

გოგარენის მხარის ტერიტორიული მოცულობა

გადავიდეთ ამის შემდეგ გოგარენის მხარის ტერიტორიული მოცულობის გარკვევაზე.

თუ როგორი იყო ტერიტორიული მოცულობა გოგარენის მხარისა, რომელიც სომხეთს ჰქონდა დაპყრობილი, ამის შესახებ სრულიად ზუსტი ცნობა

¹ თუ კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიის მოღწეულ ხელნაწერებში დასახელებული მხარე *Τασαδουρη* (რომელიც მტკვრის ხეობაშია ნაჩვენები) არის, როგორც ეს სავარაუდებელია, დამახინჯებული დაწერილობა *Γογαδουρη*-სი (იხ. წ. V, თ. XII, § 9), მაშინ გოგარენის გაერთიანება სომხეთთან მომხდარა მეორე საუკუნის მეორე ნახევარში.

² ფავსტოს ბიზანტიელი, 1832 წ., გვ. 159, 211.

აქვს დაცული სომეხთა უძველეს ისტორიკოსს ფავსტოს ბიზანტიელს, რომელიც, როგორც აღნიშნეთ, სპეციალურად ეხება ისტორიას იმ ბრძოლებისას, რომლებიც გოგარენის გარშემო წარმოებდა მე-4 საუკუნეში. ფავსტოს ბიზანტიელის ცნობათა თანახმად, გოგარენის ტერიტორიას შეადგენდა ძორისა და კოლბის უბნები, ე. ი. ზუსტად გარდაბანის მხარე (=ყოფილი ყაზახის მაზრის ტერიტორიას).

ასეთია სრულიად გარკვეული ჩვენება ამ საკითხის გამო ფავსტოს ბიზანტიელის მატინისა, ამ უძველესი ავთენტური საისტორიო წყაროსი.

აქ საჭიროა სპეციალურად შევჩერდეთ აგრეთვე უფრო გვიანი დროის საისტორიო წყაროებზედაც, რომლებიც შეცდომებს უშვებენ გოგარენის მხარის ტერიტორიის მოცულობის აღნიშვნის დროს.

შეცდომა გვიანი დროის საისტორიო წყაროებისა ადვილად აიხსნება და იმით არის გამოწვეული, რომ გვიან ხანაში აღარ არსებობდა უშუალო ისტორიული ტრადიცია ძველად არსებული ადმინისტრაციული ერთეულის გოგარენის მხარის საზღვრების შესახებ.

როგორც ცნობილია, გოგარენის მხარე იმ პერიოდში, როდესაც იგი სომხეთის მფლობელობის ქვეშ იმყოფებოდა, წარმოადგენდა ცალკე ავტონომიურ სამთავროს, რომლის სათავეშიაც იდგა პიტიახში, რომელიც გოგარენის პიტიახში-ს (სომხურად გუგარქის ბდეშხი-ს) სახელწოდებას ატარებდა.

როდესაც მე-4 საუკუნეში გოგარენის მხარე შემოერთებულ იქმნა იბერიასთან, ძველი გოგარენის საპიტიახში მოისპო როგორც ცალკე ერთეული, იგი შეუერთდა მეზობლად მდებარე ქვემო ქართლის, ტაშირის მხარეს და ამ უკანასკნელთან ერთად შეადგინა ახალი ადმინისტრაციული ერთეული, სახელწოდებით „ქართლის (=ქვემო ქართლის) საპიტიახში“ ანუ „ტაშირის სამთავრო“. ხოლო ძველი სახელწოდება გოგარენი, როგორც ცოცხალი პოლიტიკური ტერმინი, გამოდის ხმარებიდან.

ამას ადასტურებს ქართული და სომხური საისტორიო წყაროები მე-5 და მე-6 საუკუნეებისა.

ასე, მე-5 საუკუნის ქართულ ძეგლში, შუშანიკის მარტვილობაში, ქვემო ქართლის საპიტიახშიც ეწოდება არა გოგარენი, არამედ ქართლი.

ასევე მე-6 საუკუნის ქართულ ძეგლში, ევსტათი მცხეთელის მარტვილობაში, ამ მხარის მმართველს ეწოდება: „პიტიახში ქართლისა“ (და არა გოგარენისა).

ასეთივე სურათი გვაქვს ამავე ეპოქის სომხურ ძეგლებში. ასე, კორიუნის თხზულებაში ამავე მხარის მმართველს ეწოდება „მთავარი ტაშირისა“ (ანუ ტაშირელთა), ხოლო ლაზარე ფარპელის თხზულებაში „პიტიახში ქართლისა“ (ანუ ქართველთა)¹.

ამრიგად, „გოგარენი“, როგორც ცოცხალი ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ტერმინი, მე-4 საუკუნის შემდეგ ხმარებიდან გამოსულა; ძველი „გოგარენის საპიტიახში“-ს ნაცვლად მე-4 საუკუნის შემდეგ არსებობდა ადმინისტრაციუ-

¹ იხ. იაკობ ცურტაველი, შუშანიკის მარტვილობა, 1938 წ., გვ. 33, 42; ევსტათი მცხეთელის მარტვილობა (საქართველოს სამოთხე, 1882 წ.) გვ. 315; კორიუნი 1894 წ., გვ. 32; ლაზარე ფარპელი, 1873 წ., გვ. 134—148 და სხვ.

ლი ერთეული „ქართლის (ქვემო ქართლის) საპიტიახშო“ ანუ „ტაშირის სამთავრო“, რომელიც ბევრად უფრო ფართო მოცულობისა იყო და რომლის ერთ-ერთი შემაღგენელი ნაწილთაგანი იყო ძველი „გოგარენის საპიტიახშო“-ს ტერიტორია.

უფრო გვიან ხანაში, მე-7 — 8 საუკუნეებში, ეს ადმინისტრაციული დანაწილება — ქართლის (ქვემო ქართლის) საპიტიახშო — შეიცვალა და მის ნაცვლად დაარსდა სხვა მოცულობის ადმინისტრაციული ერთეულები, სამხრეთ ქართლის ცალკე მხარეთა საერისთავოები. ხოლო კიდევ უფრო გვიან, მე-9 საუკუნეში, შეიქმნა ახალი ადმინისტრაციული ერთეული ქვემო ქართლისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი მესხეთის სამთავრო „სამამფალო“ (გვარამ დიდი მამფალის სამფლობელო).

რაკი ამრიგად სახელწოდება „გოგარენი“, „გოგარენის საპიტიახშო“, როგორც ცოცხალი ადმინისტრაციული ტერმინი, ხმარებიდან გამოსულა მე-4 საუკუნის შემდეგ და იგი შეუცვლია სხვადასხვა მოცულობის ახალ ადმინისტრაციულ ერთეულებს, გასაგებია, რომ გვიანი დროის ავტორები, რომლებიც მთელი საუკუნეებით დაშორებული არიან გოგარენის საპიტიახშოს არსებობის ეპოქას, შეცდომით წარმოგვიდგენენ გოგარენის ტერიტორიის ფარგლებს.

გვიანი ხანის საისტორიო წყაროებიდან გოგარენის შესახებ ცნობებს შეიცავენ; მოსე ხორენელის ისტორია (რომლის ეპოქა დაახლოებით მე-7 საუკუნით განისაზღვრება), სომხური უსახელო გეოგრაფია მე-7—9 საუკუნეთა (რომლის არსებული რედაქციები მე-9 საუკუნეს ეკუთვნის), მე-10 საუკუნის ავტორი იოანე კათალიკოზი, მე-13 საუკუნის ავტორი ვარდან აღმოსავლელი.

თუ რამდენად დაბუნდოვანებული იყო ისტორიული ტრადიცია გოგარენის შესახებ გვიან ხანაში, ამის მაჩვენებელია ვარდან აღმოსავლელის ცნობა; ვარდან აღმოსავლელი თავის გეოგრაფიაში აღნიშნავს¹, რომ ძველი გოგარენი ეს არისო შაკი, ე. ი. ნუხის მხარე, რასაც სინამდვილესთან არაფერი აქვს საერთო. ვარდან აღმოსავლელს გოგარენი გადააქვს ძველი იბერიის საზღვრებიდან ძველი ალბანიის საზღვრებში.

მე-10 საუკუნის ავტორმა იოანე კათალიკოზმა იცის, რომ გოგარენი ეთნიკურად იბერია იყო, რომ გოგარენის მოსახლეობას იბერიელებზე შეადგენდნენ, და იგი გოგარენს აიგივებებს საერთოდ იბერიასთან, აღმოსავლეთ საქართველოსთან².

რაც შეეხება მოსე ხორენელსა და სომხურ უსახელო გეოგრაფიას, ისინი გოგარენის ტერიტორიას უჩვენებენ ისტორიულ იბერიაში, ხოლო მის საზღვრებს შემოფარგლავენ არა ძველად, ე. ი. მე-4 საუკუნეში არსებული ადმინისტრაციული ერთეულის მიხედვით, არამედ გვიანდელი ადმინისტრაციული ერთეულების მიხედვით, რომლებიც მათ დროს, მე-7 — 9 საუკუნეებში არსებობდა. ჯერ მოსე ხორენელის შესახებ.

¹ იხ. ვარდანის გეოგრაფია, ა.-ჟ. სენ-მარტენის გამოცემა, Mémoires..., 1819 წ., II, გვ. 414.

² ასე, იოანე კათალიკოზის წარმოდგენით არა მარტო ვარდანის მხარე და სამხრეთი ქართლი, არამედ მესხეთის მხარეები, აგრეთვე კახეთი და იბერიის მიწა-წყალი თვით დარიალის ხეობამდე, ეს ვითომც არის გოგარენი (იხ. იოანე კათალიკოზის ისტორია, 1851 წ., გვ. 163 — 4, 110, 137, 89 — 90, 140, 138 და სხვ.).

მოსე ხორენელის ეპოქა, როგორც მოვიხსენიეთ, მიახლოებით მე-7 საუკუნით განისაზღვრება. ამრიგად, მოსე ხორენელი მთელი საუკუნეებით არის დაშორებული ძველი „გოგარენის საპიტიახშოს“ არსებობის ხანას და მას, ცხადია, არ ჰქონია და არც შეიძლებოდა ჰქონოდა უშუალო ისტორიული ტრადიცია ძველი გოგარენის საპიტიახშოს ტერიტორიის მოცულობის შესახებ.

მოსე ხორენელის დროს არსებობდა ადმინისტრაციული ერთეული — ქვემო-ქართლის საპიტიახშო. მოსე ხორენელი ვარაუდობს, რომ ეს მის დროს არსებული ქვემო-ქართლის საპიტიახშო და ძველი გოგარენის საპიტიახშო ერთი და იგივე ერთეულებია, იგი უბრალო იგივეობის ნიშანს ატარებს ამ ორ სხვადასხვა დროისა და სხვადასხვა ტერიტორიული მოცულობის „საპიტიახშო“-ს შორის.

მოსე ხორენელი, მაგალითად, მე-5 საუკუნის ცნობილს ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეს არშუშა პიტიახშს მოიხსენებს „გოგარენის პიტიახში“-ს სახელწოდებით¹, იმ დროს როდესაც გოგარენის საპიტიახშო ამ დროს უკვე აღარ არსებობდა და არშუშას სინამდვილეში ეწოდებოდა (როგორც ეს ჩანს მე-5 საუკუნის ავტორების კორიუნის, ლაზარე ფარპელის და იაკობ ცურტაველის ცნობებიდან) — პიტიახში ქართლისა (ქვემო-ქართლისა), ანუ მთავარი ტაშირისა.

რაკი ამრიგად მოსე ხორენელი იგივეობის ნიშანს ატარებდა ძველად არსებულ გოგარენის საპიტიახშოსა და მის დროს არსებულ ქვემო ქართლის საპიტიახშოს შორის, გასაგებია ის შეცდომა, რომელსაც იგი გოგარენის ტერიტორიის განსაზღვრის დროს უშვებს.

მოსე ხორენელს გოგარენის ტერიტორიის მოცულობა ასე აქვს წარმოდგენილი: 1) გარდაბანის მხარე (კოლბისა და ძორის უბნები); 2) ტაშირის მხარე (საკუთრივ ტაშირის, წობის და კანგარის უბნები); 3) აშოცის მხარე; 4) ზემო ჯავახეთის უბანი².

როგორც ვხედავთ, აქ შემოფარგლულია ის ტერიტორია, რომელიც ქვემო ქართლის საპიტიახშოში შედიოდა (შეად. ზემოთ, გვ. 462—463).

მაშასადამე, მოსე ხორენელი, ძველად არსებული „გოგარენის საპიტიახშო“-ს ტერიტორიის წაცვლად (რომელიც მხოლოდ გარდაბანის მხარეს მოიცავდა), აგვიწერს ქვემო ქართლის საპიტიახშოს ტერიტორიის მის დროს არსებულ ფარგლებში.

ამრიგად, აქ ჩვენ გვაქვს იმ სახის შეცდომა, რაც არა ერთგზის გვხვდება საისტორიო წყაროებში, როდესაც ავტორი თანამედროვე მდგომარეობის მიხედვით აღადგენს წარსულის სურათს.

ენ რაც შეეხება მოსე ხორენელს.

გადავიდეთ ამის შემდეგ სომხურ უსახელო გეოგრაფიაზე.

შეცდომა, რომელიც დაშვებულია სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში გოგარენის ტერიტორიის განსაზღვრის დროს, როგორც ჩანს, იმავე სახისაა, როგორც მოსე ხორენელის ტექსტში.

¹ იხ. მოსე ხორენელი, III, 60.

² იხ. იქვე, II, 8 (ეთნარქის გუშარისა და გუშარიდების სამფლობელო ტერიტორიის აღწერილობა).

სომხური უსახელო გეოგრაფიის არსებული რედაქციები მე-9 საუკუნეს ეკუთვნის.

ხოლო მე-9 საუკუნეში უკვე აღარ არსებობდა არათუ გოგარენის საპიტიახზო, არამედ არც ქვემო ქართლის საპიტიახზო, და მის ნაცვლად მე-9 საუკუნეში გვაქვს ქვემო ქართლისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ მესხეთის სამამფალო (რომლის სათავეში დგას მამფალი გვარამ დიდი).

როგორც გამოჩვენებულია, ძველ-ქართული სახელისუფლო ტიტული „მამფალი“ აღნიშნავდა იმასვე, რასაც „პიტიახზი“¹, და მე-9 საუკუნის სამამფალო ეს იყო მემკვიდრე ამაზე აღრინდელი, მე-7—8 საუკუნეებამდე არსებული ქვემო ქართლის საპიტიახზოსი.

მე-9 საუკუნის სამამფალოში, საისტორიო ძეგლის „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ცნობის თანახმად, შედიოდა შემდეგი ტერიტორიები²:

ა—ბ) ტაშირი, რომლის ფარგლებშიაც მე-9 საუკუნეში გაერთიანებული იყო ტაშირისა და გარდაბანის მხარეები;

გ) თრიალეთი; დ) ჯავახეთი; ე) არტაანი.

ეს არის სამამფალოს ძირითადი ტერიტორია³.

ამას გარდა სამამფალოს სათავეში მდგომ მთავარს გვარამ მამფალს ჰქონდა აგრეთვე წილი კლარჯეთში (რომელიც ამ დროს საქართველოს ბაგრატიონთა საერთო სამფლობელოს წარმოადგენდა); გვარამ მამფალს, როგორც ჩანს მატიანის ცნობებიდან, მშენებლობა უწარმოებია კლარჯეთში.

შევადართ ამის შემდეგ სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში აღწერილი გოგარენის საპიტიახზოს ტერიტორია და მე-9 საუკუნის ამ ადმინისტრაციული ერთეულის სამამფალოს (საპიტიახზოს) ტერიტორია. ისინი ჰფარავენ ერთიმეორეს.

სომხური უსახელო გეოგრაფიის ცნობით⁴, გოგარენის მხარე შეიცავდა ხუთ კანტონს ტაშირის და გარდაბანის მხარეებისას (ძორი, კოლბი, წობი, საკუთრივ ტაშირი და კანგარი), თრიალეთს, ჯავახეთს, არტაანს და კლარჯეთს⁵.

ამრიგად, ისევე როგორც მოსე ხორენელის ტექსტში მე-4 საუკუნის გოგარენის საპიტიახზოს სახით აღწერილია მე-7 საუკუნეში არსებული ადმინისტრაციული ერთეულის ქვემო ქართლის საპიტიახზოს ტერიტორია, ამგვარადვე სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში აღწერილია ავტორის დროს არსებული მე-9 საუკუნის ადმინისტრაციული ერთეულის სამამფალოს (საპიტიახზოს) ტერიტორია.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 72.

² იხ. მატიანე ქართლისა, გვ. * 445/223.

³ სამამფალოს ფარგლებში შედიოდა ერთხანად აგრეთვე არაქსის აუზში მდებარე აშოცი, მაგრამ შემდეგ, როგორც გადმოგვცემს მემატიანე, გვარამ მამფალმა „აშოცი განუყო ცოლის ძმასა თვისსა სომეხთა მეფესა“ (იხ. მატიანე ქართლისა, გვ. * 446/223). აშოცი ამის შემდეგ საქართველოსა და სომხეთის კონდომინიუმს წარმოადგენს.

⁴ იხ. გეოგრაფია, მოკლე რედაქცია, 1865 წ., გვ. 610, 605; ვრცელი რედაქცია, 1881 წ., გვ. 34—28.

⁵ ამას გარდა, საქართველო-სომხეთის კონდომინიუმში აშოცი აღნიშნულია არარატის მხარის შედგენილობაში (იხ. გეოგრაფია, მოკლე რედაქცია, 1865 წ., გვ. 610).

ჩვენ ამით დავასრულებთ განხილვას იმ შემცდარი ცნობებისას, რომელთაც შეიცავს მოსე ხორენელისა და სომხური უსახელო გეოგრაფიის ტექსტი გოგარენის ტერიტორიის განსაზღვრის დროს.

ყოველივე იმის შემდეგ, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული, ჩვენ საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ როდესაც მოსე ხორენელი და სომხური უსახელო გეოგრაფია ფართოდ მოხაზავენ გოგარენის ტერიტორიას, ისინი ამ შემთხვევაში, ჩანს, წინასწარ აღებული ტენდენციით კი არ ხელმძღვანელობენ¹, განზრახ კი არ ამახინჯებენ სინამდვილეს, არამედ შეცდომით გადააქვთ წარსულში ის გეოგრაფიულ-ადმინისტრაციული დანაწილება, რომელიც მათ დროს არსებობდა.

მაგრამ როგორადაც არ უნდა ავხსნათ წარმოშობა მოსე ხორენელის და სომხური უსახელო გეოგრაფიის ტექსტის ცნობებისა, აქვს აქ ადგილი ტენდენციას თუ არა, ყოველ შემთხვევაში ერთი აშკარაა, რომ ამ ცნობებს არაფერი აქვთ საერთო სინამდვილესთან. ისტორიული სინამდვილე, ცხადია, აღბეჭდილია არა ამ ნაგვიანევი ძეგლების ცნობებში, რომლებიც სამი-ხუთი საუკუნით არიან დაშორებული გოგარენის საპიტიახშოს არსებობის ხანას, არამედ სომეხთა უძველესი ისტორიკოსის ფავსტოს ბიზანტიელის თხზულებაში, რომელიც უშუალო ისტორიულ ტრადიციას შეიცავს და რომელიც, როგორც ვნახეთ, სპეციალურად ეხება გოგარენის მხარის ისტორიას მე-4 საუკუნეში.

ხოლო ფავსტოს ბიზანტიელის სრულიად გარკვეული ცნობის მიხედვით, გოგარენის საპიტიახშო შეიცავდა ძორისა და კოლბის უბნებს, ე. ი. მხოლოდ გარდაბანის მხარეს (ყაზახის მხარის ტერიტორიას) და მასში არ შედიოდა არც ქვემო ქართლის დანარჩენი პროვინციები (ტაშირი, თრიალეთი, აშოცი), და მით უფრო არც მესხეთის უფრო შორეული მხარეები (ჯავახეთი, არტაანი და კლარჯეთი).

*

რომ გოგარენის საპიტიახშოს ტერიტორია შეიცავდა მხოლოდ გარდაბანის მხარეს და რომ მასში არ შედიოდა არც ქვემო ქართლის სხვა პროვინციები და არც მესხეთის პროვინციები, ამას, გარდა ფავსტოს ბიზანტიელის ჩვენებისა, ეთანხმება და ადასტურებს მთელი რიგი სხვა წყაროები.

წყაროების ცნობებს განვიხილავთ ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით.

ა. სტრაბონის ცნობები.

სტრაბონის გეოგრაფიის ტექსტის მიხედვით, როგორც უკვე დადგენილი გვექონდა, ირკვევა შემდეგი:

1. გოგარენი მდებარეობდა მტკვრის „იმიერ“, ე. ი. მარცხენა სანაპიროზე² (ხოლო გარდაბანის მხარე ასევე მტკვრის „იმიერ“ მდებარეობს, მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ესაზღვრება);

2. მესხეთის სამხრეთი ქვეყნებიდან იბერიის საზღვრებში შედიოდა აღმოსავლეთი ტაო — ვიდრე ქალაქ იდამდე ანუ იდესამდე, ე. ი. ოლთისის-წყალის სათავეებამდე³.

¹ ტენდენცია მოსე ხორენელის თხზულებაში სხვა ხაზით შეინიშნება.

² იხ. სტრაბონის გეოგრაფია, წიგნი XI, თავი XIV, § 5.

³ იხ. იქვე, წიგნი XI, თავი II, § 18. შეადარეთ ზემოთ, გვ. 443.

3. საზღვარი იბერიასა და სომხეთს შორის, სტრაბონის ცნობათა მიხედვით, იწყებოდა ტაოს სამხრეთით, ნაწილობრივ გასდევდა არაქსს (ბასიანის ზონაში), შემდეგ მიჰყვებოდა „მოსხის მთებს“ (ე. ი. წყალთაგამყოფ მთებს, რომელიც ვაკყოფს ჭოროხისა და მტკვრის ხეობებს არაქსის ხეობიდან), ხოლო უფრო აღმოსავლეთით მტკვარს (გოგარენის სექტორში)¹.

ყოველივე აღნიშნულის მიხედვით აშკარა ხდება, რომ სტრაბონის დროს სომხეთის ფარგლებში არ შედიოდა მესხეთის პროვინციები არტანი, ჯავახეთი და კლარჯეთი, რადგან ყველა ესენი მდებარეობენ ზემოთ-აღნიშნული საზღვარის ხაზის ჩრდილოეთით (ე. ი. უფრო ჩრდილოეთით ვიდრე ტაო, ვიდრე ბასიანი და ვიდრე მოსხის მთები).

ბ. პლინიუს სეკუნდუს (23—79 წ. წ.) ცნობები.

პლინიუს სეკუნდუს, როგორც აღნიშნული გვეჩვენებს, იბერიის საზღვრებში მოხსენებული აქვს მხარეები ტაშირისა და თრიალეთისა ვიდრე პარიჰედრის მთებამდე („regio Thasie et Thriare usque ad Parihedros montes“ (იხ. Naturalis historia, VI, 29, SC, II გვ. 181).

პარიჰედრის მთების სახელწოდებით აქ მოიხსენება ბამბაკის მთები, რომელიც ვაკყოფს მტკვრისა და არაქსის აუზებს და რომელსაც ჩრდილოეთის მხრიდან (საქართველოს მხრიდან) ადგება ტაშირ-თრიალეთის მხარენი, ხოლო სამხრეთის მხრიდან (სომხეთის მხრიდან) ადგება შირაკის მხარე².

ამრიგად, პლინიუს სეკუნდუს ამ სრულიად გარკვეული ჩვენების თანახმად, ქვემო ქართლის ეს ზონა, ტაშირ-თრიალეთის მხარეები ვიდრე ბამბაკის მთებამდე, იბერიის საზღვრებში ყოფილა მოქცეული და არა სომხეთში.

პლინიუსის ცნობითვე (იხ. იქვე, § 29), იბერიის ფარგლებში შედიოდა აგრეთვე მესხეთა ქვეყანა (რომელიც ამ დროს მოიცავდა ჭოროხისა და ზემომტკვრის აუზებს და ბასიანის სექტორს)³.

გ. პლუტარქეს (46—126 წ. წ.) ცნობები.

პლუტარქეს ჩვენებით მტკვრის ხეობა ვიდრე სათავეებამდე იბერიაში შედიოდა; პლუტარქე წერს მდინარე მტკვრის (კვროსის) შესახებ: „ეს მდინარე ღებულობს სათავეებს იბერიის მთებში“⁴.

პლუტარქეს ამ პირდაპირი ჩვენების თანახმად მტკვრის ხეობაში მდებარე მესხეთის მხარეები — არტანი და ჯავახეთი — იბერიის ნაწილს შეადგენდა.

დ. კლავდი პტოლემეს (მე-2 საუკუნის მეორე ნახევარი) ცნობები.

კლავდი პტოლემეს თავისი გეოგრაფიის სახელმძღვანელოში ორგზის აქვს აღნიშნული, რომ იბერიის საზღვრებში შედის ქალაქი არტანი (—არტანისა, არტანისა)⁵.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 459.

² პარიჰედრის (პარჯადრის) მთების შესახებ, რა სახელწოდებითაც აღინიშნებოდა მტკვრისა და არაქსის აუზთა წყალთაგამყოფი მთები, იხ. ზემოთ, გვ. 421, შენ. 2, და ქვემოთ, გვ. 485—486.

³ ჩვენ აქ აღნიშნული მხოლოდ შიდა-საქართველოს ტერიტორიები, რომლებიც მოხსენებული აქვს პლინიუსს. ამას გარდა, პლინიუსის ცნობებიდან ირკვევა აგრეთვე, რომ გარდა დასახლებული ქვეყნებისა (ტაშირ-თრიალეთისა და მესხეთისა) I საუკუნის 60-იან წლებში იბერიის ფარგლებში შედიოდა: ა) ქართლის სამხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპირო — გოგარენიდან საკაშენამდე, თვით საკაშენის (განჯის მხარის) ჩათვლით. ბ) მესხეთის მოსაზღვრედ მდებარე არმენო-ხალიბების ანუ ჰან-ხალიბების ქვეყანა, რომელიც მდებარეობდა ეფრატის ხეობის ზემო ნაწილში (კარინიდან ვიდრე ან-ალიბნას [*ჰან-ხალიბის] ოლქამდე; იხ. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით სპეციალური შენიშვნებში, დამატებანი).

⁴ იხ. SC, I, გვ. 491.

⁵ იხ. SC, I, გვ. 241, 247: Ἀρτάνισσα. შეად. ლეონტი მროველი (გვ. *105/7) „ქალაქი არტანისა“. (დაწერილობა Ἀρτάνισσα გეაფიქრებინებს, რომ ქვეყნის სახელწოდების ძველი ფორმა შეჰქმნა ყოფილიყო „არტანისა“, resp. „არტანისა“, ხოლო ქალაქის — „არტანისისა“).

ამრიგად, აქაც ჩვენ გვაქვს იმისი დადასტურება, რომ არტაანის პროვინცია (აგრეთვე არტაანის ჩრდილოეთით მდებარე ჯავახეთის პროვინცია) — იბერიის ფარგლებში იყო მოქცეული.

ვ. დასასრულ შევჩერდებით ძველ-ქართული წყაროს ჩვენებაზე.

უძველესი ქართული საისტორიო ძეგლი — მათიანე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ეხება რა ქრისტიანობის ოფიციალურ სარწმუნოებად გამოცხადებას იბერიაში (კონსტანტინე კეისრის ზეობის დროს, ე. ი. 337 წლამდე), გადმოგვცემს უძველეს საისტორიო ტრადიციას, რომ საეკლესიო მშენებლობა მე-4 საუკუნის პირველ ნახევარში ერთდროულად დაიწყო არტაანის მხარეში — ერუშეთში, ქვემო ქართლის სანაპიროზე — მანგლისში, და იბერიის დედაქალაქ მცხეთაში¹.

ამრიგად, ამ ადგილობრივი უძველესი საისტორიო ტრადიციის თანახმად, მესხეთის არტაანის მხარე, ისე როგორც ქვემო ქართლის მონაპირე სექტორი, იბერიის ძირითად განუყოფელ ნაწილად არის წარმოდგენილი.

*

ჩვენ დავამთავრეთ განხილვა ყველა ისტორიული პირველწყაროებისა, რომელთა მიხედვით შესაძლოა გარკვეულ იქმნას, თუ რა მოცულობისა იყო გოგარენის საპიტიახშო, ტერიტორია, რომელიც დაპყრობილი ჰქონდათ სომხებს იბერიიდან და რომელიც იბერიამ დაიბრუნა მე-4 საუკუნეში.

წარმოდგენილი მიმოხილვიდან, ამრიგად, შემდეგი ირკვევა:

1. გოგარენის საპიტიახშო შეიცავდა გარდაბანის მხარეს (ძორისა და კოლბის უბნებს, ე. ი. ტერიტორიას ყოფილი განჯის გუბერნიის ყაზახის მაზრისას).

2. გოგარენის საპიტიახშოს შემადგენლობაში არ შედიოდა ქვემო ქართლის დანარჩენი პროვინციები (ტაშირი და მიმდგომი მხარეები), ისევე როგორც არ შედიოდა მესხეთის პროვინციები.

დ

გოგარენის-გარდაბანის მხარის ისტორიის ზოგიერთი საკითხები. — ეთნიკური შემადგენლობა გოგარენის-გარდაბანის მხარის მოსახლეობისა ანტიკურ ხანაში და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში.

რათა სრული სინათლე იყოს შეტანილი იმ საკითხებში, რაც აქ ჩვენი განხილვის საგანს შეადგენს, ჩვენ მოგვიხდება მოკლედ შევჩერდეთ გოგარენის-გარდაბანის მხარის ისტორიის ზოგიერთ საკითხზე და კერძოდ კითხვაზე, თუ როგორი იყო გოგარენის-გარდაბანის მხარის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა ანტიკურ ხანასა და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში.

*

1. მხარის სახელწოდებანი.

პირველი საკითხი, რომელზედაც აქ ჩვენ შევჩერდებით, ეს არის მხარის სხვადასხვა სახელწოდებანი და მათი წარმოშობის საკითხი.

მხარე ანტიკურ ხანაში და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში ცნობილია შემდეგი სამი სახელწოდებით:

¹ იხ. მოქცევაჲ ქართლისაჲ, OP, II, გვ. 714.

ა. გოგარენი. — ბ. გარდაბანი. — გ. „ვრაც-დაშტ“ (— „ქართ-ველთა ველი“ სომხურად).

რა წარმოშობისაა და რას აღნიშნავს ეს სახელები?

ა. გოგარენი.

ეს სახელწოდება ანტიკური ხანის ტექსტებში შემდეგი ფორმებით არის წარმოდგენილი: „გაგარენი“ და „გოგარენი“¹.

ორივე ფორმა, როგორც „გაგარენი“, ისე „გოგარენი“, დამოწმებულია ძტრაბონის გეოგრაფიის ხელნაწერებში².

ამ ორი ფორმიდან პირველადია, როგორც ირკვევა, „გაგარენი“. ეს სახელწოდება, ჩანს, დაკავშირებულია მხარის მთავარი ციხე-ქალაქის სახელწოდებასთან: „გაგი“.

ციხე-ქალაქი გაგი წარმოადგენდა მხარის ბუნებრივ ცენტრსა და ამასთან ბუნებრივს სიმაგრეს. ქალაქ გაგის აკროპოლისი (დედა-ციხე), რომელიც მიუვალად ითვლებოდა, გაშენებული იყო მთის მწვერვალზე, რომელიც ისტორიკოსის ვარდან დიდის სიტყვით „მბრძანებლობს (მის წინ გაშლილ) ფართო და უსაზღვრო ველზე“. თვით ამ ველს, რომელიც მხარის მთავარ ნაწილს წარმოადგენდა, ეწოდებოდა „გაგის ველი“³.

ციხე-ქალაქის ამ სახელწოდებიდან „გაგი“ იწარმოება „გაგარი“ (გაგ-არი), რაც ნიშნავს: „გაგელი“ (გაგ-ელი). „გაგარი“ და „გაგელი“ ისეთივე პარალელური ფორმებია, როგორც ოპიზარი და ოპიზელი, ოდიშარი და ოდიშელი და სხვანი.

ამრიგად, ეს სახელწოდება მხარისა „გაგარენი“ (გაგ-არ-ენი) სიტყვასიტყვით ნიშნავს: „გაგელნი“. აქ ჩვენ გვაქვს იმ ტიპის სახელწოდება, რომლის მსგავსი არა ერთია დამოწმებული ქართულ გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში.

აქ საჭიროა ამავე დროს ხაზი გავუსვათ შემდეგ გარემოებასაც:

ის ფაქტი, რომ სახელწოდება მხარისა გოგარენი — გაგარენი დაკავშირებულია ციხე-ქალაქის სახელთან გაგი, — ერთი კიდევ ზედმეტი საბუთია იმისა, რომ გოგარენი — გაგარენი ეს იყო სწორედ გარდაბანის პროვინცია, ქალაქ გაგის სანახები, და არა რომელიმე სხვა მხარე.

ბ. გარდაბანი.

ეს მეორე სახელწოდება მხარისა წარმოდგენილია შემდეგის ვარიანტული ფორმებით: გარდაბანი და გარდამანი (გარდმანი).

აკად. ნ. მარი ამ სახელწოდებას უკავშირებს ქართველების ეთნიკურ სახელთან „ქართ-ი“.

თუ გავიზიარებდით ნ. მარის ამ მოსაზრებას, მაშინ პირველადი სახე მხარის სახელწოდებისა ასე უნდა იქმნას აღდგენილი: „ქართ-აბანი“, ე. ი. ქართველთა მხარე („აბანი“ — მხარეს ნიშნავს)⁴.

¹ რაც შეეხება სომხურ ფორმას ამ სახელწოდებისას „გუგარ-ქ“, იგი ითვლება მომდინარედ ფორმიდან გოგარ-ქ, ოგივე გოგარენი (პ. ჰიუბშმანი).

² იხ. ზემოთ, გვ. 149, შენ. 5.

³ იხ. ვარდანის გეოგრაფია (ა. ე. სენ-მარტენის გამოცემით), გვ. 414, 424. მეორე სახელწოდება ამ ველისა არის „ბუნანის ველი“, რაც მომდინარეობს მხარის მეორე ცენტრის ზუნანის სახელწოდებიდან.

⁴ სახესხვაობა ამ სიტყვისა „აბანი“ არის „ობანი“, იგივე „უბანი“ (სამივე ფორმა გვხვდება ქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებებში). სიტყვა „აბანი“, რომელსაც არქაულ ქართულში „მხარის“ ნიშნავდა ჰქონია, დამოწმებულია გარდა ქართულისა ურარტულში (ფლავიუსი „ებანი“), სადაც ეს სიტყვა „მხარე“-ს ნიშნავს.

რომ ნ. მარი ამ შემთხვევაში მართალია, ამას ადასტურებს ორი ფაქტი, რომელიც თვით ნ. მარს არ შეუნიშნავს.

პირველი ფაქტი — ეს არის სახელწოდება გარდაბანისა, რომელიც დაცულია ვარდან დიდის გეოგრაფიაში და სადაც ამ სახელწოდების პირველ ნაწილში უცვლელად არის შენახული სატომო სახელი ფორმით: „ქართ“¹.

მეორე ფაქტი, რომელიც ადასტურებს ნ. მარის მოსაზრებას, ეს არის ქვემოთ განხილული სომხური სახელწოდება მხარისა.

გ. „ვრაც-დაშტ“.

სომხური წყაროებში ჩვენს მხარეს მიემართება სახელწოდება „ვრაც-დაშტ“, რაც სიტყვასიტყვით ნიშნავს: „ქართველთა ველი“.

(სომხური წყაროების ცნობით ქვემო ქართლი შეიცავდა ორ მთავარ მხარეს: ტაშირსა და „ვრაც-დაშტ“-ს, რაც უდრის ქართული წყაროების ორ მთავარ მხარეს: ტაშირსა და გარდაბანს)².

თუ რა წარმოშობისაა ეს სახელწოდება „ქართველთა ველი“, ამას შუქი ეფინება მას შემდეგ, რაც ამოცნობილ იქმნა პირველადი სახე გარდაბანის მხარის სახელწოდებისა „ქართ-აბანი“ = „ქართველთა მხარე; სომხური სახელწოდება „ვრაც-დაშტ“ = „ქართველთა ველი“, ცხადია, არის პარალელი მხარის ამ ძველ-ქართული სახელწოდებისა „ქართ-აბანი“ — ქართველთა მხარე.

ჩვენ ამით დავასრულებთ მხარის ამ სახელწოდებათა განხილვას.

ამრიგად, როგორც ირკვევა, სახელწოდება გოგარენი, პირვანდელის სახით გაგარენი, დაკავშირებულია მხარის ერთ-ერთი მთავარი ცენტრის გაგარენის სახელთან; ხოლო უკანასკნელი ორი სახელი „ქართ-აბანი“ (= ქართველთა მხარე) და „ქართველთა ველი“ („ვრაც-დაშტ“) ეთნიკური წარმოშობისაა.

*

2. გოგარენი-გარდაბანის მხარის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები.

ვიდრე გადავიდოდეთ განხილვაზე ძირითადი საკითხისა, თუ როგორი იყო ეთნიკური შემადგენლობა გოგარენი-გარდაბანის მხარისა, ჩვენ აქ წინასწარ მოგვიხსენებთ შევჩერდეთ აგრეთვე ამ მხარის ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთ საკითხებზე და, კერძოდ, დავაზუსტოთ ცნობები გოგარენის მხარის ცალკე უბნების ტერიტორიული მოცულობისა და საზღვრების შესახებ.

ა. გოგარენის მხარის მოსაზღვრე მდინარეები: ქურდისხევი (ქურდ-ვაჭრის ხევი), ბერდუჯი და კოტმანი.

¹ ვარდან დიდის გეოგრაფიაში აღნიშნულია: „გარდმანი არის ქართამანიკი“ (იხ. გვ. 414). ეს სახელწოდება „ქართამანიკი“, მომდინარე პირველადი ფორმიდან „ქართამანი“ II „ქართ-აბანი“, შერჩენილი ყოფილა ადგილობრივ ჯერ კიდევ მე-13 საუკუნეში (როგორც სახელწოდება გარდაბანის მხარის უძველესი ცენტრისა, რომელიც საშუალო საუკუნეთა მწერლობაში ჩვეულებრივ „გარდმანი“-ს ანუ „გარდამანი“-ს სახით მოიხსენება).

² სამხარეთო ერთეული ტაშირი, და მის გვერდით, როგორც ცალკე სამხარეთო ერთეული, „ვრაც-დაშტ“ (შესაფარდად ქართული მხარეებისა ტაშირი და გარდაბანი), დასახელებული აქვს სტეფანე ტარონელს (იხ. წიგნი III, თავები 30, 45). ქალაქ ცურტავი, რომელიც მდებარეობდა კოლბის უბანში გარდაბანის მხარისა (ტაშირისა და გარდაბანის საზღვართან) უხტანეს აღნიშნული აქვს „ვრაც-დაშტ“-ის („ქართველთა ველი“-ს) რაიონში (იხ. უხტანესი, 1871 წ., გვ. 34).

ჯუანშერის მატიანის ცნობის თანახმად დასავლეთი საზღვარი გარდაბანის მხარისა, რომელიც გაჰყოფდა გარდაბანის მხარეს ტაშირის მხარიდან, ეს იყო მდინარე, რომელსაც რქმევია ქურდის ხევი (იგივე ქურდ-ვაჭრის ხევი) ¹.

„ისტორია—აზმანნი შარავანდედთანი“-ს მიხედვით ირკვევა, რომ ქურდის ხევი (ქურდ-ვაჭრის ხევი) ეს არის მდინარე, რომელსაც ამჟამად ეწოდება ინჯა, რომელიც მომდინარეობს ყოფილ ყაზახის მაზრაში და რომელიც ერთვის მტკვარს მდინარე ქციის შესართავს ქვემოთ (მდინარეებს ქციასა და აღსტაფას შუა) ².

ეს მდინარე ქურდის ხევი ანუ ქურდ-ვაჭრის ხევი ატარებდა აგრეთვე სახელებს: კოლბის მდინარე (რადგან იგი კოლბის უბანზე მომდინარეობდა) ³, და გაჩიანის მდინარე, რადგან ამ მდინარეზე, მის მტკვართან შესართავთან, გაშენებული იყო ქალაქი გაჩიანი ⁴.

ეს რაც შეეხება გოგარენ-გარდაბანის მხარის დასავლეთ მიჯნას.

აღმოსავლეთი ისტორიული საზღვარი გოგარენ-გარდაბანის მხარისა, როგორც ეს უკვე აღნიშნული გვექონდა, იყო მდინარე ბერდუჯი, მაგრამ ზოგჯერ საზღვარი გასდევდა უფრო აღმოსავლეთით, მდინარე კოტმანის ხაზზე.

როგორც ეს ირკვევა საისტორიო წყაროების ჩვენებათა შეფარდებიდან, მდინარე ბერდუჯი, რომელსაც აგრეთვე რქმევია საგამი, ეს არის მდინარე, რომელსაც ამჟამად ზაგამი (ძეგამი) ეწოდება და რომელიც მომდინარეობს ყოფილი ყაზახის მაზრის აღმოსავლეთი საზღვარის ახლო ⁵.

რაც შეეხება მდინარე კოტმანს, როგორც ეს ირკვევა ვარდან დიდის ისტორიის ტექსტის მიხედვით, კოტმანი ეს არის ძველი სახელწოდება შამქორის მდინარისა ⁶.

¹ იხ. ჯუანშერი, გვ. *423/208; შეადარეთ ისტორია—აზმანნი შარავანდედთანი, გვ. *652/438, *655/442, *668/457 (შენიშვნა 5).

² „ისტორია—აზმანთა“-ს ცნობით, მდინარე მტკვარს—თბილისის ქვემოთ, ყაზახის მიმართულებით, ერთდროულად მდინარეები შემდეგის თანმიმდევრობით: 1. ალგეთი, 2. ქცია და 3. ქურდ-ვაჭრის ხევი (იხ. გვ. *668/457, შენ. 5). ხოლო ქციას ქვემოთ (და აღსტაფის, ძველი აღსტაფის ხევი) მტკვარს ერთვის მდინარე ინჯა.

³ იხ. უსახელო გეოგრაფია მე-7—9 საუკუნეთა, 1881 წ., გვ. 28. ამ მდინარეზე დღემდე არსებობს პუნქტი კოლბი (რუსული ხუთვერსტიანი რუკები Кутлб, თანამედროვე სარაიონო ცენტრთან ნოემბერიანთან).

⁴ გაჩიანის მდებარეობა ირკვევა ლეონტი მროველის, ჯუანშერის, უბტანესის და დავით აღმაშენებლის ისტორიის ცნობათა შეფარდებიდან. ქალაქი გაჩიანი მდებარეობდა ტაშირისა და გარდაბანის საზღვარზე, ე. ი. მდინარე ქურდ-ვაჭრის ხევიში (იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *103 — 104/6, ჯუანშერი, გვ. *428/208. შეადარეთ აგრეთვე „ისტორია—აზმანთა“ ხეობით-დასახელებული ადგილები, სადაც ქურდ-ვაჭრის ხევი აღნიშნულია საზღვრის ხაზზე). ეს მდინარე, რომელზედაც მდებარეობდა ქალაქი გაჩიანი, უბტანესს მოხსენებული აქვს გაჩიანის მდინარის სახელით (იხ. უბტანესი, 1871 წ., გვ. 34). გაჩიანი გაშენებული ყოფილა მტკვრის პირას (იხ. დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *529/296), მაშასადამე, პუნქტში, სადაც გაჩიანის მდინარე ერთვის მდინარე მტკვარს.

⁵ იხ. ხეობთ, გვ. 50—51.

⁶ შეადარეთ ჩვენებანი ჯუანშერისა (გვ. *428/208) და ვარდან დიდისა (იხ. ვარდან დიდის ისტორია, ნ. ვინის თარგმანი, 1861 წ., გვ. 174 — 175). ვარდანის ცნობის თანახმად კოტმანი არის ის მდინარე, რომლის სექტორში მდებარეობდა გარდმანის ციხე-ქალაქი (—ქართამანიცი), ხოლო ეს უკანასკნელი, როგორც ცნობილია, შამქორის წყალის მარჯვენა შემდინარეზე მდებარეობდა.

გადავიდეთ ამის შემდეგ გოგარენ-გარდაბანის მხარის ცალკე უბნების ტერიტორიის განსაზღვრაზე.

*

ბ. გოგარენ-გარდაბანის მხარის ცალკე უბნები.

გოგარენ-გარდაბანის მხარე, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, შეიცავდა ორ ძირითად უბანს, რომელთაც ეწოდებოდა კოლბი და ძორი, და ერთ სანაპირო უბანს, რომელიც მდებარეობდა ბერდუჯის აღმოსავლეთით (კოტმან-გარდმანის უბანი).

ცალკე უბნების ტერიტორიული მოცულობა შემდეგი იყო:

1. კოლბის უბანი მდებარეობდა მხარის დასავლეთ ზონაში. ძირითად ნაწილს ამ უბნისას, ცხადია, შეადგენდა მდინარე კოლბის ხეობა, რომლის ზემო-ნაწილში მდებარეობს თვით უბნის ცენტრი კოლბი¹; აღმოსავლეთის მშართულებით კოლბის უბანი ადგებოდა მდინარე ალისტევის (ალსტაფის) სექტორს, მაგრამ, როგორც წყაროებიდან ირკვევა, თვით ალისტევი და მისი ხეობა არ შედიოდა კოლბის უბანში, არამედ მეზობელ ძორის უბანში.

კოლბის უბანში მდებარეობდა ქალაქი ცურტავი, რომელიც მდინარე გაჩიანის წყალის ხეობაში (ე. ი. კოლბის ხეობაში) არის აღნიშნული².

2. ძორის უბანი მოიცავდა მდინარე ალისტევის (თანამედროვე ალსტაფის) ხეობას და მის აღმოსავლეთით მდებარე სექტორს ვიდრე მდინარე ბერდუჯამდე³. ძორის უბანი შეადგენდა გოგარენ-გარდაბანის მხარის მთავარ ნაწილს (ტერიტორიის მოცულობით იგი ერთი-ოთხედ დიდია კოლბის უბანთან შედარებით).

ძორის უბანში მდებარეობდა ქალაქები: გაგვი, ხუნანი, და საეპისკოპოსო კათედრა აგარაკი ანუ აგარანი, რომელიც მემპტიანის ცნობით, „არს ხუნანის გაერთობით“ (resp. „ხუნანის გამართებით“)⁴.

3. აღმოსავლეთის სანაპირო კოტმანის-გარდმანის უბანი მოიცავდა ტერიტორიას ბერდუჯიდან — კოტმანამდე (ე. ი. შამქორის მხარეს).

ეს უბანი უძველეს ხანაში, ჩანს, შეადგენდა გოგარენ-გარდაბანის მხარის უშუალო ნაწილს, რადგან ამ კუთხეს ბოლომდე შერჩა თვით ეს სახელი გარდმანი, იგივე გარდაბანი. მაგრამ შემდეგ ეს კუთხე ჩამოშორებია გოგარენ-გარდაბანის ძირითად ნაწილს და ცალკე სამთავროს სახით ჩამოყა-

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 471, შენიშვნა 3.
² უბტანესი, 1871 წ., გვ. 34. უფრო დაწვრილებით ცურტავის ადგილმდებარეობის შესახებ იხ. სპეციალურ შენიშვნებში (დამატებანი).
³ რომ მდინარე ალისტევის ხეობა ვიდრე სათავევამდე ძორის უბანში შედიოდა, ეს ირკვევა იოანე კათალიკოსის (1853 წ., გვ. 168) და კირაკოს განძაკელის (1865 წ., გვ. 107) ცნობათა შეფარდებიდან. ციხე-ქალაქი კაენი, რომელიც მდინარე ალისტევის ხეობის ზემო ნაწილში მდებარეობდა, ძორის უბანის ფარგლებშია დასახელებული. სომხური უსახელო გეოგრაფიის ჩვენებიდან ირკვევა ამასთან, რომ მდინარე ალისტევის (ძორის უბნის მთავარ ხეობას) ძორის მდინარე ეწოდებოდა (იხ. 1881 წ., გვ. 28).
⁴ იხ. ცხოვრება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *391/179.

ლიბებულა („გარდმანის სამთავრო“-ს სახელწოდებით)¹. როდესაც მე-4 საუკუნეში გოგარენ-გარდაბანის საპიტიახშო (ძორისა და კოლბის უბნები) შეუერთდა იბერიას, ეს სანაპირო კოტმან-გარდამანის უბანი იბერიის ფარგლების გარეშე დარჩა. მომდევნო საუკუნეებში ეს კუთხე არის ერთგვარი ბუფერი იბერიასა და ალბანიას შორის და მხოლოდ დროგამოშვებით შედიოდა იგი იბერიის ფარგლებში. მოსახლეობაც ამ პერიფერიულ კუთხეში, ჩანს, შერეული იყო და ალბანური ელემენტი აქ აღრიღანვე ქარბად უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი.

იბერიის ფარგლებში კოტმან-გარდამანის უბანი, როგორც ირკვევა, შედიოდა მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში, ვახტანგ გორგასარის დროს². უფრო გვიან, მე-8 საუკუნისათვის, არჩილ მეფის დროს, კოტმანის უბანს იბერიის ფარგლებში ასახელებს მემპტიანე ჯუანშერი³. კოტმანის უბანი დროგამოშვებით შედიოდა იბერიის ფარგლებში აგრეთვე მე-9 — 10 საუკუნეთა მანძილზე (აშოტ I დიდისა და გურგენ ერისთავთ-ერისთავის დროს)⁴.

აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ შემდეგს:

ქვემოთ, როდესაც ჩვენ საუბარი გვაქვს გოგარენ-გარდაბანის მხარის შესახებ, ყოველთვის მხედველობაში გვაქვს ორი ძირითადი უბანი გოგარენ-გარდაბანის მხარისა, ე. ი. ძორი და კოლბი, და აქ არ ვათვლით ამ შესამე სანაპირო კუთხეს, კოტმან-გარდამანის უბანს, რომელიც ადრე დაშორებია გოგარენ-გარდაბანის მხარეს და რომელსაც თავისი განსხვავებული ისტორია ჰქონია.

*

გ. გოგარენ-გარდაბანის მხარის ორი საეკლესიო ოლქი.

იბერიაში მე-6 — 7 საუკუნეებში, როგორც ცნობილია, 35 საეპისკოპოსო არსებობდა; აქედან გოგარენ-გარდაბანის მხარეში ორი საეპისკოპოსო იყო: 1. ხუნანისა ანუ აგარაკისა და 2. ცურტავისა.

საისტორიო წყაროთა ცნობით ორივე ეს საეპისკოპოსო დაარსებული იყო მე-5 საუკუნეში⁵.

საეპისკოპოსოების ტერიტორიების მოცულობა ადმინისტრაციული ერთეულების საზღვრებთან იყო ხოლმე შეფარდებული და გოგარენ-გარდაბანის მხა-

¹ იხ. ფავსტოს ბიზანტიელი, 1832 წ., გვ. 45, 159, 210. იხ. აგრეთვე კორიუნის, 1894 წ., გვ. 31; მოსე კალანკატუელი, 1860 წ., გვ. 273; არსენი საჭარელი (ქრონიკები, I), გვ. 330, 332.

² იაკობ ცურტაველის თხზულებაში დასახელებული (1938, გვ. 5) — „საზღვარი ქართლისა, ქუყყანა ჰერეთისა“, რომელიც ქვემო ქართლის საპიტიახშოს ფარგლებში ყოფილა მოქცეული, ჩანს, არის ქვემო ქართლის მოსაზღვრე ეს სექტორი, იბერიისა და ალბანიის ბუფერული ზონა. შეადარეთ აგრეთვე ჯუანშერის ტექსტში ჩართული ექსცერპტის ცნობა ჩანის შესახებ (გვ. *404/188).

³ იხ. ჯუანშერი, გვ. *428/208.

⁴ იხ. ზემოთ, გვ. 51—52, 101—102.

⁵ ხუნან-აგარაკის საეპისკოპოსო დაარსებულია ვახტანგ გორგასარის მიერ (იხ. ცნობა ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *392/179). ცურტავის საეპისკოპოსო დაარსებულია იმავე ხანაში, შუშანიკის დროს (იხ. წიგნი ეპისტოლეთა, 1901, გვ. 178). ორივე ეს საეპისკოპოსო მოხსენებულა იბერიის საეპისკოპოსოთა სიაში 506 წელს (იხ. წიგნი ეპისტოლეთა, 1901, გვ. 183, უხტანესი, 1871, გვ. 86. იხ. აგრეთვე ზემოთ, გვ. 50, შენ. 3).

რის ორი საეპისკოპოსო (ხუნან-აგარაკისა და ცურტავისა), ეს არის, ცხადია, საეპისკოპოსოები ამ მხარის ორი უბნისა: ძორისა და კოლბისა.

ხუნანი და აგარაკი ძორის უბანში მდებარეობდა და ხუნან-აგარაკის საეპისკოპოსო ეს არის საეპისკოპოსო ძორის უბნისა.

რაც შეეხება ცურტავის საეპისკოპოსოს, იგი კოლბის უბნის საეპისკოპოსო ყოფილა.

*

დ. გოგარენ-გარდაბანის მხარის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა.

გადავიდეთ ამის შემდეგ განხილვაზე საკითხისა, თუ როგორი იყო გოგარენ-გარდაბანის მხარის ეთნოგრაფიული სახე.

საისტორიო წყაროების ჩვენებათა მიხედვით ირკვევა, რომ გოგარენ-გარდაბანის მხარე, მოსახლეობის შედგენილობის მიხედვით, ქართულ ქვეყანას წარმოადგენდა, როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე აღრეულ საშუალო საუკუნეებში.

წყაროები ამ საგანზე შემდეგ ჩვენებებს იძლევა.

სტრაბონის ცნობის თანახმად, გოგარენ-გარდაბანის მხარე, ვიდრე მას სომხეთი დაიპყრობდა, იბერიის ნაწილს შეადგენდა.

ამის შემდეგ, როგორც გარკვეული გვქონდა, გოგარენ-გარდაბანის მხარე ხან სომხეთთან იყო დაკავშირებული, ხან იბერიასთან, ხოლო მე-4 საუკუნეში გოგარენ-გარდაბანის მხარე საბოლოოდ დაიბრუნა იბერიამ.

იმ ცოტა ხნის მანძილზე, ვიდრე გოგარენი სომხეთთან იყო დაკავშირებული, მოსახლეობის შემადგენლობა გოგარენ-გარდაბანის მხარისა, როგორც ირკვევა, მნიშვნელოვნად არ შეცვლილა და ძირითადად ისევ ქართული დარჩენილა.

რომ გოგარენ-გარდაბანის მხარეს არ დაუკარგავს ამ ხნის განმავლობაში ქართული ხასიათი, ამას ადასტურებს ამ მხარის სომხეთიდან ჩამოშორებისა და საქართველოსთან შეერთების ისტორია.

როგორც ირკვევა ისტორიკოსის ფავსტოს ბიზანტიელის ცნობებიდან, გოგარენის მხარეს მე-4 საუკუნის მანძილზე ორჯერ მოუხდენია აჯანყება სომხეთის წინააღმდეგ, საქართველოსთან გაერთიანების მისაღწევად. პირველად გოგარენის მხარე გასდგომია სომხეთს და შეერთებია საქართველოს 349 წელს; მეორედ გოგარენის მხარე გასდგომია სომხეთს 387 წელს, და ამ მეორე აჯანყების შედეგად გოგარენის მხარეს მიუღწევია იმისათვის, რომ საბოლოოდ გაერთიანებულა საქართველოსთან.

რომ გოგარენის მხარე აღრეულ საშუალო საუკუნეებში ეთნიკურად ქართულ ქვეყანას წარმოადგენდა, ამას ადასტურებს აგრეთვე მთელი რიგი სხვა ჩვენებათა.

აქ გასათვალისწინებელია შემდეგი:

ა) მოსე ხორენელის უწყება. სომეხთა ისტორიკოსს მოსე ხორენელს დაცული აქვს პირდაპირი ცნობა, რომ გოგარენის საპიტიახშო მოსახლეობის შემადგენლობის მხრით ქართული მხარე იყო, რომ გოგარენის მოსახლეობა ქართველები (იბერიელები) შეადგენდნენ¹.

¹ იხ. მოსე ხორენელი, II, 8.

ბ) იოანე კათალიკოზის უწყება. სომეხთა ისტორიკოსის იოანე-კათალიკოზის ჩვენების თანახმად გოგარენი ეს არის იგივე იბერია და სახელწოდება გუგარელი იბერიელის სინონიმს წარმოადგენს¹.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან აგრეთვე შემდეგიც.

ის გარემოება, რომ გოგარენი ეთნიკურად ქართულ მხარეს წარმოადგენდა, რასაკვირველია, არ ნიშნავს იმას, რომ გოგარენში ქართული მოსახლეობის გვერდით არ იყო სომხური მოსახლეობა; ცხადია უკვალოდ არ უნდა ჩაეგლო იმ გარემოებას, რომ გოგარენის მხარე ერთხანად დაკავშირებული იყო სომხეთთან. ამასთან გოგარენი საქართველოსა და სომხეთის მოსაზღვრე მხარე იყო და ბუნებრივია, რომ სანაპირო ოლქში ქართული მოსახლეობის გვერდით სომხური მოსახლეობაც არსებულებოდა.

სინამდვილეში ეს ასეც ყოფილა.

უაღრესად საყურადღებო ჩვენებას გოგარენ-გარდაბანის მხარეში ქართული და სომხური მოსახლეობის გავრცელების შესახებ იძლევა ის ცნობები, რომლებიც ეხება ქართული ენის ხმარებას ძველ-ქართულ საეპისკოპოსოებში.

როგორც მოვიხსენიეთ, იბერიაში მე-7 საუკუნეთა მანძილზე 35 საეპისკოპოსო არსებობდა². მათ შორის გოგარენ-გარდაბანის მხარეში იყო ორი საეპისკოპოსო: ხუნან-აგარაკისა და ცურტავისა.

იბერიის ამ 35 საეპისკოპოსოთა შორის 34 საეპისკოპოსოში ქართული ენა ყოფილა მიღებული და როგორც წირვა-ლოცვა, ისე ქადაგებანი, ქართულ ენაზე სრულდებოდა.

ამ ქართულ საეპისკოპოსოთა რიცხვს ეკუთვნოდა, კერძოდ, გოგარენ-გარდაბანის მხარის პირველი საეპისკოპოსო: ხუნან-აგარაკისა.

რაც შეეხება გოგარენ-გარდაბანის მხარის მეორე საეპისკოპოსოს (ცურტავისას), აქ ნარევი, ორ-ერიანი სამწყსო ყოფილა, ქართულ-სომხური. ამიტომ აქ წესად ყოფილა მიღებული, რათა ამ საეპისკოპოსოს მღვდელ-მსახურთ ორივე ენა უნდა სცოდნოდეთ, აგრეთვე „მწიგნობრობაცა ორისავე ენისა“³.

ენის საკითხი ცურტავის საეპისკოპოსოში, როგორც ცნობილია, განსაკუთრებით მწვავედ იდგა მე-7 საუკუნის დასაწყისში. კირიონ ქართლის კათალიკოზს სწამებდნენ, რომ მან ცურტავის საეპისკოპოსოში მოსპოო სომხური მღვდელმსახურება; კირიონი კი ამტკიცებდა, რომ „ეპისკოპოსმა, რომელი დაეადგინეთ, ქართული და სომხური მწიგნობრობა თანასწორ იცის და მსახურებას ასრულებს ორითავე მწიგნობრობითა“⁴.

აქ საჭიროა ვიცოდეთ ამასთან, რომ გოგარენ-გარდაბანის მხარის ამ ორ საეპისკოპოსოთაგან ტერიტორიულად ბევრად უფრო ფართო მოცულობისა იყო პირველი საეპისკოპოსო — ხუნან-აგარაკისა, — რომელიც ენობრივად ქართული ყოფილა. როგორც ზემოთ გვქონდა ნაჩვენები, ხუნან-აგარაკის საეპის-

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 463.

² იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1928 წ., გვ. 279; წიგნი ეპისტოლეთა, 1901 წ., გვ. 179.

³ იხ. წიგნი ეპისტოლეთა, 1901 წ., გვ. 179, 110, 166, 171, 74, 169.

⁴ იხ. იქვე, გვ. 171.

კოპოსო ეს იყო კათედრა ძორის უბნისა, ხოლო ცურტავის საეპისკოპოსო კოლბის უბნისა. ამის მიხედვით ხუნან-აგარაკის საეპისკოპოსო, რომელიც ენობრივად ქართული იყო, მოიცავდა დაახლოებით 80%-ს გოგარენ-გარდაბანის ტერიტორიისა, ხოლო ცურტავის საეპისკოპოსო, რომელიც ენობრივად ორ-ეროიანი იყო, ქართულ-სომხური, მოიცავდა დაახლოებით 20%-ს გოგარენ-გარდაბანის ტერიტორიისა.

ასეთია ეს უალრესად საყურადღებო ცნობები, რომლებიც ჩვენ მოგვეპოვება გოგარენ-გარდაბანის მხარის მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობის შესახებ ადრეულ საშუალო საუკუნეებში.

0

დასკვნები.

ჩვენ გავეცანით ყველა არსებულ პირველწყაროებს, რომელთა მიხედვით ირკვევა ძირითადი საკითხები როგორც გოგარენ-გარდაბანის მხარის ისტორიისა, ისე საზოგადოდ სამხრეთ-ქართლისა და სამხრეთ-დასავლეთი მესხეთის მხარეების ისტორიისა ანტიკურ ხანაში და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში.

პირველწყაროების ზემოთ-წარმოდგენილი ანალიზის შედეგად დადგენილად ჩაითვლება შემდეგი.

1. როგორც გამოირკვა, სავსებით ყალბია და შემცდარი გავრცელებული შეხედულება, რომ ანტიკურ ხანაში ვიდრე საშუალო საუკუნეთა დასაწყისამდე ვითომც სომხეთთან ყოფილიყოს დაკავშირებული სამხრეთ-ქართლის მხარეები თრიალეთი და ტაშირი (ლორე-ბამბაკიო) და მესხეთის მხარეები ჯაგახეთი და არტაანი. ეს მხარეები სამხრეთ-ქართლისა და მესხეთისა არც ერთ პერიოდში ანტიკური ხანისა და ადრეული საშუალო საუკუნეებისა არ შედიოდა სომხეთში, არამედ იბერიის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა.

2. იბერიის ძველი ისტორიული ტერიტორია — გოგარენის მხარე, რომელიც ანტიკურ ხანაში ერთხანად სომხეთთან იყო დაკავშირებული და რომელიც იბერიამ დაიბრუნა მეოთხე საუკუნეში, შეიცავდა იბერიის მხოლოდ ერთს შედარებით პატარა კუთხეს იბერიის განაპირაზე, — სახელდობრ გარდაბანის პროვინციას (შემდეგდროინდელი ყაზახ-შამშადილი, ყოფილი ყაზახის მაზრა განჯის მხარისა).

3. იბერიის ეს ძველი ისტორიული მიწა-წყალი გოგარენ-გარდაბანის პროვინცია (ყოფილი ყაზახის მაზრა განჯის მხარისა) თუმცა ანტიკურ ხანაში ერთხანად მოწყვეტილი იყო საქართველოს, მაგრამ მოსახლეობის შემადგენლობა აქ ამ ხნის მანძილზე საგრძობლად არ შეცვლილა: გოგარენ-გარდაბანის პროვინცია თავიდანვე ყოფილა ქართული მხარე და შემდეგაც ძირითადში ქართულ მხარედვე დარჩენილა. ამით იყო გამოწვეული, როგორც გამოირკვა, ის გარემოება, რომ გოგარენ-გარდაბანის მხარე, იმ პერიოდში, როდესაც იგი საქართველოს იყო მოწყვეტილი, მუდამ იჩენდა მისწრაფებას გაერთიანებულად საქართველოს და ამის მისაღწევად გოგარენის მხარეს, როგორც ვნახეთ, ორგზის მოუხდენია აჯანყება მეოთხე საუკუნის მანძილზე, რაც საბოლოოდ ამ კუთხის იბერიასთან გაერთიანებით დასრულდა. რომ ეს მხარე

მოსახლეობის შემადგენლობის მხრით დასახელებულ ეპოქაში ძირითადადში ქართული იყო, ამას ამტკიცებს, როგორც გამოიჩინა, აგრეთვე ის ცნობები, რომლებიც მოაბოვება ამ მხარის ეკლესიებში მიღებული ენის შესახებ აღრუულსაშუალო საუკუნეებში. აღსანიშნავია ამას გარდა თვით სახელწოდებაც ამ მხარისა „ქართველთა ველი“, რა სახელწოდებითაც ეს მხარე ცნობილია საშუალო საუკუნეთა საისტორიო წყაროებით, და რა სახელწოდებაც ამ მხარის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის მაჩვენებელია.

დასასრულ, დაგვრჩენია ხაზი გაუხსნათ აგრეთვე შემდეგ გარემოებასაც.

იმის გამო, რომ ისტორიული ქართლის ძველი ეთნოგრაფიული საზღვრები ახალ საუკუნეებში თანდათანობით შემცირდა და განჯის მხარის ყაზახ-შამშადილის პროვინციაში ქართული მოსახლეობა გვიან ხანაში მოისპო კიდევ, — საქართველოს ძველი ისტორიის მკვლევართ ეს კუთხე — ყაზახ-შამშადილი — სრულიად რჩებათ მხედველობის არედან საქართველოს ძველი-მიწა-წყლის ფარგლებს გათვალისწინების დროს; ეს კუთხე — ყაზახ-შამშადილი — არც კია მიჩნეული ისტორიული ქართლის ნაწილად (ასეთი შეცდომა დაშვებული აქვს თვით ვახუშტი ბატონიშვილსაც კი, და ესვე შეცდომა მეორდება თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში). სინამდვილეში კი, როგორც გამოიჩინა, ეს კუთხე განჯის მხარისა — ყაზახ-შამშადილი, ძველი „ქართველთა ველი“ (გარდაბანის მხარე) ისტორიულ წარსულში არა მარტო პოლიტიკურად, არამედ ეთნიკურადაც ნაწილი იყო ქართლის ქვეყნისა.

3

მოსახლეობის მხარეთა სამხრეთ-დასავლეთი სანაპიროები:

ა. იმერეთი ტაო — ბ. ზემო სპერსი.

გადავიდეთ განხილვაზე საკითხისა ტაოს და სპერსის შესახებ.

ისტორიული წყაროებით ცნობილია, რომ ერთხანად, გვიან ანტიკურ ეპოქასა და აღრუულ საშუალო საუკუნეებში, საქართველოს ტერიტორიის ერთი ნაწილი ქოროზის ხეობის სამხრეთ სექტორში, ტაოსა და სპერსის ზონაში. პოლიტიკურად სომხეთთან იყო დაკავშირებული.

ამ საგანზე ბევრი დაწერილა და შეიძლება ითქვას მთელი ლიტერატურაც კი შეიქმნა; მიუხედავად ამისა, რეალური ისტორია ამ მხარეებისა დღემდე არ ყოფილა აღდგენილი.

როგორც ირკვევა წყაროების ანალიზიდან, ტაოსა და სპერსის ისტორიის საკითხთა გამო საისტორიო მეცნიერებაში აღვილი აქვს შემდეგს სამ ძირითად შეცდომას:

1. პირველი შეცდომა შემდეგში მდგომარეობს. ფიქრობენ, რომ ვითომც სომხეთთან დაკავშირებული იყო მთელი ტაო და მთელი სპერსი. სინამდვილეში კი სომხეთთან დაკავშირებული ყოფილა არა მთელი ტაო, არამედ მხოლოდ მისი ერთი ნაწილი, — იმერეთი ტაო. ასევე ეს სპერსის მიმართაც:

სომხეთთან დაკავშირებული ყოფილა არა მთელი სპერი, არამედ მისი მცირედი ნაწილი — ზემო სპერი.

2. მეორე შეცდომა შემდეგში მდგომარეობს. ტაოსა და სპერის ეს ჩამონაჭრები დაკავშირებული ყოფილა სომხეთთან ბევრად უფრო ნაკლები დროის მანძილზე, ვიდრე ამას ჩვეულებრივ ვარაუდობენ. (აქ ადგილი აქვს შეცდომას არა ათეული წლებით ან ერთი საუკუნით, არამედ მთელი შვიდი-რვა საუკუნით).

3. მესამე და მთავარი შეცდომა შემდეგში მდგომარეობს. ის გარემოება, რომ ტაოსა და სპერის ეს ჩამონაჭრები (იმიერი ტაო და ზემო-სპერი) ერთ პერიოდში სომხეთთან იყო პოლიტიკურად დაკავშირებული, ზოგ მკვლევარს ისე ესმის, თითქოს ამ პერიოდის მანძილზე მოხდა ამ მხარეთა ეთნიკური სახის შეცვლა. მაგრამ ეს შეცდომაა. პოლიტიკური საზღვრების ცვლილება თავისთავად, რასაკვირველია, არ ნიშნავს მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის ცვლილებას. ცნობილია, მაგალითად, რომ სომხეთის ქვეყანა მთელი საუკუნეების მანძილზე საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრებში შედიოდა პოლიტიკურად, მაგრამ ამას არ გამოუწვევია სომხეთის მხარეთა ეთნიკური სახის შეცვლა. ასევე იყო ეს ამ შემთხვევაშიაც, პოლიტიკური საზღვრების გადაწევის არ მოჰყოლია ცვლილებები მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაში; ტაოსა და სპერის მოხსენებული ნაწილები, იმიერი ტაო და ზემო-სპერი, მოსახლეობის შემადგენლობით და აქ გავრცელებული ენის მიხედვით, თავიდანვე იყო ქართული მხარე და ასეთად დარჩა იგი თავისი ისტორიის შემდგომ პერიოდებში.

ასეთია ისტორიული სინამდვილე, რაც ირკვევა საისტორიო წყაროების ანალიზიდან.

გადავდივართ რა აქ აღძრულ საკითხთა განხილვაზე, პირველ რიგში შევეხებით ტაოს ისტორიის საკითხებს, შემდეგ სპერის ისტორიის საკითხებს.

ტაოს პოლიტიკური ისტორიის თარიღები.

როგორც ეს ცნობილია საისტორიო წყაროებით, ტაოს მხარე ანტიკურ ხანაში დასახლებული იყო ქართველი ტომით, რომელიც ატარებდა სახელწოდებას: ტაოხი ანუ ტაოელი.

ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი იმის შესახებ, რომ ტაოს მხარეში მოსახლე ამ ქართველი ტომის სატომო სახელწოდება ტაოხი იმავე სახისაა, როგორც სატომო სახელები სხვა ქართველი ტომებისა: მესხი, ჯავახი, კოლხი, *კასხი, კახი.

ეს ქართველი ტომი ტაოხები მოხსენებული ჰყავს ჭოროხის ხეობაში, ტაოს ისტორიულ ტერიტორიაზე, ქსენოფონტეს თავის ანაბასისში, მე-5 საუკუნის დასასრულს ძველი წელთაღრიცხვისა¹.

¹ იხ. ქსენოფონტი, ანაბასისი, წ. IV, თ. VI, § 5; თ. VII, §§ 1 — 14, 17; წ. V, თ. V* § 17 (SC, I, გვ. 71 — 73, 83).

ამავე ხანებში ესვე ქართველი ტომი მოხსენებული ჰყავს სოფენეტე სტიმფალელს (მეორე ანაბასისში) სახელწოდებებით: „ტაოხი“ და „ტაოელი“ ანუ „ტაელი“ (Ταυαι)¹.

*

რა დროიდან დაუკავშირდა ტაო თუ მისი ცალკეული ნაწილები სომხეთს? ამ საკითხზე საისტორიო მეცნიერებაში სხვადასხვა შეხედულებანი იყო გამოთქმული.

რიგი მკვლევართა, ნ. აღონცი, გრ. ლაფანციანი, ტაოს დაკავშირებას სომხეთთან მიაწერენ მე-5 საუკუნეს ძველი წელთაღრიცხვისა.

ნ. აღონცი ამ საკითხის გამო. წერს²:

„Во время отступления 10.000 греков [в конце V века, под предводительством Ксенофонта], земля фасианов и эсперитов, т. е. саспейров, а также таохов, считалась уже Арменией и в отличие от другой Армении называлась Западной. Правителем или сатрапом [ставленником персидского царя] в одной части был Тирибаз, а в другой Оронт. Соседние же племена пользовались в это время независимостью, именно Кардухи, Халибы, Халдеи, Макроны, Кюлхи, Моссинойки, Койты и Тибарены.

ნ. აღონცი ამ ცნობათა დასადასტურებლად მიუთითებს ქსენოფონტეს ანაბასისზე (წ. VII, თ. 8, § 25).

გავეცნოთ ამის შემდეგ ქსენოფონტეს ანაბასისის მითითებულ ადგილს. იგი არ ამართლებს ნ. აღონცის მოყვანილ ცნობას.

ქსენოფონტეს ანაბასისის სათანადო ადგილას ჩვენ ვკითხულობთ:

„[ლაშქრობის დროს] ფასიანების და ესპერიტების ხელისუფალი იყო ტირიბაზი [სატრაპი სპარსთა მეფისა]. კარდუხები, ხალიბები, ხალდები, მაკრონები, კოლხები, მოსინიკები, კოატები და ტიბარენები არ ემორჩილებოდნენ [სპარსთა] მეფეს“³.

ნ. აღონცი ემყარება ქსენოფონტეს ამ ადგილს, მაგრამ, როგორც ვხედავთ, ქსენოფონტეს აქ არა აქვს მოხსენებული ტაოხები არც პირველ ჯგუფში, როგორც ხელქვეითნი ტირიბაზისა [სპარსთა მეფის სატრაპისა], და არც მეორე ჯგუფში, სადაც ჩამოთვლილია სპარსთა მეფისაგან დამოუკიდებელი ტომები.

ნ. აღონცი სრულიად თვითნებურად ვარაუდობს, რომ ტაოხები ალბათ(!) პირველ ჯგუფს ეკუთვნოდნენ და ამიტომ, რომ წერს „а также таохов“ („Земля фасианов и эсперитов, а также таохов, считались уже Арменией...“).

სწორედ რომ საოცარია, როგორ შეიძლება ასე ზეპირად, მხოლოდ და მხოლოდ ალბათობის მიხედვით, გამოტანა ასეთი კატეგორიული დასკვნისა, ან-და რა ფასი აქვს ასეთ დასკვნას!..

¹ იხ. სოფენეტე სტიმფალელი, ანაბასისი, ფრ. 4 (SC, I, გვ. 266).

² იხ. Н. Агонц, *op. cit.*, გვ. 394.

³ იხ. ქსენოფონტე, ანაბასისი, წ. VIII, თ. 8, § 25 (SC, I, გვ. 83 — 4).

მაგრამ ეს ცოტაა. აქ საჭიროა მკითხველმა გაითვალისწინოს აგრეთვე შემდეგი.

იმ ეპოქაში, რომელიც აქ ჩვენი განხილვის საგანს შეადგენს, მე-5 საუკუნის დასასრულს ძველი წელთაღრიცხვისა, სომხეთი და სომხეთის მეზობლად მდებარე ტერიტორიები კავკასიის ზოგიერთი ტომებისა სპარსეთის სამეფოს ფარგლებში შედიოდნენ. სპარსეთის სამეფოში შემავალი კავკასიის ეს ზონა ორ ადმინისტრაციულ ერთეულად, ორ სატრაპიად იყო გაყოფილი. ერთ სატრაპიაში შედიოდა აღმოსავლეთი სომხეთი და მასთან ერთად მარდების ტერიტორია; მეორე სატრაპიაში შედიოდა დასავლეთი სომხეთი და მასთან ერთად ფასიანების და ესპერიტების ტერიტორია¹. ამრიგად, აქ ჩვენ გვაქვს მხოლოდ და მხოლოდ სპარსეთის სამეფოს ადმინისტრაციული ერთეულები — სატრაპიები; აქ ჩვენ არა გვაქვს არც დამოუკიდებელი სომხეთის სახელმწიფო, და არც ეთნოგრაფიული სომხეთი, ისევე როგორც არა გვაქვს არც ეთნოგრაფიული მარდეთი (შატიენა), ეთნოგრაფიული ფასიანი და სხვა. როგორც ეს ჩანს სპარსეთის სატრაპიების იმ სიიდან, რომელიც მოყვანილი აქვს ჰეროდოტეს, სპარსეთის სამეფოს ეს ადმინისტრაციული ერთეულები — სატრაპიები — წარმოადგენდნენ ხელოვნურად გამოჭრილს, ერთგვარად თანაზომიერს ტერიტორიებს, რომელთა ფარგლებშიაც მეტწილად გაერთიანებული იყო არა ერთი, არამედ რამდენიმე ეთნოგრაფიული ერთეული.

ამრიგად, თუნდაც ტირიბაზის ხელისუფლების ქვეშ ერთი სატრაპიის ფარგლებში გაერთიანებული ყოფილიყვნენ დასავლეთის სომხებთან, ფასიანებთან და ესპერიტებთან ერთად, აგრეთვე ტაოხებიც, ეს სრულიად არ იქნებოდა იმისი მაჩვენებელი, რომ ტაოხების ქვეყანა ეს იყო ეთნიკური სომხეთი (ისევე როგორც არ იყო ეთნიკური სომხეთი არც ფასიანი და არც არაქსის ხეობაში მდებარე ესპერიტების ზონა).

ხოლო, რაც მთავარია, ტაოხების ქვეყანა, როგორც ვნახეთ, არაა მოხსენებული სპარსეთის ამ სატრაპიის ფარგლებში². მისი ჩარიცხვა ამ სატრაპიაში არის ნაყოფი ნ. ადონციის თვითნებური დასკვნისა და არა ისტორიული სინამდვილე.

მაგრამ განვავარაუდოთ ძიება. საკითხავია, როგორი იყო საქმის ნამდვილი ვითარება? შედიოდა მართლაც ტაოხების ქვეყანა სპარსეთის სამეფოს ფარგლებში, თუ არ შედიოდა?

ამ საკითხზე ჩვენ გვაქვს სრულიად გარკვეული პასუხი იმავე ქსენოფონტეს ანაბაზისში.

ანაბაზისის V წიგნის მე-5 თავში (§§ 16—18) მოყვანილია სიტყვა ქსენოფონტესი, მიმართული სინოპის ელჩებისადმი, სადაც ქსენოფონტე ამბობს:

„... ჩვენ იძულებული ვაგზდით ბრძოლა ვაგვემართა კარლუხებთან,

¹ ფასიანების ტომი მოსახლეობდა არაქსის ხეობის ზემო ნაწილში, ბასიანში (ძველი ფასიანი). რაც შეეხება ესპერიტებს, მათ სჭერიათ, როგორც ირკვევა, ფასიანების აღმოსავლეთით მდებარე სექტორი იმავე არაქსის აუზში (ახურანის ხეობის ზონა). ესპერიტებმა ეს ტერიტორია, მოხსენებული ქსენოფონტეს მიერ, არის ნაწილი დიდი სასპერეთისა, რომელსაც ასახელებს ჰეროდოტე, და რომლის მიწა-წყალი არაქსის აუზში გადადიოდა (იხ. ჰეროდოტე, III, 94, VII, 79).

² იხ. ქსენოფონტე, ანაბასისი, V, თ. 5, §§ 16—18 (SC, I, გვ. 83).

ტაოხებთან და ხალდეებთან, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი არ არიან ქვე-
შევდრომნი მეფისა [საუბარია სპარსთა მეფეზე] და მეტად ძლიერნი არიან...¹.
ამრიგად, საკითხი სრულიად ნათელია. ჩვენ ვნახეთ ზემოთ, რომ სპარსე-
თის მეფისაგან დამოუკიდებელ ტომთა შორის დასახელებული არიან კარდუ-
ხები და ხალდები (იხ. ზემოთ, გვ. 479); მათ რიცხვში ყოფილან აგრეთვე
ტაოხები.

ისტორიული სინამდვილე, ამრიგად, შემდეგია: მე-5 საუკუნის დასასრულს
(ძველი წელთაღრიცხვისა) სომხეთი შეადგენდა სპარსეთის სამეფოს ნაწილს;
ხოლო ტაოხების ქვეყანა არათუ სომხეთის ნაწილი არ ყოფილა, არამედ იგი
არ შედიოდა არც სპარსეთის სამეფოს ფარგლებში და დამოუკიდებელ მხა-
რეს წარმოადგენდა.

*

ნ. ადონცის ამ შემცდარმა შეხედულებამ, ვითომც ტაოხების მიწა-წყალი
მე-5 საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა დაკავშირებული იყო სომხეთთან,
გავრცელება მოიპოვა.

ამ შეხედულებას იმეორებს (და კიდევ უფრო ავითარებს) აკად. გრ. ლა-
ფანციანი. გამოკვლევაში: Историко-лингвистическое значение топонимии
Древней Армении, გრ. ლაფანციანი წერს ტაოელების შესახებ:

„Эти Тао уже при Ксенофоне [в V веке др. э.] арменизовались, ибо
при отступлении 10.000 греков, земля фасианов и есперитов, т. е. саспей-
ров, а также таохов, считалась уже Арменией...“ (См. Н. Адонц. Арме-
ния в эпоху Юстиниана, стр. 394)².

გრ. ლაფანციანი აქ იმეორებს ნ. ადონცის დებულებას, მაგრამ დასკვნებს
კი აფართოებს. ნ. ადონცი მხოლოდ აღნიშნავდა, რომ ტაოხების ქვეყანა
მე-5 საუკუნისათვის უკვე სომხეთის ნაწილს შეადგენდაო, ხოლო გრ. ლაფან-
ციანი ამას უმატებს, რომ თვით ხალხიც, ტაოხები, ამ დროს უკვე გასომხე-
ბული იყო.

ამრიგად, ნ. ადონცის შემცდარი და უსაფუძვლო დებულება გრ. ლაფან-
ციანმა ასევე უსაფუძვლოდ კიდევ უფრო „გააღრმავა“ და დაავიროგინა
ახალი შემცდარი დასკვნით...

*

გადავიდეთ ამის შემდეგ სხვა მკვლევართა შეხედულებებზე, რომლებიც
ეხებოდნენ ამავე საკითხს.

რიგი მკვლევართა, მათ შორის პ. კიპერტი, პ. ჰიუბშმანი, ი. მარკვარტი,
ვარაუდობენ, რომ ტაო პირველად დაუკავშირდა პოლიტიკურად სომხეთს
არა მე-5 საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა, არამედ უფრო გვიან, მეორე
საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა.

რამდენად სწორია ეს შეხედულება? როგორც ირკვევა, არც ეს შეხედუ-
ლებაა სწორი.

¹ იხ. ქსენოფონტი, ანაბასისი, წ. V, თ. 5, 16 — 18 (SC, I, 83).

² იხ. გრ. ლაფანციანი, op. cit., გვ. 32.

ეს მეორე შეხედულება, თითქო ტაო დაკავშირებოდეს სომხეთს მეორე საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა, ემყარება სტრაბონის ერთი ადგილის შემცდარ განმარტებას.

სტრაბონს, როგორც ცნობილია, აღნიშნული აქვს, რომ სომხეთმა მე-2 საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა შეიერთა „პარიადრის (მთიანეთის) კალთები“¹.

დასახელებული მკვლევარები ვარაუდობენ, რომ პარიადრი (Παριαδρες = პარზადრეს) ვითომც ეს არის სახელწოდება პარხალის (პარხარის) მთებისა; ხოლო პარხალის მთებს სამხრეთ-დასავლეთის მხარიდან ესაზღვრებაო ტაო და სპერსი და, მაშასადამე, „პარიადრის (მთიანეთის) კალთები“, რომელიც შეიერთა სომხეთმა, ვითომც ეს იყოს იბერიის მოხსენებული პროვინციები, — ტაოსა და სპერის მხარეები.

ხოლო რის მიხედვით დაასკენიან, რომ პარიადრი (პარზადრეს) ვითომც ეს იყოს პარხალის მთები? მხოლოდ და მხოლოდ იმის მიხედვით, რომ ეს სახელწოდება „პარზადრეს“ შორეულად ემსგავსება სახელწოდებას „პარხალი“ („პარხარი“).

მაგრამ არის კი ეს ორი სახელწოდება ერთი და იგივე? ეს არსაიდან არა ჩანს. პირიქით, უფრო საფიქრებელია, რომ ამ ორ სახელწოდებათა შორის ეტიმოლოგიურად არაფერია საერთო.

ქართული სახელწოდება მთებისა „პარხალი“, ანუ უფრო ძველი სახით, „პარხარი“, ნაწარმოებია სიტყვისაგან „პარეხი“ (ბოლოკიდური ფორმანტის „არი“-ს ანუ „ლი“-ს დართვის დროს, ქართული ფონეტიკის წესების თანახმად, ფუძე-სიტყვიდან „პარეხი“ ამოიღება ზეა-ხმოვანი „ე“: „პარეხი“ → „პარხ-არი“).

„პარეხი“ ეწოდებოდა მთის გამოქვაბულებს, რაც საქონლის დასაყენებლად გამოიყენებოდა ხოლმე. ეს სახელწოდება მთებისა „პარხარი“ იმავე ტიპისა და იმავე წარმოშობისაა, როგორც გავრცელებული სახელწოდება მთელი რიგი მთებისა, რომლებიც იწარმოება სიტყვისაგან „გომი“: „გომის მთა“ (შეად. „გომანი“, „გომარი“, „გომართა“ და სხვ.). პარხალის მთების კალთები, როგორც ცნობილია, განთქმულ სამფარებს წარმოადგენდნენ (იხ. ამის შესახებ ძველ ქართული საისტორიო ძეგლი ქართაღმწერელი, გვ. *922/766, აგრეთვე ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი, De aedificiis, III, 6). ისევე როგორც საქონლის სადგომის სახელწოდებიდან „გომი“ მომდინარეობს სახელი „გომის მთა“, „გომარი“, ასევე საქონლის სადგომის სახელწოდებიდან „პარეხი“ მიღებულია სახელი „პარხის მთა“, „პარხარი“².

რაც შეეხება მთის სახელწოდებას პარიადრი („პარზადრეს“), მისი ეტიმოლოგია ბნელია.

მაგრამ თუნდაც დავუშვათ, რომ პარიადრი („პარზადრეს“) ეტიმოლოგიურად იმასვე ნიშნავდეს, რასაც „პარხარი“, განა მარტო ამის მიხედვით ჩვენ უფლება გვაქვს დავასკენათ, რომ სტრაბონი სახელწოდებით „პარიადრის (მთიანეთის) კალთები“ იგულისხმებდა სწორედ ამ პარხალის მთებს? რასა-

¹ იხ. სტრაბონი, გეოგრაფია, წ. XI, თ. XIV, § 5 (SC, I, 155).

² შეადარეთ ცნობა პროკოპი კესარიელისა, რომელიც პარხალის მთების ზონას ეხება: „[ლართის სიმაგრის ადგილიდან] რომ მიდინარ აღმოსავლეთის მიმართულებით, ერთი კლდოვანი ნაპარალია გადაკიმული ჩრდილოეთისაკენ. აქ [იუსტინიანემ] ააგო ციხე, სახელად პარხალი [= პარხის ანუ პარხის ციხე]. გადაღმა მთის ძირას საქონლის სადგომებია [= პარეხები], სადაც ვგრეთწოდებულ ოკენიტის კანების საქონელია მოთავსებული...“ (იხ. პროკოპი კესარიელი, De aedificiis, III, 6).

კვირველია არა. ჯერ ერთი, ერთი და იგივე სახელწოდება შესაძლოა შეგვხვდეს რამდენიმე ადგილას (მოვიგონოთ თუნდაც სახელწოდება „გომის მთა“, რომელიც მრავალგზის გვხვდება). შემდეგ, ერთი და იგივე სახელწოდება მთისა სხვადასხვა დროს შესაძლოა სხვადასხვა მოცულობისა იყოს, — ერთ შემთხვევაში ერქვას ერთ მწვერვალს ან მთის ერთ პატარა შტოს, მეორე შემთხვევაში ეს სახელწოდება გავრცელდეს მთელ ქედზე, მესამე შემთხვევაში მთების მთელ სისტემაზე და სხვა.

ამიტომ აქ საკითხს სწყვეტს არა ასეთი საეჭვო ეტიმოლოგიები, როგორც დაახლოება სახელწოდებათა „პარჯადრისი“ და „პარხალი“ (რომელთაც სინამდვილეში არაფერი აქვთ საერთო), არამედ გარკვევა შემდეგი კონკრეტული საკითხებისა:

ა. რა ეწოდება თვით სტრაბონის თხზულებაში მთების იმ სისტემას, სადაც მდებარეობს მწვერვალი პარხარი (პარხალი)? როგორც შემდეგ გამოიჩვენება, მთების ამ სისტემას სტრაბონი უწოდებს არა პარიადრის მთებს, არამედ სრულებით სხვა სახელს: „შქვიდისი“-ს („შქვითისი“-ს) მთებს.

ბ. მეორე კითხვა: რომელ მთებს და აგრეთვე რომელ მხარეს უწოდებს სტრაბონი „პარიადრის“-ს სახელს? როგორც შემდეგ გამოიჩვენება, ეს საკითხიც არაა სწორად ამოხსნილი.

საზოგადოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ გარკვევა მთელი რიგი ძირითადი მნიშვნელობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საკითხებისა ანტიკური ხანის კავკასიის შესახებ შესაძლოა მხოლოდ მას შემდეგ, როცა ზუსტად იქნება ამოცნობილი, თუ რომელ მთებს ეწოდება ანტიკურ ხანაში, და კერძოდ სტრაბონის თხზულებაში, — პარიადრის მთები, შქვიდისის (შქვითისის) მთები, და აგრეთვე მოსხის მთები.

ამის გამო აუცილებელი ხდება ამ საკითხს აქ მიუძღვნათ სპეციალური ექსკურსი¹.

*

1. „შქვიდისი“-ს („შქვითისი“-ს) მთები.

„შქვიდისი“-ს და აგრეთვე პარიადრის მთების შესახებ სტრაბონის გეოგრაფიის მეორე წიგნის მე-3 თავში (§ 18) ჩვენ გვაქვს შემდეგი ცნობა:

„ტრაპიზონის და ფარნაკიის ზემოთ ცხოვრობენ ტიბარენები, ხალდები და სანები, რომელთაც წინათ მაკრონებს ეძახდნენ, და ძვეს მცირე არმენია. ამ ადგილების ახლოს ცხოვრობენ აგრეთვე აპაიტები, წინანდელი კურკეტები. ამ ადგილებზე გასდევს:

„[1] შქვიდისი, მეტად ცივაბო მთა, რომელიც უერთდება მოსხის მთებს, კოლხიდის ზემოთ რომ არის², და რომლის თხემები დასახლებულია ჰებტაკომეტებით („შვიდ-სოფლებლებით“),

„და [2] პარჯადრი, რომელიც გადაჭიმულია სიდენასა და თემისკირასთან მდებარე ადგილებიდან ვიდრე მცირე სომხეთამდე და რომელიც ჰქმნის პონტოს აღმ. აავლეთ კიდეს“.

სტრაბონი აღნიშნავს ამასთან, რომ ჰებტაკომეტების „შვიდ-სოფლებების“ ნაწილს ეწოდებოდა მოსინიკები და ბიწერები.

¹ ამავე საკითხს ეხება აკად. ს. ჯანაშია წერილში: „პარიადრი, სკიდისი, მოსხის მთები“ (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. III, № 6, 1942), მაგრამ ამ წერილში წარმოდგენილი დასკვნები, როგორც ირკვევა, არაა სწორი და გადასინჯვას საჭიროებს.

² სტრაბონის დროს კოლხეთის ფარგლებში შედიოდა პოლიტიკურად მესხეთის ნაწილი (დასავლეთი სექტორი), იხ. სტრაბონი, წ. XI, თ. II, § 18.

დიდმა ქართველმა მეცნიერმა ივ. ჯავახიშვილმა პირველად ამოხსნა, რომ სახელწოდება ამ მთებისა „შქვიდისი“ (ანუ „შქვითისი“) ქართულია და დაკავშირებულია ქართულ სიტყვასთან „შვიდი“, რაც მეგრულ-ქანურად გამოითქმის როგორც „შქვითი“¹. რომ სახელწოდება მთისა „შქვიდისი“ („შქვითისა“) დაკავშირებულია ქართულ სიტყვასთან შვიდი, ეს დასტურდება იმის მიხედვით, რომ აქ მოსახლე ტომს სტრაბონი უწოდებს ჰებტაკომეტებს, რაც ბერძნულად „შვიდ-სოფელ“ — ს ნიშნავს.

საკითხავია ამის შემდეგ, რომელი მთებია ეს „შქვითისი“-ს მთები, რომელთა სექტორშიაც მოსახლეობდნენ ჰებტაკომეტები „შვიდ-სოფელლები“?

ეს მთებია პარხალის მთების სისტემა, ე. ი. მთები, რომელიც გაჰყოფს კოროხის ხეობას ლახეთიდან; ეს მთები იწყება მდინარე კოროხის შესართავთან და გასდევს კოროხის ხეობასა და ლახეთს შორის ვიდრე ტრაპიზონის ზონამდე.

რომ „შქვითისი“-ს მთები ეწოდებოდა სწორედ ამ მთებს, პარხალის მთების სისტემას, ეს დასტურდება იმის მიხედვით, რომ ჩვენ გვაქვს ცნობები „შვიდ-სოფელთა“ ტომის მოსახლეობის შესახებ — ამ მთების ორივე კალთაზე, როგორც კოროხის ხეობაში, ისე ლახეთში.

1. ქსენოფონტეს ცნობით კოროხის ხეობის ზემო-ნაწილში მოსახლე ტომს ეწოდებოდა „შქვითენ“-ნი, Σαβῶνας, იგივე „შვიდ-სოფელნი“.

(იხ. ქსენოფონტე, ანაბაზისი, წიგნი IV, თავი 7, § 18, თავი 8, § 1).

2. ლახეთში, რიხეს სანჯაყში, პარხალის მთების კალთებზე განფენილ რაიონს ამჟამად ეწოდება „კურა სება“, რაც არაბულად სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს „შვიდ სოფელს“². როგორც ირკვევა, ეს თანამედროვე, თურქების მიერ შემოღებული სახელწოდება „კურა-სება“ წარმოადგენს თარგმანს ამ კუთხის ადგილობრივი ძველ ქართული სახელწოდებისას: „შვიდი (შქვითი) სოფელი“.

3. სტრაბონის ცნობით, „შვიდ-სოფელთა“ ერთ-ერთ ნაწილს ეწოდებოდა ბიწურები, ხოლო ანტიკური ხანის საისტორიო წყაროების ცნობათა თანახმად ბიწურების ტომი მოსახლეობდა სწორედ პარხალის ქედის კალთაზე, ლახეთის ზონაში, დაწყებული ბიწვს (ვიწვს) ხეობიდან ვიდრე აფსარამდე (თანამედროვე სარფი). თვით სახელწოდება ამ ტომისა „ბიწური“ ბიწვს (ვიწვს) თემის სახელთან არის დაკავშირებული³.

ყველა ამ ზუსტი ჩვენების მიხედვით ჩვენ საბოლოოდ დადგენილად მიგვაჩნია, რომ ანტიკურ ხანაში „შქვითისი“-ს მთების სახელი რქმევია პარხალის მთებს, ე. ი. მთების იმ სისტემას, რომელიც იწყება მდინარე კოროხის შესართავთან და მიჰყვება კოროხის ხეობასა და ლახეთს შორის—ვიდრე ტრაპიზონის ზონამდე.

*

2. მოსხის მთები.

როგორც უკვე გარკვეულია გვეჩვენა, მოსხის მთები ეწოდებოდა მთავარ წყალთა-გამყოფ ქედს, რომელიც ჰყოფს კოროხისა და მტკვრის ხეობას არაქსისა და ეფფრატის ხეობებიდან და აგრეთვე ამ მთავარი ქედის სამხრეთ განშტოებას (ეგრეთ წოდებული დევბოინუს შტოს).

ჩვენ აქ შევაჯამებთ იმას, რაც ზემოთ იყო დადგენილი და წარმოვადგენთ ამას გარდა ახალ ჩვენებებს ამავე საკითხის გამო.

1. თავდაპირველად აღსანიშნავია, რომ დასახლებულ მთებს არა მარტო ანტიკურ ხანაში რქმევია ეს სახელი „მოსხის მთები“, არამედ თვით ახალ საუკუნეებშიაც იგი ცნობილი ყოფილა ამავე სახელწოდებით: „მესხის მთები“. ეს აღნიშნული აქვს ვახუშტი ბატონიშვილს. ამასთან ვახუშტის სწორად აქვს ამოცნობილი აგრეთვე, რომ ამ მთებს ანტიკურ ხანაში იგივე სახელი („მოსხის მთები“) ეწოდებოდა.

¹ იხ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 1913, გვ. 44 — 45.

² იხ. იქვე.

³ იხ. პერიპლუსი მე-5 საუკუნის (SC, I, გვ. 273), არიანეს პერიპლუსი, 15 (SC, I, გვ. 222), სკილაკი კარიანდელისადმი მიწერილი პერიპლუსი, § 82 (SC, I, გვ. 86), აპოლონ როდოსელი, აროგონავტიკა, II, 393, 1244 (SC, I, გვ. 413, 416), პლინიუს სეკუნდო, ბუნებისმეტყველება, VI § 11 (SC, II, გვ. 178), იხ. აგრეთვე ზემოთ, გვ. 202, 439.

ვახუშტი წერს:

„ესე მთანი არიან, რომელსა სწერენ ძველსა გეოგრაფიასა შინა მოსხის მთად, რომელს არიან მესხის მთანი: ირაჯლუსი, თორთომისა, შეფაქლუსი, წყალუსი, დევებოინისა და ისპირისა“¹.

ვახუშტი ბატონიშვილს მოსხის მთების (იმავე მესხის მთების) სახელწოდებით აქ აღნიშნული აქვს სწორედ ზემოთ-დასახელებული წყალთა-გამყოფი ქედი, რომელიც ჰყოფს ჭოროხისა და მტკვრის ხეობებს არაქსისა და ვეფრატის ხეობებიდან, და აგრეთვე ამ მთავარი ქედის სამხრეთი განშტოება (დევებოინის შტო).

2. ჩვენ უკვე დადგინდით გვეჩვენა, კლავდი პტოლემესა და სტეფანე ბიზანტიელის ჩვენგანათა თანახმად, რომ მესხეთის მთებს ესაზღვრებოდა ტერიტორია ბოზაელთა ტომისა: ა) ბოზის ანტიონი ზემო-ჭოროხის (ოლთის-წყალის) ხეობისა; ბ) კარინის მხარე ზემო-ვეფრატის ხეობისა; გ) მათი მიმდგომი ზონა ბაქან-განანდი არაქსის ხეობისა². ამ ზუსტ ჩვენგანათა მიხედვით უდავო ხდება, რომ ანტიკურ ხანაში „მოსხის მთების“ სახელით ცნობილი იყო ზემოთ-დასახელებული მთები.

3. სტრაბონისა და კლავდი პტოლემეს ცნობათა მიხედვით ჩვენ ამასთან საშუალება გვაქვს დავახუსტოთ, თუ სადამდის აღწევდა დასავლეთის მიმართულებით „მოსხის მთების“ სახელწოდებით ცნობილი მთების ეს სისტემა. სტრაბონს აღნიშნული აქვს, რომ მოსხის მთები უერთდება „შქეთისის“-ს მთებს (იხ. ზემოთ, გვ. 483). მაშასადამე მოსხის მთები რქმევია ამ წყალთა-გამყოფ მთაგრებილს ვიდრე ჭოროხის ხეობის უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ მიჯნამდე, სადაც ეს მთაგრებილი მიადგება შქეთისის მთების შტოებს. ეს ერთი ჩვენება. ამას გარდა კლავდი პტოლემეს აღნიშნული აქვს, რომ მოსხის მთები დასავლეთის მიმართულებით აღწევს კაპადოკიის პონტომდე³. ამრიგად, ამ მეორე შემთხვევაშიც ნაჩვენებია იგივე სექტორი, ჭოროხის ხეობის სამხრეთ-დასავლეთი ზონა, რომლის იქითაც კაპადოკიის პონტო იწყებოდა.

3. პარიადრის მთები.

პარიადრის მთები ხშირად მოიხსენება სტრაბონთან. ეს სახელწოდება ჩვენ გვხვდება ანტიკური ხანის სხვა მწერლებთანაც.

სტრაბონის გეოგრაფიის XI წიგნის მე-12 თავში (§ 4) ვკითხულობთ:

„ვეფრატის იმიერ, მცირე სომხეთიდან მოკიდებული, ანტიტავროსის ჩრდილოეთით, გადაჭიმულია დიდი მთები მრავალის განშტოებით. ერთ ნაწილს ეწოდება პარიადრი, მეორეს მოსხის მთები, სხვები კი ცნობილია სხვადასხვა სახელწოდებით. ეს მთები შემოფარგლავს სომხეთს ვიდრე იბერიელებამდე და აღბანელებამდე“.

სტრაბონის გეოგრაფიის XI წიგნის მეორე თავში (§ 18), როგორც უკვე ზემოთ გვეჩვენა აღნიშნული, ნაჩვენებია, რომ პარიადრი „გადაჭიმულია სიდენასა და თემისკირასთან მდებარე ადგილებიდან ვიდრე მცირე სომხეთამდე“ და რომ პარიადრი „ჭქმნის პონტოს აღმოსავლეთ კიდეს“.

შეფარდება ყველა იმ ცნობებისა, რომლებიც დაცული აქვთ სტრაბონსა და ანტიკური ხანის სხვა ავტორებს პარიადრის მთების შესახებ, გვაძლევს საფუძველს დავადგინოთ შემდეგი:

1. პარიადრის მთები ვიწრო მნიშვნელობით რქმევია პონტოს მთებს, დაწყებული მდინარე იეზილ-ირმაკის (კელკიტ-ჩაის) შესართავის ზონიდან — ვიდრე ტრაპიზონის მხარემდე, და მის პარალელურს სამხრეთ ქედს, რომელიც გაჰყოფს მდინარე იეზილ-ირმაკის ხეობას დალისის ხეობიდან; ეს არის საკუთრივ პარიადრის მთები ვიწრო მნიშვნელობით, რომელიც, სტრაბონის ზემოთ-მოყვანილი სიტყვების თანახმად, „გადაჭიმულია სიდენასა და თემისკირასთან მდებარე ადგილებიდან ვიდრე მცირე სომხეთამდე და ჭქმნის პონტოს აღმოსავლეთ კიდეს“.

2. პარიადრის მთები ფართო მნიშვნელობით ეწოდებოდა როგორც პონტოს მთების ზემოთ-მოხსენებულ სექტორს, ისე მცირე კავკასიონის მთების სისტემას, რომელიც გასდევს ვე-

¹ იხ. ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოისა საქართველოისა, 1941 წ., გვ. 140 (შენიშვნა); შდრ. გვ. 121 — 122.

² იხ. ზემოთ, 429 — 430.

³ იხ. კლავდი პტოლემე, გეოგრაფია, SC, I, გვ. 244.

ფრატისა და არაქის ხეობათა ჩრდილო ნაწილებში. ასე, მაგალითად, პლინიუს სეკუნდუსა და კლავდი პტოლემეს პარიადრის მთების სახელით მოხსენებული აქეთ ბაზბაკის მთები მცირე კავკასიონისა, რომელსაც სამხრეთის მხრიდან ადგება არარატის მხარის შირაქის პროვინცია, ხოლო ჩრდილოეთის მხრიდან იბერიის თრიალეთ-ტაშირის პროვინცია¹.

4. პარიადრის მთიანეთის მხარე.

სტრაბონს პარიადრის მთებთან ერთად მოხსენებული აქვს აგრეთვე მხარე პარიადრის მთიანეთისა. სტრაბონი პარიადრის მთიანეთის სახელს უწოდებს დასავლეთ ეფრატის ხეობის ზემო ნაწილს—ვიდრე დასტირის მოსაბრუნამდე. ასე, სტრაბონის ცნობის თანახმად, აკილისენის მხარე და აკილისენაში მდებარე დასტირი ეს იყო ნაწილი პარიადრის მთიანეთის მხარისა (იხ. სტრაბონის გეოგრაფია, XI, თავი III, § 28, SC, I, 160).

ასეთია ის დასკვნები, რომელთაც ჩვენ ვღებულობთ საისტორიო წყაროების განხილვიდან ანტიკური ხანის ისტორიული გეოგრაფიის ზემოთ-აღძრულ საკითხთა გამო.

დავუბრუნდეთ ამის შემდეგ ძირითად საკითხს ტაოს შესახებ.

აქ ჩვენ პასუხი უნდა გავცეთ კითხვაზე: შეეფარდება თუ არა სინამდვილეს ფართოდ გავრცელებული შეხედულება, რომ ვითომც ტაო დაუკავშირდა სომხეთს მეორე საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა (ამ შეხედულებას, როგორც ვნახეთ, იცავენ პ. კიპერტი, პ. ჰიუბშმანი, ი. მარკვარტი და მთელი რიგი სხვა მკვლევარნი).

ეს შეხედულება, როგორც მოვიხსენეთ, ემყარება სტრაბონის ცნობილ ადგილს, სადაც აღნიშნულია, რომ სომხეთმა მეორე საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა შეიერთა „პარიადრის (მთიანეთის) კალთები“.

დასახელებული მკვლევარები, როგორც აღვნიშნეთ, ვარაუდობენ, რომ პარიადრი ვითომც ეს არის სახელწოდება პარხალის მთებისა; ხოლო, რადგან პარხალის მთებს სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან ესაზღვრებაო ტაო და სპერი, ამიტომაც „პარიადრის (მთიანეთის) კალთები“, რომელიც შეიერთა სომხეთმა, ვითომც ეს იყო ტაოს და სპერის მხარეები.

ეს არის და ეს; არავითარი სხვა საბუთი ამ დებულების დასამტკიცებლად მოტანილი არ ყოფილა, და არც არსებობს საამისო რაიმე სხვა საბუთი.

ხოლო, როგორც ეს ზემოთწარმოდგენილი გამოკვლევებიდან სრულიად უდავოდ დადასტურდა, სტრაბონს პარხალის მთების სისტემა აღნიშნული ჰქონია არა პარიადრის მთების სახელით, არამედ „შქვითისი“-ს მთების სახელით.

მაშასადამე, ეს ერთადერთი ვითომცდა საბუთი, რომლის მიხედვითაც გამოჰქონდათ დასკვნა ტაოსა და სპერის ტერიტორიული კუთვნილების შესახებ, თავისთავად უქმდება.

ამრიგად, უქვევლი ხდება, რომ „პარიადრის (მთიანეთის) კალთები“ ეს არ არის ტაო და სპერი.

საკითხავია ამის შემდეგ, რომელ მხარეს გულისხმობს სტრაბონი „პარიადრის (მთიანეთის) კალთები“-ს სახელწოდებით.

ამის დადგენაც შესაძლებელია.

¹ იხ. კლავდი პტოლემე, გეოგრაფია (SC, I, გვ. 244); პლინიუს სეკუნდუსი, ბუნებისმეტყველება (SC, II, გვ. 181).

სტრაზონისა და ანტიკური ხანის მეორე ავტორის აპოლოდორეს ცნობათა შეფარდებით ირკვევა, რომ მას შემდეგ, რაც სომხეთმა მე-2 საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა შეიერთა „პარიადრის (მთიანეთის) კალთები“, საზღვარი სომხეთსა და იბერიას შორის გასდევდა მდინარე არაქსზე¹. მაშასადაე, „პარიადრის (მთიანეთის) კალთები“ ეს არის ამის სამხრეთით მდებარე კუთხე, მდინარე არაქსის სათავეების ზონა.

ამ კუთხეს სავსებით შეეფარდება ეს სახელწოდება „პარიადრის (მთიანეთის) კალთები“; დასავლეთის მხრიდან იგი ესაზღვრება პარიადრის მთიანეთის მხარეს (ე. ი. აკილისენა-კარინ-დერჯანის რეგიონს); ხოლო სამხრეთის მხრით იგი ესაზღვრება სტრაზონის მიერ იქვე დასახელებულ ხორძენის პროვინციას, რომელიც იმავე პარიადრის მთიანეთის მხარის უშუალო გავრცელებას წარმოადგენს².

*

რომ ტაოს მხარე მეორე საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა და აგრეთვე შემდეგ, სტრაზონის დროს, პირველი საუკუნის დასაწყისში ახალი წელთაღრიცხვისა, არ შედიოდა სომხეთში, არამედ საქართველოს ფარგლებში იყო მოქცეული, გარდა ზემოთაღნიშნულისა, ადასტურებს აგრეთვე სტრაზონის გეოგრაფიის პირდაპირი მითითებანი.

1. სტრაზონის გეოგრაფიის ტექსტის მიხედვით, ჩრდილოეთი საზღვარი სომხეთისა დასავლეთ კავკასიის სექტორში ეს იყო მოსხის მთები, ხოლო ნაწილობრივ საზღვარი გასდევდა კიდევ უფრო სამხრეთით, არაქსის ხეობაში (ბასიანის ზონაში)³.

ხოლო, როგორც გამოჩვენებულია, მოსხის მთები ეწოდებოდა წყალთა-გამყოფ ქედს, რომელიც გაჰყოფს ჭოროხსა და მტკვრის ხეობებს არაქსისა და ეფფრატის ხეობებიდან.

ამრიგად, ტაოს მხარე, რომელიც მდებარეობს ჭოროხის ხეობაში, ე. ი. მოსხის მთების (და აგრეთვე ბასიანის სექტორის) ჩრდილოეთით, არ შედიოდა სომხეთის საზღვრებში, იგი საქართველოს ფარგლებში ყოფილა მოქცეული.

2. სტრაზონის გეოგრაფიის ცნობათა მიხედვით ირკვევა ამასთან, რომ პირველ საუკუნეში ახალი წელთაღრიცხვისა ტერიტორია ჭოროხის ხეობისა ორ ზონად განიყოფებოდა: ერთი ზონა — აღმოსავლეთი ნაწილი — შედიოდა იბერიის სამეფოს საზღვრებში, ხოლო მეორე ზონა — დასავლეთი ნაწილი — პოლიტიკურად კოლხეთთან იყო დაკავშირებული. კერძოდ, იბერიის საზღვრებში ყოფილა მოქცეული აღმოსავლეთი ტაო, ქალაქით იდი (იდესა), რომელიც მდინარე ოლთისის სათავეებში მდებარეობს. ქალაქ იდის მხარის დასავლეთით (ე. ი. თორთომის ხეობიდან მოკიდებული) იწყებოდა კოლხეთის ზონა⁴.

¹ იხ. SC, I, გვ. 98. შედარეთ ზემოთ, გვ. 459.

² რომ „პარიადრის (მთიანეთის) კალთები“ ეს არის არაქსის სათავეები (სამხრეთი ბასიანი და მიმდგომი სექტორი არაქსის მარჯვენა სანაპიროდან ვიდრე ბინგელის მთებამდე), ამის შესახებ იხ. აგრეთვე ქვემოთ.

³ იხ. ზემოთ, გვ. 433.

⁴ იხ. სტრაზონი, გეოგრაფია, წ. XI, თ. II, § 16—18, SC, I, 137—8. შეად. ზემოთ, გვ. 438—439.

ამრიგად, ეს ჩვენებაც ადასტურებს, რომ ჭოროხის ხეობა, ტაოს მხარის ჩათვლით, პირველი საუკუნისათვის ახალი წელთაღრიცხვისა საქართველოს (იბერიისა და კოლხეთის) საზღვრებში შედიოდა.

*

სტრაბონის ხანის მომდევნო პერიოდი, პირველი საუკუნე და მეორე საუკუნის პირველი ნახევარი (ახალი წელთაღრიცხვისა), ეს არის — როგორც ამის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი — ეპოქა იბერიის სამეფოს განსაკუთრებული ძლიერებისა.

ამ დროს იბერიის საზღვრებში შესულა ჭოროხის ხეობის ის ნაწილები, რომლებიც წინათ კოლხეთთან იყო დაკავშირებული; იბერიის საზღვრები დასავლეთის მიმართულებით (ჭოროხის ხეობის ხაზით) აღწევს ჯერ პარხალის (შქვიდისის) მთებამდე (პირველი საუკუნის მეორე მესამედში, — იხ. პლინიუს სეკუნდ); ხოლო შემდეგ შავ ზღვამდე (პირველ-მეორე საუკუნეთა საზღვარზე, — იხ. არიანე)¹.

ამავე დროს იბერიის სამეფოს საზღვრები გაფართოებულა სამხრეთითაც (ფარსმან I-ის და ფარსმან II-ის დროს, — იხ. ტაციტუსი, დიონ კასიუსი).

რასაკვირველია, სრულებით გამორიცხულია, რომ ამ ეპოქაში, პირველ საუკუნესა და მეორე საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც იბერია ძლიერების ზენიტში იმყოფება, სომხეთს შეეერთებინოს ტაო ან იბერიის რაიმე ტერიტორია ჭოროხის ხეობაში. პირიქით, თვით სომხეთი ერთხანად (პირველი საუკუნის მეორე მესამედში) ფაქტიურად წარმოადგენდა იბერიის ვასალურ სამფლობელოს და იქ იბერიელი უფლისწულები მეფობდნენ. შემდეგაც გრძელდება იბერიის ეს პოლიტიკური უპირატესობა კავკასიაში. პლინიუს სეკუნდს ცნობებიდან ირკვევა, რომ იბერიის საზღვრებში I საუკუნის სამოციან წლებში შედიოდა არა მხოლოდ მესხეთის ქვეყანა (რომელიც ამ დროს მოიცავდა ზემო-მტკვრის ხეობას, ჭოროხის ხეობას, მათ შორის ტაოს, და არაქსის სათავეებში მდებარე ბასიანის მხარეს), არამედ იბერიის საზღვრებში მოქცეული იყო აგრეთვე მესხეთის სამხრეთით მდებარე არმენო-ხალიბების (ჰან-ხალიბების) ქვეყანა, რომელიც განფენილი იყო ევფრატის ხეობის ზემო ნაწილში². მომდევნო ხანაში, მეორე საუკუნის პირველ ნახევარში, იბერია კიდევ უფრო ძლიერდება პოლიტიკურად და, როგორც აღნიშნული გვქონდა, 138 წელს მომხდარა იბერიის ტერიტორიის ხელახალი გაფართოება (იხ. დიონ კასიუსი, SC, I, 622).

*

წარმოდგენილი მიმოხილვიდან ამრიგად გამოიკვება, რომ ტაო არ იყო დაკავშირებული სომხეთთან არც მე-5 საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა (როგორც ამას დაასკვნინდნენ ნ. ადონცი და გრ. ლაფანციანი); არც მეორე საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა (როგორც ამას დაასკვნინდნენ პ. ჰიუბშმანი, ი. მარკვარტი და სხვანი); არც პირველი საუკუნის დასაწყისში ახალი წელთ-

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 439.

² იხ. პლინიუს სეკუნდ, NH, XXXVII, 29 (SC, II, გვ. 181.) არმენო-ხალიბების (ჰან-ხალიბების) ქვეყნის შესახებ იხ. სპეციალურ შენიშვნებში, დამატებანი.

აღრიცხვისა — სტრაბონის დროს; არც პირველ საუკუნეში და არც მეორე საუკუნის პირველ ნახევარში ახალი წელთაღრიცხვისა, იბერიის პოლიტიკური ძლიერების ამ ხანაში.

ამრიგად, დაკავშირება სომხეთთან ტაოს მხარისა (ისიც, როგორც შემდეგ დავინახავთ, არა მთელი ტაოსი, არამედ მხოლოდ მისი ერთი ნაწილისა) ბევრად უფრო გვიან მომხდარა, ვიდრე ამას ვარაუდობდნენ, ე. ი. მეორე საუკუნის ნახევრის შემდეგ.

ხოლო როდის სახელდობრ?

ამის დადგენა შესაძლებელი ხდება საკმაო მიახლოებით.

სომხური წყაროებიდან ირკვევა, რომ ტაო (მისი ერთი ნაწილი) უკვე დაკავშირებული ყოფილა სომხეთთან მე-4 საუკუნის პირველ ნახევარში¹.

მაშასადამე, ტაოს (მისი ერთი ნაწილის) დაკავშირება სომხეთთან მომხდარა ამ ორ სათარიღო მიჯნას შორის, დაახლოებით 150 წლის ფარგლებში: არა უადრეს მეორე საუკუნის ნახევრისა და არა უგვიანეს მეოთხე საუკუნის დასაწყისისა.

აქ გასათვალისწინებელია ამასთან შემდეგი.

ტაოს იმ ნაწილს, რომელიც სომხეთთან იყო დაკავშირებული, სომხურ წყაროებში ეწოდება მამიკონელთა ქვეყანა². ტაოს ეს ნაწილი იყო სამფლობელო მამიკონელთა გვარეულობისა, რომლებიც, როგორც ირკვევა, ჭანები ყოფილან წარმოშობით.

სომხურ საისტორიო წყაროებში გადმოცემები მამიკონელთა გვარეულობის წარმოშობის შესახებ, აგრეთვე მათი სომხეთთან დაკავშირების შესახებ, დაცული აქვთ — ფავსტოს ბიზანტიელს, ანონიმს (სებეოსთან) და მოსე ხორენელს.

ფავსტოს ბიზანტიელის საისტორიო თხზულებაში მანუელ მამიკონიანი შემდეგი სიტყვებით მიმართავს სომხეთის მეფეს ვარაზდატს (374 — 377 წ.წ.): „ჩვენ არასოდეს არ გყოფილვართ თქვენი მსახურნი, არამედ ვიყავით თქვენი ამხანაგნი, და იქნებ თქვენზე მეტად სახელოვანნიც, რადგან ჩვენნი წინაპარნი იყვნენ მეფენი ჭენასტანში. მაგრამ ძმათა შორის განხეთქილების გამო, რის შედეგადაც მოხდა დიდი სისხლის ღვრა, ჩვენ დავტოვეთ სამშობლო და მოვედით აქ (თქვენს კარზე) მშვიდობის საძებნელად“³.

ჭენასტანი გვიან ხანაში ესმოდათ როგორც ჩანეთი, მაგრამ, როგორც ეს სრულიად სწორად ამოხსნა ნ. ადონცმა, აქ, ცხადია, იგულისხმება „ჭენთა“ ქვეყანა, ჭანეთი, რომელიც სწორედ მამიკონელთა საგვარეულო მხარის ტაოს გვერდით მდებარეობს⁴.

ეს გადმოცემა მამიკონელთა გვარეულობის წარმომადგენლის მოსვლის შესახებ სომხეთის მეფის კარზე, ცხადია, გულისხმობს მამიკონელთა ქვეყნის (ე. ი. ტაოს ერთი ნაწილის) სომხეთთან პოლიტიკური დაკავშირების ფაქტს.

თუ რა დროს მოხდა ეს, ამის შესახებ ფავსტოს ბიზანტიელი არას გადმოგვცემს.

¹ იხ. ფავსტოს ბიზანტიელი, 1889, III, 18, (გვ. 47), IV, 2 (გვ. 67), IV, 18 (გვ. 132).

² იხ. იქვე.

³ იხ. იქვე, V, 37.

⁴ იხ. ნ. ადონცი, op. cit., გვ. 402—4.

რაც შეეხება იმ გადმოცემებს, რომლებიც დაცული აქვთ მამიკონელთა გვარეულობის შესახებ უკანასკნელ ორ ავტორს — სებელის ანონიმსა და მოსე ხორენელს, ისინი ზოგად ქრონოლოგიურ მითითებებს შეიცავენ. ეს ორი ავტორი მამიკონელთა გვარეულობის მოსვლას სომხეთის მეფის კარზე (ე. ი. მამიკონელთა ქვეყნის, — ტაოს ერთი ნაწილის, — სომხეთთან პოლიტიკურად დაკავშირებას) — მიაკუთვნებენ მესამე საუკუნეს: აქედან პირველი (ანონიმი) მესამე საუკუნის პირველ ნახევარს (228 წლის წინარე დროს), ხოლო მოსე ხორენელი მესამე საუკუნის დასასრულს (297 წლის ახლო დროს)¹.

ეს თარიღი — მესამე საუკუნე — დაცული გადმოცემებში, უდგება იმ ქრონოლოგიურ რკალს, რომელიც ჩვენ ზემოთ დავადგინეთ ისტორიული წყაროების ანალიზის საფუძველზე.

რაც შეეხება იმას, თუ რა კონკრეტულ ისტორიულ ვითარებაში მოხდა ტაოს ამ ნაწილის (მამიკონელთა სამფლობელოს) პოლიტიკური დაკავშირება სომხეთთან, ეს ჩვენთვის უცნობი რჩება საისტორიო წყაროების უქონლობის გამო.

არაა გამორიცხული, რომ აქ ადგილი ჰქონდა არა დაპყრობას, არამედ მამიკონელთა გვარის განდგომას რაღაც შინაური აშლილობის გამო, რაზედაც ბუნდოვანი ხსოვნა დაცულია ფავსტოს ბიზანტიელის მიერ შემონახულ საისტორიო გადმოცემაში.

შემდგომი ისტორია ტაოს იმ ნაწილისა, რომელიც პოლიტიკურად დაუკავშირდა სომხეთს, ცნობილია.

მე-4 საუკუნის დასასრულს (387 წელს) — არშაკიდების სომხეთის ორად გაყოფის დროს ირანსა და ბიზანტიას შორის, ტაოს დასახლებული მხარე ირანის წილში მოექცა. ხოლო მეხუთე საუკუნის პირველ ნახევრიდან (429 წლიდან), მეფობის მოსპობის შემდეგ, ტაოს ეს მხარე, აღმოსავლეთ სომხეთის სხვა მხარეებთან ერთად, ირანის პროვინციად იქცა.

591 წელს ტაოს დასახლებული ნაწილი ბიზანტიამ შეიერთა. მე-7 საუკუნის დასაწყისში იგი ერთხანად ისევ ირანის ხელშია, ხოლო ერეკლე კეისრის ლაშქრობის შემდეგ აღმოსავლეთში, მე-7 საუკუნის 20-იანი წლებიდან მოკიდებული, ტაოს ეს მხარე კვლავ ბიზანტიის საზღვრებში შევიდა.

მე-7 საუკუნის შუა წლებიდან მოკიდებული ტაოს ეს ნაწილი ხან არაბების, ხან ბიზანტიის ხელში იყო, ხოლო მე-7 საუკუნის დასასრულისათვის აქ არაბთა მფლობელობა მყარდება.

მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში ტაოს დიდი კატასტროფა დაატყდა თავს. როგორც ამის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი, ამ დროს, მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში, არაბთა დამსჯელმა ექსპედიციებმა, მურვან-ყრუს მხედართმთავრობით, ცეცხლითა და მახვილით გაიარა ქოროხის ხეობაში მდებარე მხარეებზე და ნანგრევებად აქცია იგი. ტაოს მხარე ამის შემდეგ კარგა ხანი აღარ აღდგენილა.

ტაოს მხარის ის ნაწილი, რომელიც სომხეთთან იყო დაკავშირებული, საქართველომ დაიბრუნა მე-8 — 9 საუკუნეთა მიჯნაზე. მე-8 საუკუნის უკა-

¹ იხ. სებელის, 1879, გვ. 11; მოსე ხორენელი, II, 81.

ნასკნელ მეოთხედში, მესხეთის მფლობელის ადარნერსე მთავრის დროს საქართველოს ფარგლებში შესულა არსის ხეობა (არსის-ფორი)¹. ხოლო მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში ქართველთა სამეფოს შემოუერთებია ტაოს სამხრეთი სანაპიროები. საქართველოს სამხრეთი საზღვარი მიტანილ იქმნა თეოდოსიოპოლის (თანამედროვე არზრუმის) მიჯნამდე, ქაჯის ციხემდე, რომელიც ქართლის-ყელის (გურჯი-ბოლახის) ვიწრობთან ჰკეტავდა საქართველოსაკენ მომავალ გზებს².

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ტაოს ის ნაწილი, რომელიც სომხეთთან იყო დაკავშირებული, საქართველოს დაუბრუნდა ნანგრევების სახით.

მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში, ქართველთა მეფე-კურაპალატის აშოტ I დიდისა და მისი მემკვიდრის ბაგრატ I-ის დროს ტაოს მხარეში სწარმოებდნენ დიდი მშენებლობა.

ქართველ მოღვაწეთა მიერ გაწეული დიდი ღვაწლის შედეგად ტაო აღდგა ნანგრევებიდან. მე-9 საუკუნიდან მოკიდებული ტაო გადაიქცა მოწინავე მხარედ, ქართული განათლებისა და ქართული კულტურის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ცენტრად.

ბ

ტაოს ტერიტორიული მოცულობა.

ტაოს მხარეები: აშიერი ტაო და იშიერი ტაო.

როგორი იყო ტერიტორიული მოცულობა ტაოს იმ ნაწილისა, რომელიც მე-4—8 საუკუნეებში პოლიტიკურად სომხეთთან იყო დაკავშირებული?

ასეთი კითხვა დღემდე არც კი ყოფილა დასმული. ყველა, ვინც კი შეკბებია ტაოს ისტორიის საკითხებს, ვარაუდობდა, რომ იმ პერიოდის მანძილზე, როდესაც ტაოს ტერიტორია სომხეთთან იყო დაკავშირებული, სომხეთში ვითომც შედიოდა მთელი ტაო (იმ საზღვრებში, რომელიც ტაოს გვიან ხანაში ჰქონდა) და ამას გარდა კოლის უბანი არტანის მხარისა.

მაგრამ ეს შეხედულება, როგორც ირკვევა, არაა სწორი. სომხეთთან პოლიტიკურად დაკავშირებული ყოფილა არა მთელი ტაო, არამედ მხოლოდ მისი ერთი ნაწილი.

რათა გავერკვეთ ამ საკითხში, საჭიროა გავეცნოთ ტაოს ისტორიულ გეოგრაფიას.

(იხ. თანდართული რუკა: ტაონი, სპერი და კოლას უბანი არტანის მხარისა).

*

ტაო ძველ-ქართულ წყაროებში მოიხსენება შემკრებლობითი სახელით: ტაონი³. (შეად. სომხური ტაიქი, იგივე ტაონი).

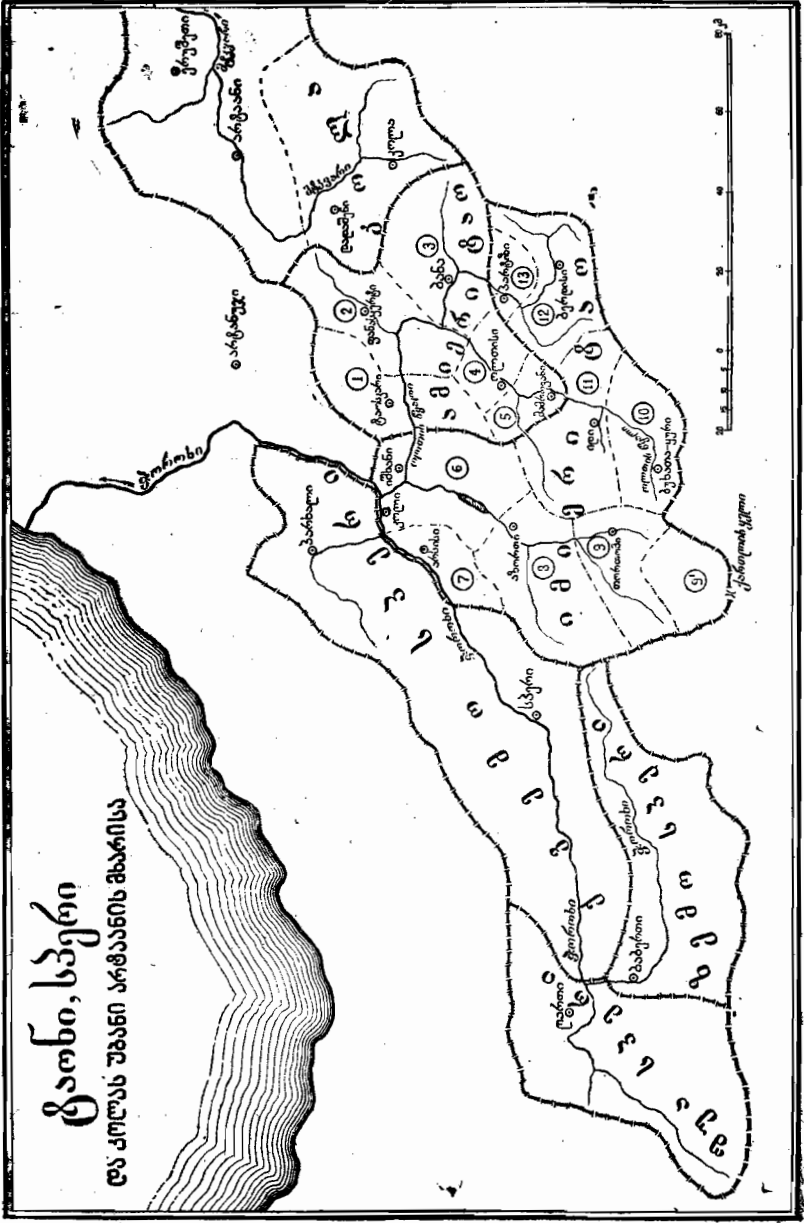
ტაონი შედგებოდა ორი ნაწილისაგან: ერთ ნაწილს ერქვა „ამიერი ტაო“ (ანუ ქვემო ტაო), მეორეს — „იშიერი ტაო“ (ანუ ზემო ტაო)⁴.

¹ იხ. მატინე ქართლისა, გვ. *441/218.

² იხ. ხემთ, გვ. 61 და შემდეგი.

³ იხ. ჭორჯი მერხულე, გვ. 29, შდრ. მატინე ქართლისა, გვ. *463/239.

⁴ იხ. სუმბატ დავითის-ძის ქრონიკა, გვ. *582/352, მატინე ქართლისა, გვ. *463/239, *441/218.

ტაღი, სპერი
 და ქოლან უბანი არბანის მხარისა

შენიშვნა. ციფრებით აღნიშნულია ამიერი ტაღს და იმიერი ტაღს კანტონები, სახელდობრ:
 ამიერი ტაღს კანტონები: 1 — ტაღს-კარი, 2 — ფანასკერტი, 3 — ბანა, 4 — აღაისი, 5 — მარტოფანი.
 იმიერი ტაღს კანტონები: 6 — კოლი, 7 — არსის-ხეობა, 8 — აზორთის-ხეობა, 9 — თქაღე, 9¹ — კართლის ყელის მდებარეობა.
 10 — ბუბა, 11 — ბაკარი, 12 — ბერდისის-ხეობა, 13 — პარტიზის-ხეობა.

ეს დაყოფა „ამიერი ტაო“ და „იმიერი ტაო“, ჩანს, იმ დროიდან მომდინარეობს, როდესაც ტაო ორად იყო გაყოფილი: ერთი ნაწილი („ამიერი ტაო“) საქართველოს საზღვრებში შედიოდა, ხოლო მეორე ნაწილი („იმიერი ტაო“) პოლიტიკურად სომხეთთან იყო დაკავშირებული.

ამიერი ტაო (ე. ი. ტაოს ის ნაწილი, რომელიც ყოველთვის საქართველოს საზღვრებში შედიოდა) მოიცავდა მდინარე ოლთისის წყალის ხეობას, დაწყებული მამროვანის (ნამროვანის) კარებიდან (ვიწროებიდან), ვიდრე ტაოს-კარის სექტორამდე. ეს არის ბანა-ოლთისის პროვინცია.

იმიერი ტაო (ე. ი. ტაოს ის ნაწილი, რომელიც ერთხანად პოლიტიკურად სომხეთთან იყო დაკავშირებული) შეიცავდა ტაოს სანხრეთსა და დასავლეთ სანაპიროებს, დაწყებული მდინარე ბარდუსის-წყალის სათავეებიდან — ქოროხამდე.

*

თუ როგორი იყო ტერიტორიული მოცულობა იმიერი ტაოსი (ე. ი. ტაოს იმ ნაწილისა, რომელიც სომხეთთან იყო დაკავშირებული), ეს ზუსტად ირკვევა სომხური უსახელო გეოგრაფიიდან და სხვა სომხური საისტორიო წყაროების ჩვენებებიდან.

სომხური უსახელო გეოგრაფიის ცნობების თანახმად სომხეთის ფარგლებში შემავალი ტაო შეიცავდა შემდეგ კანტონებს (უბნებს):

კოლი. — ბერდისის ხეობა. — პარტიზის ხეობა. — ჭაკატი. — ბუხა. — ოქალე. — აზორდის (აზორთის) ხეობა. — არსის ხეობა.

ამრიგად, ტაოს ის ნაწილი, რომელიც სომხეთთან იყო დაკავშირებული, რვა კანტონისაგან შედგებოდა.

პირველად აქ დასახელებულია კანტონი კოლი, სადაც მდებარეობდა მთელი მხარის პოლიტიკური და საეკლესიო ცენტრები (კოლი და იშხანი).

დანარჩენი შვიდი კანტონი ჩამოთვლილია გეოგრაფიული თანამიმდევრობით, დაწყებული მდინარე ბერდისის სათავეებიდან — ვიდრე ქოროხამდე.

ბერდისის ხეობა — არის თანამედროვე დაბა ბარდუსის სექტორი.

პარტიზის ხეობა — არის ბარდუსის მეზობლად მდებარე სექტორი ძველი დაბა პარტიზისა (ამჟამად ეწოდება პერტუსი).

ჭაკატი — არის დაბა ილის სექტორი.

ბუხა — არის სექტორი ბუხას ანუ ბუხათა-ყურის (ბულათა-ყურის) ციხისა მდინარე ოლთისის-წყალის სათავეებში (ამჟამად ბუჰა-კალა ანუ ბუა-კალა).

ოქალე (რომლის საზღვრებშიაც წყაროები ასახელებენ დღემდე არსებულ სოფლებს: ვარდიშენი, გელიკი და წალიკი) — ეს არის ზემო-თორთომის ხეობა და გურჯი-ბოლანის (ქართლის ყელის) სექტორი.

აზორდის (აზორთის) ხეობა — არის შუა-თორთომის ხეობა (სადაც დღემდის არსებობს სოფელი — აზორდის სახელწოდებით).

არსის-ხეობა — არის დაბა ოკდემის სექტორი, ქოროხის მარჯვენა სანაპიროზე (სადაც დღემდე არსებობს პუნქტი ამ სახელწოდებით: არსისი).

ამრიგად, ზემოთ-ჩამოთვლილი შვიდი კანტონის ლოკალიზაცია ზუსტად ხერხდება.

დაგვრჩენია ამის შემდეგ დავადგინოთ, თუ სად მდებარეობდა იმიერი

ტაოს პირველი (ცენტრალური) კანტონი: კოლი. ამ საგანზე ჩვენ მოგვიხდება უფრო დაწვრილებით შევჩერდეთ, რადგან ამ კანტონის შემცდარ ლოკალიზაციას სრული არეგ-დარევა შეჰქონდა ტაოს ისტორიის საკითხებში.

აქ გასათვალისწინებელია შემდეგი.

ძველ-ქართული და ძველ-სომხური წყაროების ჩვენებათა შედარებითი შესწავლიდან ირკვევა, რომ მესხეთის მხარეებში არსებულა ორი რაიონი, რომელთაც ეწოდებოდა მსგავსი სახელები: კოლა (კოლაჟ) და კოლი.

პირველი ამათვანი კოლა (კოლაჟ) მდებარეობდა მტკვრის სათავეებში; იგი შეადგენდა არტაანის (არტაან-კოლას) მხარის ნაწილს და შედიოდა ჯავახეთის (წუნდის) საერისთავოს ფარგლებში¹.

ხოლო მეორე ამათვანი, კოლი (სომხური წყაროების „კოლ“), მდებარეობდა ჭოროხის ხეობაში; იგი შედიოდა ტაოში და შეადგენდა იმიერი ტაოს ნაწილს.

ამ ორი კუთხიდან უფრო ცნობილია პირველი, მტკვრის კოლა, რომელსაც შედარებით ფართო ტერიტორია უჭირავს.

გვიან ხანაში მესხეთის მხარეთა გეოგრაფიის უკოდინარი მწერლები ერთიმეორეში ურევენ ამ ორ კუთხეს, — მტკვრის ხეობის (არტაანის) კოლას და ჭოროხის ხეობის (ტაოს) კოლს.

სომხური უსახელო გეოგრაფიის ვრცელ ვერსიაში ტაოს კოლის შესახებ შეცდომით არის აღნიშნული, რომ იგი ვითომც მდებარეობს მტკვრის ხეობაში; ამრიგად, აქ ერთმანეთშია არეული ჭოროხის ხეობის კოლი და უფრო ცნობილი მტკვრის ხეობის კოლა.

რაც შეეხება სომხური გეოგრაფიის მეორე ვერსიას, აქ ასეთ შეცდომას არა აქვს ადგილი, მითითება მტკვრის შესახებ ამ მეორე ვერსიაში არ მოიპოვება.

აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ ტაოს მხარეები, როგორც იმიერი ტაო, ისე იმიერი ტაო, ჭოროხის ხეობაშია განფენილი და ამის მიხედვით ტაოს ფარგლებში შემავალი კანტონი კოლი ცხადია ჭოროხის ხეობაში არის საძიებელი.

რომ იმიერი ტაოს ეს კანტონი კოლი ჭოროხის ხეობაში მდებარეობდა, ეს სრულიად უდავოდ ირკვევა მე-8 საუკუნის სომეხთა ისტორიკოსის ლეონტი მოძღვარის ჩვენების მიხედვით. ეს ჩვენება სომეხთა ამ ისტორიკოსისა მით უფრო საყურადღებოა და გადამწყვეტი მნიშვნელობისა, რომ იგი ეკუთვნის იმ ხანას, როდესაც იმიერი ტაო სომეხეთთან იყო დაკავშირებული.

ლეონტი მოძღვარი აგვიწერს, რომ არაბების მიერ შევიწროებული მოსახლეობის ერთმა დიდმა ჯგუფმა (რომელსაც შეადგენდა 12.000 მხედარი, დედა-წულით, ქალებითა და ბავშვებით) განიზრახა საბერძნეთში გადასვლა; ლეონტი მოგვითხრობს:

„უწყალო მტრები [არაბები] დაედევნენ მათ [ლტოლვილებს] და დაეწივნენ იბერიის საზღვართან, კანტონში, რომელსაც ეწოდება კოლი („კოლ“). მაგრამ მათ [ლტოლვილებმა] დაამარცხეს არაბები, გაჰფანტეს ისინი, ხოლო თვით გადავიდნენ მდინარე აკამფსისზე (ჭოროხზე), რომელიც მომდინარეობს ტაოს ქვეყანაზე, ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით, და გაივლის რა ეგერს (კოლხეთს), შეერთვის პონტოს (შავ ზღვას)“².

¹ იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *129/21,

² იხ. ლეონტი მოძღვარი, ისტორია ხალიფთა, 1887 წ., გვ. 168.

ამრიგად, ლეონტი მოძღვარის ამ სრულიად გარკვეული ცნობის თანახმად ტაოს (იმიერი ტაოს) კანტონი კოლი მდებარეობდა „იბერიის საზღვართან“, მდინარე აკამფსისის (ჟოროხის) სანაპიროზე.

აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ მეორე ძველი ავტორის— მოსე ხორენელის ცნობის მიხედვითაც კოლის კანტონი მდებარეობდა ტაოს ქვეყანაში, პარხარის მთიანეთის ზონაში, ე. ი. ჟოროხის ხეობაში¹.

კერძოდ, ლეონტი მოძღვარის ჩვენება იმდენად ნიშანდობლივია, რომ შესაძლებელი ხდება ზუსტი ლოკალიზაცია ამ კანტონისა: კოლი, იმიერი ტაოს მთავარი კანტონი, ცხადია, არის დაბა იშხანის ზონა.

აქ გასათვალისწინებელია შემდეგი:

1. იშხანის ზონა მდებარეობს იმიერი ტაოს ჩრდილო-დასავლეთ სექტორში. მას ჩრდილოეთის მხრით ადგება კლარჯეთი (რომელიც იბერიის საზღვრებში შედიოდა), ხოლო სამხრეთის მხრივ ადგება იმიერი ტაოს კანტონები (რომლებიც ლეონტის დროს სომხეთთან იყო დაკავშირებული). მაშასადამე, იშხანის ზონა იდენტურია კოლის კანტონთან, რომელიც ლეონტის ცნობით „იბერიის საზღვართან“ მდებარეობდა.

2. კოლის კანტონი, ლეონტის ცნობის თანახმად, ესაზღვრებოდა მდინარე ჟოროხს; ხოლო იშხანის ზონა, მართლაც, მდინარე ჟოროხის მოსაზღვრეა.

3. სახელწოდება კანტონისა კოლი, ცხადია, მომდინარეობს დაბის სახელიდან, ისევე როგორც ტაოს დანარჩენი კანტონების სახელები. ხოლო იშხანის ზონაში, მდინარე ჟოროხის ნაპირას მდებარეობს დაბა, რომელსაც ამჟამად ეწოდება კოლიკი (იგი წინათ სარაიონო ცენტრი იყო და ამის გამო მას აგრეთვე ეწოდება „ლივანა კოლიკი“, ე. ი. სარაიონო დაბა კოლიკი). აშკარაა ეს დაბა, რომელსაც ამჟამად „კოლიკი“ ჰქვია (რომელიც ამასთან სწორედ ჟოროხის ნაპირას მდებარეობს), არის ის ძველი დაბა კოლი, რომელსაც მიუცია სახელწოდება კოლის კანტონისათვის.

საკითხი ამრიგად სავსებით ნათელია.

დამატებით აქ რამდენიმე შენიშვნა მტკვრის ხეობაში მდებარე კანტონის კოლას შესახებ, რომელსაც მკვლევარნი შეცდომით მიიჩნევდნენ ტაოს (იმიერი ტაოს) ნაწილად, ურევდნენ მას ჟოროხის ხეობის კანტონ კოლთან.

ა. რომ მტკვრის ხეობაში მდებარე კანტონი კოლა არ არის და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო იმიერი ტაოს ნაწილი, ამას ადასტურებს შემდეგი: მტკვრის ხეობის კოლა ტერიტორიულად არ ესაზღვრება იმიერი ტაოს კანტონებს; იგი იმიერ ტაოს მოწყვეტილია ოლთის-ბანას პროვინციით (იმიერი ტაოს მხარით), რომელიც სომხეთთან არასოდეს არ ყოფილა დაკავშირებული.

ბ. ქართულ საისტორიო წყაროებში არ არის არც ერთი შემთხვევა, როდესაც მტკვრის ხეობის კოლა ტაოს ნაწილად იყოს დასახელებული. მტკვრის ხეობაში მდებარე კანტონი კოლა წყაროებში ყოველთვის მოიხსენება როგორც ნაწილი არა ტაოსი, არამედ არტაანის მხარისა, რომელთანაც იგი ერთ ერთეულს წარმოადგენს შემდეგის საერთო სახელწოდებით: კოლა-არტაანი ანუ არტაან-კოლა.

¹ იხ. მოსე ხორენელი, II, 6.

გ. ძველი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დანაწილება შეფარდებული იყო ხოლმე ბუნებრივ გეოგრაფიულ პირობებთან; ხოლო მტკვრის ხეობაში მდებარე კოლა გეოგრაფიულად სულ სხვა ზონას წარმოადგენს, ვიდრე ტაოს. ეს უკანასკნელი კოროხის ხეობაში არის განფენილი და არც ერთი სექტორით იგი მტკვრის ხეობაში არ გადმოდის.

ჩვენ ამით დავასრულებთ იმიერი ტაოს კანტონების გეოგრაფიული განლაგებისა და ტერიტორიული მოცულობის საკითხის განხილვას. ირკვევა ამრიგად, რომ იმიერი ტაოს დასახელებული კანტონები მოიცავდა ისტორიული ტაოს სამხრეთსა და სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილებს.

*

გავეცნოთ ამის შემდეგ ამიერი ტაოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ დანაწილებას.

საშუალო საუკუნეებში ტაოს ორივე ნაწილი, როგორც ამიერი ტაო, ისე იმიერი ტაო (ეს უკანასკნელი საქართველოსთან გაერთიანების შემდეგ) განიყოფებოდა შემდეგ ადმინისტრაციულ ერთეულებად (კანტონებად ან უბნებად).

ამიერი ტაო (ე. ი. ტაოს ის ნაწილი, რომელიც მუდამ საქართველოს ფარგლებში შედიოდა), განიყოფებოდა ხუთ კანტონად:

ტაოს-კარი. — ფანასკერტი. — ბანა. — ოლთისი. — მამროვანი¹.

რაც შეეხება იმიერ ტაოს, მისი ახალი ადმინისტრაციული დანაწილება (საქართველოსთან გაერთიანების შემდეგ), შედარებით ძველ ადმინისტრაციულ დანაწილებასთან (როდესაც ეს კუთხე სომხეთთან იყო დაკავშირებული) ასეთ შეფარდებას წარმოადგენს:

იმიერი ტაო:	იმიერი ტაო:
ძველად არსებული დანაწილება კანტონებად (მე-8 — 9 საუკუნეებამდე)	ახალი ადმინისტრაციული დანაწილება კანტონებად (მე-8 — 9 საუკუნეთა შემდეგ)
<p>ა. კოლი</p> <p>ბ. არსის-ხეობა</p> <p>გ. აზორდის ხეობა</p> <p>დ. ოქალუ</p> <p>ე. ბუხა</p> <p>ვ. კაკატი</p> <p>ზ. ბერდისის ხეობა</p> <p>წ. პარტიზის ხეობა</p>	<p>ა. არსის ხეობა²</p> <p>ბ. თორთომი³</p> <p>(გაერთიანებულია მე-5 კანტონთან მამროვანთან)³</p> <p>(გაერთიანებულია მე-4 კანტონთან—ოლთისთან)³</p> <p>გ. პარტიზის ხეობა³</p>

¹ იხ. მესხეთის საეპისკოპოსოთა საზღვრების აღწერილობა (ე. თაყაიშვილის გამოცემა, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, 1907 წ., გვ. 77).—დავით და ტირიჭანის მართელობა (ილ. აბულაძის გამოცემა, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა, 1944, გვ. 183).

² იხ. შატიანე ქართლისა, გვ. *441/218; დავით აღმაშენებელის ისტორია, გვ. *514/282; მესხეთის საეპისკოპოსოთა საზღვრების აღწერილობა, გვ. 76: „ტაოს-კარს ქვემოთი“ [=არსის ხეობა].

³ იხ. მესხეთის საეპისკოპოსოთა საზღვრების აღწერილობა, გვ. 76—77.

თუ როგორი იყო ტერიტორიული განლაგება ტაოს ამ ორივე ნაწილის ადმინისტრაციული ერთეულებისა, მკითხველი გაეცნობა თანდართულ რუკაზე.

*

დაგვიჩვენია შევაჯამოთ ზემოთ-დადგენილი და გამოვიტანოთ დასკვნები. წყაროების განხილვიდან, ამრიგად, დადასტურდა, რომ მე-4—8 საუკუნეთა მანძილზე სომხეთთან დაკავშირებული იყო არა მთელი ტაო, არამედ მხოლოდ მისი ერთი ნაწილი „იმიერი ტაო“, რომელსაც თვით ეს სახელწოდება „იმიერი“, ჩანს, იქიდან მიუღია, რომ იგი ერთხანად მოწყვეტილი იყო საქართველოს.

რაც შეეხება ამიერ-ტაოს, ე. ი. ოლთის-ბანას პროვინციას (რომელიც მოიცავდა მდინარე ოლთისის-წყალის ხეობას მამროვანის კარებიდან მოკიდებული ვიდრე ტაოს-კარამდე), იგი, როგორც ირკვევა, ყოველთვის საქართველოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა.

რომ ტაოს იმ ტერიტორიაში, რომელიც ერთ ხანად სომხეთთან იყო დაკავშირებული, არ შედიოდა ამიერი ტაოს მხარე (ე. ი. ოლთის-ბანას პროვინცია), ამას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ სომხეთის ტაოს შემადგენლობაში არც ერთ სომხურ საისტორიო წყაროში ერთხელაც არაა მოხსენებული ამიერი ტაოს კანტონები: ტაოს-კარი, ბანა, ფანაქსკერტი (ფანაქსკერტი), ოლთისი და მამროვანი.

უფრო მეტი: ამიერი ტაოს ეს კანტონები და ეს პუნქტები არა თუ არაა მოხსენებული სომხურ საისტორიო წყაროებში როგორც ნაწილი სომხეთისა, სომხური ტაოსი, არამედ სომხური წყაროები საერთოდ ნაკლებად იცნობენ ამ მხარეს, ამიერ ტაოს, საქართველოს ამ ძირითად ნაწილს. როგორც ცნობილია, ძველ-სომხური საისტორიო წყაროები ვიდრე მე-8 საუკუნემდე (ე. ი. ვიდრე იმ დრომდე, სადამდისაც იმიერი ტაო სომხეთთან იყო დაკავშირებული) ხშირად ასახელებენ, სომხეთის პოლიტიკურ ისტორიასთან დაკავშირებით, იმიერ ტაოს კანტონებსა და დასახლებულ პუნქტებს (მ. ფავსტოს ბიზანტიელი, ლაზარე ფარპელი, მოსე ხორენელი, სემეოსი, ლეონტი მოძღვარი, აგრეთვე უსახელო გეოგრაფიის პირველადი ტექსტი, სამხედრო გუჯარი და გაჰნამაკი). ხოლო ამ ძველ სომხურ წყაროებში, რომლებიც ეკუთვნიან ხანას ვიდრე მე-8 საუკუნემდე, არც ერთხელ არ მოიხსენება ამიერი ტაოს (საქართველოს ტაოს) არც ერთი ზემოთ ჩამოთვლილი კანტონი (ტაოს-კარი, ბანა, ფანაქსკერტი, ოლთისი, მამროვანი) და არც ამ კანტონების ფარგლებში მდებარე ცალკეული დასახლებული პუნქტები.

ასეთია ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი ჩვენებანი, რაც ირკვევა ამ საკითხის გამო საისტორიო წყაროების ანალიზიდან.

ამრიგად, ყოველივე იმის შემდეგ, რაც ზემოთ იყო გარკვეული, დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს შემდეგი ისტორიული ფაქტი: მე-4—8 საუკუნეებში სომხეთთან პოლიტიკურად დაკავშირებული ყოფილა არა მთელი ისტორიული ტაო, არამედ მხოლოდ მისი ერთი ნაწილი, იმიერი ტაო.

იმიერი ტაოს მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობა

ტაოს მხარის ძირეულ მოსახლეობას, როგორც ცნობილია და როგორც ამის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი, შეადგენდა ქართველი ტომი ტ ა ო ხ ე ბ ი ანუ ტ ა ო ე ლ ნ ი.

საკითხავია, რა ცვლილებები მოხდა იმიერი ტაოს მოსახლეობის ეთნოგრაფიულ შემადგენლობაში მას შემდეგ, რაც ეს მხარე სომხეთს დაუკავშირდა: შეიცვალა მან თავისი ეთნოგრაფიული სახე?

როგორც ირკვევა, არა. იმიერი ტაო, მოსახლეობის შემადგენლობისა და აქ გავრცელებული ენის მიხედვით, როგორც იყო წარსულში, ისევე ამის შემდეგაც ძირითადად ქართულ მხარედ დარჩენილა.

ეს, რასაკვირველია, არ ნიშნავს, რომ იმიერ ტაოში არ ჰქონოდეს ადგილი სომხური ელემენტების ნაწილობრივ ჩამოსახლებას. მაგრამ ამას, როგორც ირკვევა, არ ჰქონია იმდენად ფართო ხასიათი.

საისტორიო წყაროებში დაცულია შემდეგი ცნობები ტაოს მხარეში უცხო ელემენტების ჩამოსახლების შესახებ.

ძველი ქართველი ავტორის არსენი ს ა ფ ა რ ე ლ ი ს ცნობებით, მე-7 საუკუნის დასაწყისში, სარწმუნოებრივი უთანხმოების ნიადაგზე, სომეხთა კათალიკოზმა მოსემ განდევნა სომხეთიდან ქალკედონიტობის (მართლმადიდებლობის) მიმდევარი სამღვდელოება. არსენის ცნობით, სომხეთიდან დევნილი ეს სამღვდელოება „წარვიდეს რომელნიმე იონთა თანა (ე. ი. საბერძნეთს), რომელნიმე ტ ა ო ს“¹. ტაო ამ დროს, მე-7 საუკუნის დასაწყისში, ბიზანტიის ფარგლებში იყო მოქცეული და აქ ქალკედონიტობა (მართლმადიდებლობა) გაბატონებულ სარწმუნოებას წარმოადგენდა.

უცხო ელემენტის ამ ჩასახლებას ტაოში სრულებითაც არ ჰქონია რაიმე ფართო ხასიათი, როგორც ამას ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს. არსენი საფარელს პირდაპირ აღნიშნული აქვს, რომ გადასახლდნენ მხოლოდ „მღვდელნი“, და არა თვით სამწყსო. ამრიგად, ეს ჩასახლება უცხო ელემენტისა ტაოში მე-7 საუკუნის დასაწყისში რიცხობრივად სრულიად უმნიშვნელო უნდა ყოფილიყო.

მეორე ცნობა ტაოში უცხო ელემენტების ჩასახლების შესახებ ეკუთვნის მე-8 საუკუნის ბოლო წლებს. სომეხ ისტორიკოსს ვარდან დიდს მოთხრობილი აქვს, რომ მე-8 საუკუნის დასასრულს სომეხთა მთავარმა აშოტ მისაკერმა ალიოვიტის ოლქიდან გადაასახლა ტაოში (იმიერ ტაოში) გუნუნიანთა თემი².

ეს არის და ეს. სხვა ცნობა უცხო ელემენტების ჩასახლების შესახებ ტაოში საისტორიო წყაროებში აღნიშნული არაა.

¹ იხ. არსენი საფარელი, თ. ჟორდანას გამოცემა (ქრონიკა, I), გვ. 329.

² იხ. ვარდან დიდი, 1861 წ. ეპინის რუს. თარგმანი, გვ. 98.

რასაკვირველია, ეს და სხვა ასეთი სპორადული, ცალკეული შემთხვევები უცხო ელემენტის ჩამოსახლებისა ვერ შესცვლიდა და არც შეუცვლია იმიერი ტაოს ეთნოგრაფიული სახე.

რომ იმიერი ტაო მოსახლეობის შემადგენლობისა და აქ გავრცელებული სალაპარაკო ენის მიხედვით ქართულ მხარედ დარჩენილა, ამის შესახებ მოიპოვება პირდაპირი ჩვენებანი.

უაღრესად საყურადღებოა ცნობა მე-8 საუკუნის სომეხთა მწერლის სტეფანოს სივნიელისა; ეს ცნობა ეყუთენის იმ პერიოდს, როდესაც იმიერი ტაო ჯერ კიდევ სომხეთთან იყო დაკავშირებული.

სტეფანე სივნიელის ცნობის თანახმად, მე-8 საუკუნეში, სომხეთის შვიდი მხარე, რომლებიც მდებარეობდნენ სომხეთის სანაპიროებზე, ენობრივად განირჩეოდა შიდა სომხეთისაგან; ამ შვიდ მხარეში გავრცელებული ყოფილა „მოსახლერე დიალექტები“, ადგილობრივი ენები. ეს შვიდი მხარე შემდეგი ყოფილა: ტაო (იმიერი ტაო), სპერი (ზემო სპერი), სომხეთის მეოთხე ოლქი (ხანძითის მხარე), ხოათის მხარე (ხოათი-სასუნი), არწახი, სივნიეთი და კორქეა (კორდუნეა)¹.

ენობრივად ეს შვიდი მხარე ასე ნაწილდება:

ა) ქართული ჯგუფი: ტაო (იმიერი ტაო) და სპერი (ზემო სპერი);

ბ) ხეთურ-სუბარული ჯგუფი: სომხეთის მეოთხე ოლქი (ხანძითის მხარე, სადაც გავრცელებული იყო ორთაელთა ენა) და ხოათი-სასუნი (სადაც გავრცელებული იყო ხოათელთა (resp. ბუთელთა) ენა, რომელსაც აგრეთვე „არტანი“-ს სახელიც ეწოდებოდა);

გ) ალბანური ჯგუფი: არწახი (სადაც გავრცელებული იყო ალბანური ანუ არანული) და სივნიეთი (სადაც გავრცელებული იყო სივნიური ენა ალბანური ჯგუფისა).

დ) ირანული ჯგუფი: კორქეა ანუ კორდუნეა (სადაც გავრცელებული იყო ქურთული)².

¹ იხ. სტეფანოს სივნიელი, გამოცემა ნ. ადონცისა, *Дионисий Фракийский и армянские томографы*, 1915 წ., გვ. 187.

² სტეფანოს სივნიელის ტექსტის ინტერპრეტაციის გამო აქ საჭიროა შემდეგი აღვნიშნოთ: რომ სტეფანოს სივნიელი „მოსახლერე დიალექტები“-ს სახელწოდებით გულისხმობს ადგილობრივს დამოუკიდებელ ენებს, რომლებიც გავრცელებული ყოფილა დასაბუთებულ პროვინციებში, ეს დასტურდება მთელი რიგი სხვა საისტორიო წყაროების ცნობებიდან, რომლებიც ჩვენ მოგვებოვება ცალკეულ მხარეებში გავრცელებული ენების შესახებ. აღვნიშნავთ აქ ამ წყაროებს:

ა) ორთაელთა ენის შესახებ—იხ. სირიული წყაროები Nöldeke, ZDMG, 33, 163 f—იოსუა სილიტი Wright-ის გამოცემა, 39,9.

ბ) ხოათელთა ენის (იგივე „არტანი“-ს ენის) შესახებ—იხ. თომა არწრუნი, 1887 წ. გვ. 121; Nöldeke, ZDMG, 33, 165, Tomaschek, Sasun, 21.

გ) სივნიელთა (სისაკანის ქვეყნის) ენის შესახებ—იხ. ზაქარია რიტარი. (გეორგიკა, III, გვ. 17) და ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია I, 1928, გვ. 296. (იხ. აგრეთვე მოსე ხორენელის ცნობა სივნიეთის შესახებ, რომ სივნიეთი მდებარეობდა „სომხური ენის სახლდარზე“, II, 8).

დ) ალბანელთა (არანელთა) ენის შესახებ, რომელიც გავრცელებული იყო მე-10 საუკუნედე არწახ-უტის ზონაში (ბარდავის მხარეში)—იხ. ცნობა არაბული წყაროებისა, ი. მარკვარტი Eran. გვ. 117. არწახელთა შესახებ, როგორც სომეხებისაგან განსხვავებულ ეთნიკურ ჯგუფზე, იხ. აგრეთვე ცნობა სომეხი ისტორიკოსის ელისესი. 1859, გვ. 72.

ე) კორდუნელთა (კორქეელთა) შესახებ, როგორც სომეხებისაგან განსხვავებულ ეთნიკურ ჯგუფზე—იხ. ცნობა სომეხი ისტორიკოსის ელისესი, 1859, გვ. 10, 39.

უაღრესად საყურადღებოა აგრეთვე ცნობა მოსე ხორენელისა. ეს სომეხი ისტორიკოსი, ეხება რა სომხეთის დასავლეთ სანაპიროებს, სპერსა და მის შემდგომ მხარეებს (სპერსა და ტაოს ზონას), აღნიშნავს, რომ ამ მხარეებში „უკვე აღარ ისმის სომხური ენა“ (იხ. მოსე ხორენელი II, 3).

ასეთია ის ცნობები, რომლებიც ჩვენს საისტორიო წყაროებში მოგვეპოვება აქ აღძრული საკითხის გამო და რომელთა მიხედვითაც ჩვენ საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ ტაოს იმ ნაწილს, რომელიც ერთხანად სომხეთთან იყო დაკავშირებული, ე. ი. იმიერ ტაოს, ეთნოგრაფიულად არ შეუცვლია თავისი სახე; იმიერი ტაო, მოსახლეობის შემადგენლობითა და აქ გავრცელებული ენის მიხედვით, როგორც თავიდანვე იყო ქართული, ისე ამის შემდეგაც ქართულ მხარედ დარჩენილა.

დ

ძველ-ქართული მწერლობის ძეგლი: „მარტვილობა ცხრათა კოლაელთა“. შემცდარი განმარტებანი ამ ძეგლის წარმოშობისა და თარიღისა ტაოს მხარის ისტორიის საკითხებთან დაკავშირებით.

იმის გამო, რომ დღემდე არ იყო სწორად ამოხსნილი ტაოს და მეზობელ მხარეთა ისტორია, არ იყო გარკვეული ტერიტორიული მოცულობა ამ კუთხისა, რომელიც მე-4—8 საუკუნეებში პოლიტიკურად სომხეთთან იყო დაკავშირებული, ე. ი. იმიერი ტაოსი, არ იყო აგრეთვე გათვალისწინებული, თუ როგორი იყო ამ კუთხის — იმიერი ტაოს ეთნოგრაფიული სახე, მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობა, — ყოველივე ამის გამო სრულიად ყალბ გაშუქებას ღებულობდა ქართული კულტურის ისტორიის მთელი რიგი საკითხები.

აქ ჩვენ ამგზის შევჩერდებით იმ შემცდარ შეხედულებებზე, რომელნიც გამოთქმული იყო ტაოს მხარის ისტორიასთან დაკავშირებით ძველი ქართული მწერლობის ძეგლზე: „მარტვილობა ცხრათა კოლაელთა“.

ძველი ქართული მწერლობის ამ ერთ-ერთი უძველესი და უაღრესად მნიშვნელოვანი ნაწარმოების შესახებ აკად. კ. კეკელიძე და პროფ. ილ. აბულაძე შემდეგ შეხედულებებს გამოთქვამენ:

კ. კეკელიძის აზრით ეს ძეგლი არ უნდა წარმოადგენდეს ქართულ ნაწარმოებს, არამედ თარგმნილი უნდა იყოს სომხურიდან. ამის საბუთად კ. კეკელიძეს შემდეგი მიაჩნია: ეს ძეგლი ვითომც ეხება ტაოს მხარეს; ხოლო რაკი ძეგლში აღწერილი ამბავი იმ ეპოქას ეკუთვნის, როდესაც ტაოს მხარე — ეკლესიურად, კულტურულად (და აგრეთვე ძირითადში ეთნოგრაფიულადაც) ¹ — სომხური მხარე იყო, ამიტომაც ეს ძეგლი სომხურად უნდა იყოს დაწერილი, რომელიც შემდეგ, ვითომც, ქართველებს უთარგმნიათ არა უაღრეს მე-9 საუკუნისა ².

¹ იხ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1941, გვ. 47.

² იხ. იქვე, გვ. 481.

რაც შეეხება ილ. აბულაძეს, წიგნში „ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა მე-9 — 10 საუკუნეებში“, იგი აყენებს სრულიად ყალბ კონცეფციას. ილ. აბულაძის აზრით მე-8 საუკუნემდე სომხებს ეკურათ მთელი ტაო (როგორც იმიერი ტაო, ისე ამიერი ტაო) და, ამას გარდა, კოლას უბანი არტაანის მხარისა. მე-8 საუკუნისათვის, როდესაც ტაო (ვითომცდა ასეთ ვრცელ საზღვრებში) საქართველოს დაუკავშირდა, ტაო წარმოადგენდაო ძირითადში სომხურ თუ გასომხებულ ქვეყანას. მე-9 — 10 საუკუნეთა მახდობზე ილ. აბულაძის აზრით სწარმოებს ტაოს გაქართველება ენობრივად. მაგრამ ამის შემდეგაც ტაოელები (იგივე სომხები) ვითომც რჩებიან სომხური ეროვნული კოლექტივის ნაწილად და განაგრძობენ ლიტერატურულ შემოქმედებას „უცხო“ ქართულ ენაზე... ილ. აბულაძე, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, წერს:

„ტაო-კლარჯეთის სომხობა, რომელიც მე-8 საუკუნის გასულიდან „ქართველთა სამეფო“-ში შემოვიდა, ქართველთა გავლენის სფეროში მოხედრით, აკად. ნ. მარის სიტყვით, შერეწყმის ქართველობას. მოწვევითი მშობლიურ ნიადაგს (—სომხეთს), სადაც მისი თანამოაზრენი (სომეხი-ქალკედონიტები) უკვე მოკლებული იყვნენ ფართო შეპოქმედებით გასაქანს, ის (ტაო-კლარჯეთის სომხობა) ერთ ხანს მუშაობას მწერლობის დარგში დამოუციდებლად ეწევა (სომხურ ენაზე). ყველაფერი, რაც მას წინანდელი შემოქმედებიდან ებადა, დაცული ჰქონდა და მის ათვისებას დედა ენაზედვე (სომხურად) ახერხებდა. მაგრამ დროთა მსვლელობაში... ადგილობრივ ქართულ ელემენტთან ურთიერთობისა და ქართულ კულტურულ სამყაროსთან ახლო კავშირის გამო, მისთვის სომხურ ლიტერატურულ ენაზე არსებული ძეგლები ადვილად გასაგები აღარ აღმოჩნდარა. საჭირო გამბედავა ამ ძეგლების გადმოთარგმნა უფრო ადვილად გასაგებ ენაზე, ამ შემთხვევაში ქართულზე... ამ დარგში (მაგიოგრაფიული მწერლობის დარგში) ტაო-კლარჯეთის სომხობას შემდეგში საკუთარი წვლილიც შეუტანია, მაგრამ არა სომხურ ენაზე, არამედ უფრო დასაძლევ ქართულზე... მისთვის (ტაო-კლარჯეთის სომხობისათვის) დედა-სამწერლო ენის მაგივრობას უცხო ენა (ქართული) ეწევა. დედა ენა (სომხური) თუ ესმის მას, ისევ და ისევ სასაუბრო და არა სალიტერატურო ენა, ის, მოკლედ რომ მოვკრათ, გაქართველების გზაზე დამდგარი“...¹.

ასეთი ერთ-ერთი ძეგლი, რომელიც ვითომც „ტაო-კლარჯეთის სომხობას“ დაუწერია მე-9 — 10 საუკუნეებში „არა სომხურ ენაზე, არამედ უფრო დასაძლევ ქართულზე“, არისო, — გვარწმუნებს ილ. აბულაძე — „მარტვილობა ცხრათა კოლაელთა“.

საიდან ჩანს ეს?

ილ. აბულაძის არგუმენტაცია ძალიან მარტივია; ილ. აბულაძე, ისევე როგორც კ. კეკელიძე, ფიქრობს, რომ ამ ძეგლში აღწერილი ამბავი ვითომც ტაოს ეხება. ხოლო რაკი ტაოში ძირითადად სომხური მოსახლეობა იყო, ეს ნაწარმოებიც სომხური წარმოშობისად უნდა ვიცნათო².

¹ იხ. ილ. აბულაძე, *op. cit.*, გვ. 013.

² იხ. იქვე, გვ. 068—070.—ილ. აბულაძე ამასთან აღნიშნავს, რომ ცხრათა კოლაელთა მარტვილობაში თუმცა არ შეინიშნებაო რაიმე კვალი სომხური გავლენისა, არც ენობრივი. არც შინაარსობრივი, მაგრამ აქ იხმარებაო „ხევი“ (ქვევი) იმ ვე გაგებით, როგორც ეს გვხვდება სომხურიდან თარგმნილ ძეგლებში, რომლებიც ტაოში არის შესრულებული; სახელდობრ

ქ. კეკელიძის და ილ. აბულაძის ამ არგუმენტაციას სრულიად ეცლება ყოველგვარი საფუძველი, როდესაც გავითვალისწინებთ, რომ ეს ძეგლი — მარტვილობა ცხრათა კოლაელთა, სრულებითაც არ ეხება იმ ტერიტორიას, რომელიც პოლიტიკურად სომხეთთან იყო დაკავშირებული.

ჩვენ უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ ეს ძეგლი ეხება მტკვრის ხეობის კოლას; თვით ძეგლში პირდაპირ აღნიშნულია, რომ აღწერილი ამბები სწარმოებდა „ოავსა დიდისა მის მდინარისასა, რომელსა ჰრქვიან მტკვარი, ხევსა, რომელსა ჰრქვიან კოლაჲ“¹.

ხოლო, როგორც ეს ზემოთ იყო დადგენილი, ტაოში (იმიერ-ტაოში) შედიოდა არა ეს მხარე, მტკვრის ხეობა კოლა, არამედ სულ სხვა რაიონი, ქოროხის ხეობის კოლი. ამრიგად, ქ. კეკელიძისა და ილ. აბულაძის დასკვნა მოკლებულია ყოველგვარ ნიადაგს. მტკვრის ხეობის კოლა, რომელიც შეადგენდა ნაწილს არტაანის (კოლა-არტაანის) მხარისას, წარმოადგენდა ძირეულ ქართულ ქვეყანას, რომელიც სომხეთთან პოლიტიკურად არასოდეს დაკავშირებული არ ყოფილა. ამრიგად, სრულიად უდავოა, რომ მარტვილობა ცხრათა კოლაელთა ქართული ძეგლია, რომელიც საქართველოს ძირეულ მხარეს ეხება.

*

აქ საჭიროა შევჩერდეთ აგრეთვე ამ ძეგლის თარიღის საკითხზედაც.
ილ. აბულაძე ამ ძეგლის დაწერის თარიღად მიიჩნევს მე-9—10 საუკუნ-

„ხევი“ აქ ნიშნავს არა ხეობას, არამედ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულს, მხარეს. მაგრამ ილ. აბულაძის დასკვნა შეცდომას წარმოადგენს. ტერმინი „ხევი“ (ვეი) აღსანიშნავად ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულისა (მხარისა) ეს არის დამახასიათებელი არა სპეციფიკურად ტაოსი, და არა სომხურიდან მომდინარე ძეგლებისა, არამედ ტერმინი „ხევი“ ასეთი მნიშვნელობით ჩვეულებრივია ძველ-ქართულში.

ასე, იხილეთ ძველ-ქართული მწერლობის ძეგლები:

ა) ძარტვილობა აბიბოს ნეკრესელისა (მე-9 საუკუნის ტექსტი); აქ ჩვენ ვკითხვლობთ:

„ნეტარი აბიბოს, ნეკრეს ქალაქისა ეპისკოპოსი, ხევისა კახეთისა“ (იხ. საქართველოს სამოთხე, გვ. 214).

„ხევი“ აქ, ცხადია, ნიშნავს არა ხეობას, არამედ მხარეს.

ბ) ევსტათი მცხეთელის მარტვილობაში (მე-6 საუკუნის ტექსტი)—ევსტათი ამბობს:

„მე ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისა, ხევისა არბუკეთისა, ქალაქისა განძაკისა“ (იხ. საქართველოს სამოთხე, გვ. 316).

აქაც „ხევი“ მხარეს ნიშნავს და არა ხეობას.

გ) ლეონტი მროველი (მე-9 საუკ.):

„[ეფემან მირდატ] აღაშენნა ეკლესიანი თუხარისისა ციხესა, რამეთუ ხევისა კლარჯეთისასა არა იყო ეკლესია (გვ. *287/112).

აქაც „ხევი კლარჯეთისა“ ნიშნავს კლარჯეთის მხარეს და არა ხეობას (კლარჯეთი შეიცავდა არა ერთ ხეობას, არამედ მრავალ ხეობას).

დ) სუმბატ დავითის-ძის მატიაზე (მე-11 საუკ.):

„მოიწიენეს ხევისა შავშეთისასა, ხოლო ხევი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირედთა სოფელთასა...“ (გვ. *573/343).

აქაც „ხევი“ მხარეა და არა ხეობა.

ჩვენ აღარ შევჩერდებით დანარჩენ მაგალითებზე, რადგან საკითხი ნათელია.

¹ იხ. TP, V, გვ. 55.

ნებს და ამ თარიღთან აკავშირებს თავის შემცდარ კონცეფციას ტაოს მხარის ვითომცდა „ენობრივი“ გაქართველების შესახებ.

სინამდვილეში კი ეს ძეგლი დაწერილია არა მე-9—10 საუკუნეებში, არამედ სულ სხვა ეპოქაში, მე-4—6 საუკუნეებში, არა უგვიანეს. (ხოლო ეს თარიღი, მე-4—6 საუკუნეები, სრულიად არ შეესაბამება ტაოს მხარის ვითომცდა „გაქართველების“ იმ ქრონოლოგიას, რომელიც ილ. აბულაძემ წარმოადგინა).

შეხედულება, თითქო ცხრათა კოლაელთა მარტვილობა დაწერილი იყოს გვიან ხანაში, მე-9—10 საუკუნეებში, ცდილობენ გაამართლონ ერთი ტერმინის მიხედვით; ეს ტერმინია სიტყვა „სოფელი“. ჩვენს ძეგლში სიტყვა „სოფელი“ ჩიზნავს დაბას, დასახლებულ პუნქტს. გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ამ სიტყვამ ასეთი მნიშვნელობა ვითომც მიიღო შედარებით გვიან ხანაში, მე-9—10 საუკუნეებში, უფრო ადრე კი სოფელი ნიშნავდაო არა ცალკე დასახლებულ პუნქტს, დაბას, არამედ ზოგადად ქვეყანას.

მაგრამ ეს შეხედულება ტერმინ „სოფლის“ ისტორიის შესახებ (რაც პირველად იმ დროს იყო გამოთქმული, როცა ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები ნაკლებად იყო შესწავლილი), არ არის სწორი. ძველ ხანაში სიტყვა „სოფელი“, როგორც ირკვევა, ორგვარი მნიშვნელობით იხმარებოდა: იგი აღნიშნავდა როგორც ზოგადად ქვეყანას, ისე ცალკე დასახლებულ პუნქტს, დაბას. ასეთი ორმაგი მნიშვნელობით იხმარება ეს ტერმინი უძველესი ხანის ქართულ ჰაგიოგრაფიულ ძეგლებში, რომლებშიაც მიღებულია წარმართული ხანის კალენდარული ტერმინოლოგია (წარმართული ხანის თვეთა სათვალავი) და რომლებიც ამ სათარიღო მაჩვენებლების მიხედვით მე-5—7 საუკუნეთა გვიან დროს ვერ მიეკუთვნება.

რომ ეს ძეგლი, მარტვილობა ცხრათა კოლაელთა, ეკუთვნის არა მე 9—10 საუკუნეებს, არამედ ბევრად ადრინდელ ეპოქას, ამას ცხადპყფს მთელი რიგი მაჩვენებლები.

ჯერ თვით ძეგლში აღწერილი ხანის შესახებ.

ძეგლი აგვიწერს იმ ხანას, როდესაც წარმართობა საქართველოში ჯერ კიდევ ძლიერი იყო და მეტოქეობას უწევდა ქრისტიანობას. ამის მიხედვით ამ ძეგლში აღწერილი ამბები არ სცილდება მე-4—6 საუკუნეთა ფარგლებს.

მაგრამ აქ შესაძლოა აღიძრას ასეთი საკითხი: ძეგლი თუმცა აგვიწერს მე-4—6 საუკუნეთა ამბებს, მაგრამ ხომ არ არის თვით ნაწარმოები გვიან ხანაში დაწერილი?

როგორც ირკვევა, არა; ამ ნაწარმოებში არათუ მხოლოდ აღწერილია არაქალი ეპოქა, არა უგვიანესი მე 4—6 საუკუნეთა, არამედ თვით ნაწარმოებიც ამავე ძველ ეპოქაშია დაწერილი.

ჯერ ერთი, გვიან ხანაში არაუარ არ იწერებოდა ასეთი ნაწარმოებნი, რომლებიც წარმართობის ძლიერებას აგვიწერდნენ, არამედ, პირიქით, გვიან ხანაში ასეთ ნაწარმოებებს სპობდნენ კიდევ, როგორც წარსული ისტორიული სინამდვილის არასასიამოვნო დოკუმენტებს იმ ეპოქიდან, როდესაც ქრისტიანობას უხდებოდა უკან დაეხია და უპირატესობა დაეთმო წარმართობისათვის.

აქ საჭიროა ამასთან ხაზი გავუსვათ აგრეთვე იმ გარემოებასაც, რომ ამ ძეგლში აღწერილი ისტორიული გარემო ისე ორგანულად, ისე უშუალოდ არის ასახული, რომ აქ არ იგრძნობა გვიანდელი ხანის ავტორის ხელი.

ეს რაც შეეხება ამ ძეგლის შინაარსს, მასში აღწერილ ეპოქას.

მაგრამ ამის გარეშე ძეგლში მოიპოვება აგრეთვე მთელი რიგი სხვა კერძობითი ხასიათის რეალიები, რომელთა მიხედვით უცილობლად დასტურდება, რომ ეს ნაწარმოები უძველეს ხანაშია შექმნილი.

ამ მხრივ პირველ რიგში აღსანიშნავია ამ ძეგლში ასახული მღვდელთმსახურების ლიტურგიკული წესები. ეს წესები უაღრესად მარტივია და განსაკუთრებული სიძველის ნიშნებს ატარებს, — აქ ცხადლივ მოცემულია პირველყოფილი ქრისტიანობის სურათი.

აღსანიშნავია ამას გარდა სიძველის მთელი რიგი სხვა ნიშნები, ასე მაგალითად, ძეგლში ასახული უძველესი წესი ნათლისღებისა (მდინარეში ნათვლა, ქრისტეს მსგავსად, რაც მიღებული იყო პირველყოფილი ქრისტიანობის დროს, ხოლო შემდეგში კი ეს წესი ხმარებიდან გამოვიდა და მის შესახებ გვიან ხანაში ხსოვნაც კი არ არსებობდა); აგრეთვე არქაული პერიოდიდან მომდინარე გადმოცემები ქრისტეს შესახებ, რაც არ ეთანხმება გვიან ხანაში მიღებულ შეხედულებებს და საიდანაც ცხადი ხდება, რომ ამ ძეგლის ავტორი ჯერ კიდევ არაა დაშორებული პირველყოფილი ქრისტიანობის ტრადიციებს.

ყოველივე აღნიშნულის მიხედვით დასტურდება, რომ მარტივობა ცხრათა კოლაელთა ძველი ქართული მწერლობის ერთ-ერთი ადრინდელი ძეგლია, რომლის თარიღი მე-4—6 საუკუნეთა ფარგლებს არა სცილდება. შუშანიკის მარტივობისა და ეგვიპტის მარტივობის მიჯნებითან ერთად, მარტივობა ცხრათა კოლაელთა ეკუთვნის უძველეს ნაწარმოებთა რიცხვს, რომლებიც ქართულ ენაზე მოღწეულა.

ჩვენ ამგზის ამით დავაშთავრებთ ამ შენიშვნას კოლაელთა მარტივობის შესახებ.

ჩვენ საჭიროდ ჩავთვალეთ შეგვირებულებათ აქ ამ ძეგლის საკითხზე, რადგან, ჯერ ერთი, ამ ძეგლის მიხედვით სრულიად ყალბად აშუქებდნენ ტაოს ისტორიის საკითხებს (თუმცა ამ ძეგლს, როგორც გამოიჩვენა, ტაოსთან არა აქვს არავითარი კავშირი), ხოლო ამას გარდა თვით ამ ძეგლის წარმოშობა და თარიღი შეცდომით იყო განმარტებული.

დამატებით აქ კიდევ ერთი შენიშვნა იმ განსაკუთრებული მნიშვნელობის შესახებ, რომელსაც წარმოადგენს ეს ძეგლი — მარტივობა კოლაელთა — ტაოს მეზობლად მდებარე ძველი ქართული მხარის არტაანის (არტაან-კოლას) ისტორიისათვის.

უძველესი ქართული საისტორიო ძეგლის ქართლის მოქცევის მართიანი ცნობათა თანახმად, არტაან-კოლას მხარე ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო ადრინდელი ქრისტიანობისა იბერიაში. საისტორიო ტრადიციის თანახმად, რომელიც დაცულია მართიანში, არტაან-კოლას მხარის საეკლესიო ცენტრი ერთ-ერთი პირველი პუნქტი იყო მესხეთში, და ერთი სამთავარი მთელს იბერიაში, სადაც დაიწყო საეკლესიო მშენებლობა მე-4 საუკუნის პირველ ნახევარში, ქრისტიანობის ოფიციალურ სარწმუნოებად გამოცხადების დროს იბერიაში¹. ამის მიხედვით შეგვიძლია გავითვალისწინოთ ეს განსაკუთრებული როლი, რომელიც ეკუთვნოდა ადრინდელი ქრისტიანობის ის-

¹ იხ. მოქცევა ქართლისა, OP, II, გვ. 714.

ტორიაში არტაან-კოლას მხარეს საერთოდ იბერიის მხარეთა შორის და კერძოდ მესხეთის მხარეთა შორის.

ხოლო კოლაელთა მარტვილობა ეთანხმება და ადასტურებს ქართლის მოქცევის მატინის ამ ცნობებს არტაან-კოლას მხარის შესახებ. არტაან-კოლას მხარე აღრიდანვე გამხდარა ცენტრი როგორც საეკლესიო-საქრისტიანო მშენებლობისა, ისე ადგილობრივი საქრისტიანო მწერლობისა. მარტვილობა ცხრათა კოლაელთა შეიცავს მოთხრობას არტაან-კოლას მხარის ადგილობრივი ისტორიიდან და, ცხადია, ადგილობრივ არტაან-კოლას მხარეშია დაწერილი. ამრიგად, სამხრეთ-საქართველოს ამ კუთხეში, არტაან-კოლაში, როგორც ირკვევა, აღრიდანვე შექმნილა ქართული საქრისტიანო მწერლობის კერა და ერთ ერთი დოკუმენტი ადგილობრივი ქართული სამწერლო ტრადიციისა არის ეს ძეგლი — მარტვილობა კოლაელთა — რომელიც ამ უძველეს ეპოქას, მე-4—6 საუკუნეთა ხანას ეკუთვნის.

დასასრულ დაგვრჩენია, ხაზი გავუსვათ შემდეგს.

ისევე, როგორც ამავე ეპოქის მეორე ძეგლი — მარტვილობა შუშანიკისი — ადასტურებს, რომ ქვემო-ქართლის ტაშირ-გარდაბანის მხარეები წარმოადგენდნენ იბერიის განუყოფელ ნაწილს ადრეულ საშუალო საუკუნეებში; ისევე როგორც ბასილი ზარზმელის საისტორიო თხზულება (ცხორება სერაპიონ ზარზმელისა) ადასტურებს, რომ კლარჯეთი განუყოფელი ნაწილი იყო იბერიისა ამავე ეპოქაში, ასევე კოლაელთა მარტვილობა არის ადგილობრივი ქართული საისტორიო დოკუმენტი, საიდანაც დასტურდება, რომ არტაან-კოლას მხარე ასევე განუყოფელი ნაწილი იყო იბერიისა ადრეულ საშუალო საუკუნეებში და ამავე დროს ერთ-ერთი უძველესი კერა ქართული განათლებისა და ქართული მწიგნობრობისა.

მ

სპერის მხარის ისტორიისათვის

გადავდივართ მესხეთის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთი ზონის — სპერის მხარის ისტორიის საკითხთა განხილვაზე.

სპერის მხარე მდებარეობს ქოროხის ხეობაში; მას უჭირავს ქოროხის ხეობის ზემო და შუა ნაწილი.

სპერის მხარის ისტორიის საკითხები ნაკლებად არის დამუშავებული.

აკადემიკოსი ს. ჯანაშია, წერილში — „იბერიის (ქართლის) სამეფოს პოლიტიკური გეოგრაფიისათვის უძველეს პერიოდში“, სპერის აღრინდელი პერიოდის ისტორიის გამო შემდეგსა წერს:

„სტრაბონი არმენიის აღწერილობაში იხსენიებს პროვინციას სისპირიტიდას (წიგნი XI, თავი XIV, § 9, 12; წიგნი XI, თავი IV, § 8), რომელიც, უეჭველია, ემთხვევა ფეოდალური ხანის ქართულ სპერსა და თანამედროვე ისპირს. სტრაბონის ცნობა უნდა გავიგოთ, ჩანს, ისე, რომ სისპირიტიდა — სპერი ეკუთვნოდა სომხეთს“¹.

¹ იხ. ს. ჯანაშია, *op. cit.*, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. III, № 7, 1942 წ. გვ. 729.

ეს დებულება, რომელიც მიღებულია საისტორიო მეცნიერებაში, როგორც ირკვევა, გადასინჯვას საჭიროებს.

სახელდობრ საისტორიო წყაროების ანალიზიდან ირკვევა შემდეგი:

1. სომხეთთან პოლიტიკურად დაკავშირებული იყო არა მთელი ისტორიული სპერი („ფეოდალური ხანის ქართული სპერი და თანამედროვე ისპირი“), არამედ ნხოლოდ ერთი პერიფერიული ნაწილი სპერისა, ზემო სპერი (ბაიბერთის სექტორი), რომელიც შეიცავს ისტორიული სპერის მხოლოდ მცირე ნაწილს (დაახლოებით მხოლოდ ერთ მეოთხედს).

2. სტრაბონის გეოგრაფიის ზემოთაღნიშნული სამი ადგილი, დასახელებული ს. ჯანაშიას წერილში, როგორც ირკვევა, არ ეხება საქართველოს სპერის პროვინციას, არამედ სულ სხვა ქვეყანას, რომელიც მდებარეობდა ტიგროსის ხეობაში.

3. სპერის ტერიტორია (ე. ი. სპერის ერთი ნაწილი, ზემო-სპერი) პოლიტიკურად დაკავშირებული ყოფილა სომხეთთან ბევრად უფრო მოკლე პერიოდის მანძილზე, ვიდრე ამას ფიქრობდნენ.

4. იმის გამო, რომ სპერის ეს ერთი კუთხე — ზემო-სპერი — ერთხანად პოლიტიკურად დაკავშირებული იყო სომხეთთან, მას არ შეუცვლია ეთნოგრაფიული სახე. მოსახლეობის შემადგენლობით და ამ მხარეში გავრცელებული ენის მიხედვით, ზემო-სპერი თავიდანვე იყო და შეძლევაც რჩება ქართულ მხარედ.

*

ზემოდასახელებული დებულებებიდან თავდაპირველად განვიხილავთ მეორე დებულებას, სახელდობრ საკითხს, ეხება თუ არა სტრაბონის გეოგრაფიის მოხსენებული სამი ადგილი საქართველოს სპერს.

გავიცნოთ ჯერ თვით სტრაბონის ტექსტები.

აქ ჩვენ ვკითხულობთ:

პირველი ადგილი (სტრაბონი, გეოგრაფია, წიგნი XI, თავი IV, § 8):

„მოგვითხრობენ, რომ იახონმა, თესალიელ არმენთან ერთად, კოხეთში ჩასვლის დროს, მიღწეა კასიის ზღვამდე, რომ მან (იახონმა) მოვლო იბერია, ალბანია, მრავალი ნაწილები არმენიისა, მიდიისა, რასაც მოწმობენ ტაძრები იახონის პატივსაცემად და მრავალი სხვა ძეგლები. არმენი ვითომც იყო ქალაქ არმენიდან, რომელიც ეკუთვნის ბოიბიდის ტბის მდამოებში გაშენებული ქალაქების რიგს და მდებარეობს ფეროსა და ლარისას შუა: არმენის თანამგზავრები ვითომც დასახლდნენ აკისენაში¹ და სკსპირიტში ვიდრე კალახნამდე და აღიაბენამდე. არმენის სხელიდან ქვეყანას დაერქვა არმენია“.

მეორე ადგილი (სტრაბონი, გეოგრაფია, წიგნი XI, თავი XIV, § 9):

„[არმენიის ქვეყანაში]. სკსპირიტში, კაბალას ახლოს, არის ოქროს მადნები, სადაც აღექსანდრემ (მაკედონელმა) წარგზავნა მენონი ჯარისკაცებით, თუმცადა ადგილობრივმა მკვიდრებმა (სკსპირიტელებმა) განდევნეს ისინი“.

¹ ხელნაწერებში — „აკისენა“, მაგრამ აქ, ჩანს, თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო აკისენა, რომელი მხარეც სტრაბონს მეორე ადგილას დასახელებული აქვს სოფენელთა სამფლობელოს ფარგლებში (წიგნი XI, თავი XIV, § 5). რაც შეეხება აკისენას, იგი, თვით სტრაბონის ცნობით, ბევრად უფრო გვიან შევიდა სომხეთის შემადგენლობაში, სახელდობრ მეორე საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა (იხ. სტრაბონი, იქვე).

მესამე ადგილი (სტრაბონი, გეოგრაფია, წიგნი XI, თავი XIV, § 12):

ჩვენ უნდა მოხსენებულნი გვეჩინდა, რომ არმენი იყო თესალიის არმენიდან, რომელიც მდებარეობს ფეროსა და ლარისას შუა ბოიბისზე (ტბაზე), და რომ მან (არმენმა) ილაშქრა არმენიაში იახონთან ერთად. ფარსალელი კირსილისა და ლარისელი მედის სიტყვებით, რომლებიც მოხაწილებდნენ ალექსანდრეს (მაკედონელის) ლაშქრობაში, ქვეყანას ეწოდა არმენია არმენის სახელისაგან. არმენის თანამგზავრთაგან ერთმა ნაწილმა დაიჭირა აკისენა¹, რომელიც სოფენთა მფლობელობაში იმყოფებოდა, ხოლო სხვანი დასახლდნენ სკსპირიტში—ვიდრე კალახენამდე და ადიაბენამდე, არმენის მთიანეთის იქით რომ მდებარეობენ².

*

რომელი ქვეყანაა სტრაბონის მიერ მოხსენებული „სკსპირიტი“?

საისტორიო მეცნიერებაში წინათ მიღებული იყო ის შეხედულება, რომ სტრაბონის ეს სამივე ადგილი ვითომც ეხება ჭოროხის ხეობაში მდებარე საქართველოს სპერს.

ორიენტალისტმა ი. მარკვარტმა პირველად შენიშნა და სრულის საბუთიანობით დაამტკიცა კიდევ, რომ სტრაბონის ზემოთ-მოყვანილი სამი ადგილიდან პირველი და მესამე ეხება არა საქართველოს სპერს, არამედ სულ სხვა მხარეს, რომელსაც ეწოდებოდა შუპრია ანუ სუპრია (იგივე *სკპირიტი) და რომელიც მდებარეობდა მდინარე ტიგროსის ხეობაში, სომხეთის სამხრეთ სანაპიროზე, სომხეთსა და ძველ ნინევიას შორის³.

სტრაბონს, როგორც ვნახეთ, პირველსა და მესამე ადგილში სკსპირიტის მხარის მოსაზღვრედ დასახელებული აქვს მხარეები — კალახენა და ადიაბენა. ხოლო კალახენის და ადიაბენის ადვილმდებარეობა კარგად არის ცნობილი: ისინი მდებარეობენ ტიგროსის ხეობაში, ძველი ნინევიის მეზობლად. კალახენას და ადიაბენას ჩრდილოეთის მხრიდან ესაზღვრებოდა ძვილს ისტორიაში კარგად ცნობილი მხარე შუპრია ანუ სუპრია, იგივე სკპრია (*სკპირიტი, სკსპირიტი, ჯსპირიტი), სუბარების ძველი მიწა-წყალი (სახელდობრ ის ტერიტორია ტიგროსის ხეობისა, რომელიც XI—IX საუკუნეებში ძველი წელთაღრიცხვისა ეჭირათ მუსხებს).

აღნიშნავთ ამასთან, რომ ეს სახელწოდება დღემდის შენახულა ადგილობრივ კიპერტის, ტაილორის და ლინჩის ცნობებით, მდინარე ტიგროსის ხეობაში, ზემოთ-აღნიშნულ ზონაში, დღემდე არსებობს კუთხე სახელწოდებით: Ispert (Ispaert, Isparut)³, რაც სახენაცვალი ფორმაა ამ მხარის ძველი სახელწოდებისა: სკპრია, *სკპირიტი (=სკსპირიტი=ჯსპირიტი).

ამრიგად, ეს კითხვა სავსებით ნათელია, რომ სტრაბონის ტექსტის ზემოთ-მოყვანილ პირველსა და მესამე ადგილას მოხსენებული სკსპირიტი (რომლის მოსაზღვრედ დასახელებულია კალახენა და ადიაბენა), — არის ტიგროსის ხეობის მხარე და არა ჭოროხის ხეობის მხარე (საქართველოს სპერი), ეს საკითხი, ი. მარკვარტის მიერ წარმოდგენილი განმარტების შემდეგ, ზუსტად არის დადგენილი. ი. მარკვარტის ეს დებულება ამჟამად საყოველთაოდ

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 506, შენიშვნა.

² იხ. ი. მარკვარტი, Eranschahr, გვ. 159.

³ იხ. კიპერტის რუკაზე—Isparut, ლინჩით—Ispert, ტაილორით—Ispaert (JRGS 35, 48).

მიღებულია მეცნიერებაში. კერძოდ ამ შეხედულებას იზიარებენ არმენისტები ნ. აღონცი¹, ჰ. ჰიუბშმანი², ი. მანანდიანი³, გრ. ლაფანციანი⁴ და სხვ.

აქ კითხვა დგას მხოლოდ სტრაბონის ტექსტის მეორე ადგილის შესახებ. თუ პირველი და მესამე ადგილები ეხება ტიგროსის ხეობის მხარეს, რომელ მხარეს ეხება მეორე ადგილი, ტიგროსისას, თუ ჭოროხისას?

ი. მარკვარტი იმ აზრს ადგა, რომ ეს მეორე ადგილი ეხება ჭოროხის ხეობის მხარეს, ე. ი. საქართველოს სპერს⁵.

ამავე შეხედულებას იზიარებს აგრეთვე ნ. აღონცი. იგი წერს: „У Страбона различаются две области по имени Συσπειρις: одна на Чорохе (იგულისხმება სტრაბონის მეორე ადგილი), а другая на юге, близ Тигра (იგულისხმება სტრაბონის პირველი და მესამე ადგილები)“⁶.

მაგრამ სწორია ეს შეხედულება? როგორც ირკვევა, არა. წყაროების ანალიზი არ სტოვებს არავითარ ეჭვს იმაში, რომ სტრაბონის ეს მეორე ადგილიც, ისევე როგორც პირველი და მესამე ადგილები, ეხება ერთსა და იმავე ქვეყანას, ტიგროსის ხეობის მხარეს.

გავეცნოთ მასალებს.

1. სტრაბონის პირველი და მესამე ადგილი, როგორც ვნახეთ, შინაარსის მხრით იდენტურია. სტრაბონს ის ცნობები, რომელსაც იგი გადმოგვცემს ამ პირველსა და მესამე ადგილებში და რომელიც ტიგროსის ხეობის მხარეს სპერიას (სუსპირიტს) ეხება, ამოღებული ჰქონია ალექსანდრე მაკედონელის დროის ისტორიკოსების კირსილ ფარსალელისა და მედი ლარისელის ნაწერებიდან, რომლებიც, სტრაბონის უწყების თანახმად, „მონაწილეობდნენ ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობაში“. ხოლო რას ეხედავთ ჩვენ სტრაბონის მეორე ადგილში? ისიც აგრეთვე ალექსანდრე მაკედონელს ეხება (აქ მოთხრობილია, რომ ალექსანდრე მაკედონელმა გაგზავნა მენონი ჯარისკაცებით სუსპირიტის მადნების დასათვალისწინებლად). ამჟამად, აქ სტრაბონი ერთი და იმავე წყაროთი, ალექსანდრე მაკედონელის ისტორიკოსების ტექსტით სარგებლობს და ამ მეორე ადგილასაც საუბარია იმავე ტიგროსის მხარეზე, რომელთაც ეხებიან მოხსენებული ალექსანდრე მაკედონელის ისტორიკოსები.

2. ალექსანდრე მაკედონელი, როგორც ცნობილია, არ ყოფილა საქართველოში და არც საერთოდ კავკასიაში. იგი არ ყოფილა აგრეთვე არც სომხეთშიაც. ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქარმა გაიარა ტიგროსის ხეობაში, სომხეთის სამხრეთი საზღვრების ახლო, სპერიას (სუსპირიტის) მხარისაგან არც თუ ისე დიდი მანძილის დაშორებით. ამრიგად ცხადია, რომ სტრაბონის მოთხრობა ალექსანდრე მაკედონელის მიერ მენონის წარგზავნის შესახებ

¹ იხ. ნ. აღონცი, *op. cit.*, გვ. 398.

² ჰ. ჰიუბშმანი, *op. cit.*, გვ. 203.

³ იხ. მანანდიანი, კრიტიკული მიმოხილვა სომხეთის ხალხის ისტორია (სომხ.), 1945, გვ. 14-15.

⁴ იხ. გრ. ლაფანციანი, *Хайаса, колыбель армян*, 1947 წ., გვ. 156 და სხვ.

⁵ იხ. ი. მარკვარტი, *loc. cit.*

⁶ იხ. ნ. აღონცი, *loc. cit.*

სვსპირიტის მადნების დისათვალეირებლად, ეხება ტიგროსის მხარეს, და არა შორეულ კავკასიაში მდებარე საქართველოს სპერს, ჭოროხის ხეობის მხარეს.

3. აღსანიშნავია ამასთან, რომ ტიგროსის ხეობის მხარე სვპრია (სვსპირიტი) ცნობილი ყოფილა მადნეულობით. გვიანი ხანისათვის, საშუალო საუკუნეებისათვის, სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ აღმწის მხარე (რომელიც მოიცავდა ძველ სვპრია — სვსპირიტის მხარეს) მდიდარი იყო რკინის მადნეულობით. აქ საჭიროა ხაზი გაუსვავთ აგრეთვე შემდეგსაც: სომხური უსახელო გეოგრაფია სომხეთის მხარეებიდან მხოლოდ აღმწის მხარეში აღნიშნავს მადნეულობას, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ეს მხარე უპირატესად მადნეულობის ქვეყნად ითვლებოდა. ეს რაც შეეხება საშუალო საუკუნეებს. ხოლო უფრო ადრე, ანტიკურ ხანაში, ეს მხარე, რკინის მადნეულობასთან ერთად, ჩანს, ცნობილი ყოფილა აგრეთვე ოქროთი. აღსანიშნავია, რომ ასურეთის მოხარკე მუსხები (რომლებიც XI — IX საუკუნეებში ძველი წელთაღრიცხვისა ამ მხარეში მკვიდრობდნენ) ხარკად უხდიდნენ ასურეთის მეფეს, სოფლის მეურნეობის ნაწარმთან ერთად, ლითონის ნაწარმს, სპილენძის ჭურჭელს, ოქროს.

რაც შეეხება ჭოროხის ხეობის სპერს, აქ ოქროს მადნეულობა, და საერთოდ მადნეულობა, საისტორიო წყაროებით, ცნობილი არაა: ამის შესახებ არას გვეუბნებიან არც ქართული, არც სომხური, არც ბიზანტიური ან სხვა საისტორიო ძეგლები (გავრცელებული შეხედულება, თითქოს ჭოროხის სპერსში ოქროს მადნეულობა ყოფილიყოს, იქიდან წარმოიშვა, რომ სტრაბონის მიერ მოხსენებულს სვსპირიტის მხარეს, ცნობილს ოქროთი, შეცდომით სთვლიდნენ ჭოროხის სპერად).

გამოთქმული იყო ამასთან მოსაზრება, რომ ადრეულ საშუალო საუკუნეთა წყაროებში მოხსენებული „ფარანგი“, სადაც ამუშავდნენ ოქროს, ვითომც ყოფილიყოს ჭოროხის სპერი. მაგრამ, როგორც ირკვევა, ეს შეცდომაა. „ფარანგი“ წყაროებში მოიხსენება სპარსეთის სომხეთში, ბოლის (ბოლოს) ციხესთან ერთად, ხოლო ბოლის (ბოლოს) ციხე, საისტორიო წყაროების სრულიად გარკვეული უწყების თანახმად, მდებარეობდა ბასიანის მხარეში, არაქსის ხეობაში¹.

¹ რაც შეეხება ჭოროხის ხეობაში მდებარე სპერს, კერძოდ ზემო-სპერს (ჭოროხის ხეობის სათავეებს), და აგრეთვე იმ მხარეებს, რომლებიც მას ყოველმხრივ ზღუდავენ, ვ. ი. ჭოროხის ჭანეთს, შალგომის მხარეს და კარინის მხარეს, ისინი ბიზანტიის სამფლობელოს შეადგენდნენ სწორედ იმ ეპოქაში, როდესაც ფარანგი სპარსეთის საზღვრებში იყო მოქცეული (მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში).

ჩამოთვლილი მხარეები ტერიტორიულად ასე განფენილი: დასავლეთით, ჭოროხის ხეობაში, მდებარეობდა სპერი, ჭოროხის ჭანეთის ზონით; ამის აღმოსავლეთით მდებარეობდა შალგომის მხარე—ფეფრატის ხეობაში; და კარინის მხარე—აგრეთვე ფეფრატის ხეობაში; კარინის მხარის აღმოსავლეთ მიჯნასთან გასდევს დევებოინუს ქედი, რომელიც გაჰყოფს ფეფრატის ხეობას არაქსის ხეობიდან; ეს ქედი იყო საზღვარი ბიზანტიისა და სპარსეთისა დასახელებულ ეპოქაში; ამ ქედის აღმოსავლეთით იწყებოდა სპარსეთის სომხეთი. აქ, სპარსეთის სომხეთის ფარგლებში, მდებარეობდა ბასიანის მხარე, ბოლის (ბოლოს) ციხე და „ოქროს მადნიანი მთა“, ფარანგის სახელწოდებით ცნობილი (იხ. პროკოპი კესარიელი, BG I, 15, 22; II, 29, BG IV, 13; VIII, 2.—ლაზარე ფარაბელი, 1904 წ., გვ. 145, 146.—მალალა, ქრონოგრაფია, 1831 წ.; 455—456.—კერძოდ, ბოლის (ბოლოს) ციხის ადგილმდებარეობის შესახებ ბასიანში—იხ. ლაზარე ფარაბელი, გვ. 145) და თამარის მეორე ისტორია, გვ. *702/502.

აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ ფარანგის ეს ოქროს მადანი, მდებარე ბასიანში, არაქსის ხეობაში, ცნობილი არ ყოფილა ანტიკურ ხანაში, არამედ, როგორც ეს ირკვევა მაღალას ქრონოგრაფიიდან, იგი პირველად აღმოუჩენიათ მე-5 — 6 საუკუნეთა საზღვარზე, ანასტასი I-ის დროს (491—513 წ. წ.)¹.

4. სტრაბონის ჩვენების თანახმად ოქროს მადნები სვსპირიტის მხარისა მდებარეობდა „კაბალას ახლოს“. ეს არის იგივე ქალაქი კალბა (Kalba), რომელიც მდებარეობდა სწორედ ტიგროსის ხეობის სვსპირიტის მხარეში და რომელიც მოხსენებულია ასურულ წყაროებში, მეფე ასარპადონის დროინდელ ტექსტში (იხ. Hugo Winckler, *Altorientalische Forschungen*, II, 1901 წ., გვ. 40—41).

5. სტრაბონის სამივე ადგილი ერთსა და იმავე ქვეყანას რომ ეხება, ეს აშკარაა თვითონ ტექსტიდანაც. სამივე შემთხვევაში ეს მხარე მოიხსენება ერთი და იმავე სახელწოდებით — სვსპირიტი². თუკი პირველსა და მესამე ადგილას ერთი სვსპირიტის შესახებ იყოს საუბარი (ე. ი. ტიგროსის ხეობის შესახებ), ხოლო მეორე ადგილას კიდევ სხვა სვსპირიტის შესახებ (ე. ი. კოროხის ხეობის შესახებ), ამას უეჭველად აღნიშნავდა და განასხვავებდა ავტორი. ასეთი სხვაობის აღნიშვნა მით უფრო იყო მოსალოდნელი, რომ როგორც მეორე ადგილი, ისე მესამე ადგილი (— რომელიც უეჭველად ტიგროსის მხარეს ეხება), ერთი და იმავე თავის ნაწილია (სახელდობრ XI წიგნის მე-14 თავისა); აქ ავტორი ერთისა და იმავე თავის მანძილზე უშუალოდ გადადის ერთი მოთხრობიდან მეორე მოთხრობაზე იმრიგად, რომ არავითარ სხვაობას ამ ორ ადგილას მოხსენებულ სვსპირიტს შორის არ აღნიშნავს.

6. სტრაბონი სვსპირიტის სახელწოდებით რომ სამსავე შემთხვევაში იგულისხმებს ტიგროსის მხარეს და არა კოროხის მხარეს, — ამას სრულიად უდავოდ და საბოლოოდ ადასტურებს შემდეგი. სტრაბონის ცნობის თანახმად საზღვარი სომხეთსა და საქართველოს შორის გასდევდა მოსხის მთეს³. ამრიგად, სტრაბონის ამ სრულიად გარკვეული ჩვენების თანახმად კოროხის ხეობა (და მათ შორის სპერის მხარე), რომელიც მთლიანად მოსხის მთების ჩრდილოეთით მდებარეობს, ეს იყო საქართველოს ნაწილი და არა სომხეთის ნაწილი.

ხოლო რაც შეეხება სვსპირიტის მხარეს, მას სტრაბონი, როგორც ვნახეთ, სომხეთის ძირეულ ნაწილად სთვლის. მაშასადამე, სვსპირიტის სახელით სტრაბონი სამსავე შემთხვევაში აღნიშნავს ერთსა და იმავე ქვეყანას, ტიგროსის ხეობის მხარეს, რომელიც თავიდანვე სომხეთის ფარგლებში იყო მოქცეული.

*

მას შემდეგ რაც ირკვევა, რომ სტრაბონი სვსპირიტის სახელით გულისხმობდა ტიგროსის ხეობის მხარეს, და არა კოროხის ხეობის მხარეს, სა-

¹ იხ. მაღალას ქრონოგრაფია loc. cit.

² არსებობს ამ სახელწოდების ვარიანტული წაკითხვა „სვსპირიტისი“, მაგრამ ეს უკანასკნელი კიდევ უფრო ახლო უდავობა ტიგროსის ამ მხარის დღემდე ჯაცულ სახელწოდებას „ისპერტ“ resp. „ისპარუტ“.

³ იხ. ხემოთ, გვ. 433, 483—487.

ქართველოს სპერს, — კარდინალურად იცვლება მთელი კონცეფცია საქართველოს სპერსის უძველესი ისტორიის შესახებ.

თუკი გასართლებულიყო ის შეხედულება, რომ სტრაბონი სუსპირიტის სახელწოდებით ქოროხის ხეობის სპერს გულისხმობდა, მაშინ უნდა დაგვეშვა, რომ სპერი ვითომც არათუ სტრაბონის დროს ყოფილა სომხური მხარე, არამედ თითქო სპერი სომხეთს ეკუთვნოდა ჯერ კიდევ მეოთხე საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა, რადგან ცნობები სუსპირიტის შესახებ სტრაბონს ამოღებული აქვს ალექსანდრე მაკედონელის ხანის ისტორიკოსთა ნაწერებიდან. ეს ცოტაა. ჩვენ ამ შემთხვევაში ისიც უნდა დაგვეშვა, რომ სპერი არათუ მე-4 საუკუნეში ჰკუთვნებია სომხეთს, არამედ ვითომც იგი საერთოდ ძირეული სომხური ქვეყანა ყოფილა, რამდენადაც ძველი წელთაღრიცხვის მე-4 საუკუნეში გავრცელებული საისტორიო გადმოცემები სუსპირიტს წარმოგვიდგენს როგორც სომხის ხალხის უძველეს თავდაპირველ საცხოვრისს.

რასაკვირველია, ჯერ მარტო ამის მიხედვით აშკარაა, რომ სტრაბონს სუსპირიტის სახელწოდებით აღნიშნული აქვს ტიგროსის ხეობის მხარე და არა ქოროხის ხეობის მხარე. თვით სტრაბონის ცნობათა თანახმად სომხეთი ვიდრე მე-2 საუკუნემდე დიდად დაშორებული იყო ქოროხის ხეობის ზონას, „გადმოგვცემენ, — წერს სტრაბონი, — რომ სომხეთი, რომელსაც მცირე მოკულობა ჰქონდა, — გაფართოებულ იქმნა არტაქსის და ზარიადრის მიერ [მე 2 საუკ. ძვ. წ.], რომელთაც გააფართოეს სომხეთი, ჩამოაპრეს რა მიწები მეზობელ ქვეყნებს...“. სომხეთის ტერიტორიის გაფართოება ჩრდილოეთის მიმართულებით ამის შემდეგ იწყება, მე-2 საუკუნიდან მოკიდებული; ხოლო მე-2 საუკუნემდე სომხეთის ტერიტორია არათუ ქოროხის ხეობას არ სწვდებოდა, არამედ, სტრაბონის ცნობით, სომხეთის ფარგლებში არ შედიოდა თვით ეფრატის ხეობისა და არაქსის ხეობის სათავეებიც კი (არ შედიოდა ხორძენი, პარიადრის კალთები, აკილისენი, დერჰანი, კარინი)¹.

უფრო მეტი. თვით სტრაბონის დროსაც, როგორც მოვიხსენეთ, საზღვრის ზაზი სომხეთისა არ სცილდებოდა მოსხის მთებს, ე. ი. ქოროხის ხეობა ამ დროსაც საქართველოს საზღვრებში ყოფილა და არა სომხეთში.

*

დაკვრჩენია შევაჯამოთ ზემოთ-აღნიშნული და გადავიდეთ შემდეგ საკითხებზე. გამოიჩქვა ამრიგად, რომ ქოროხის ხეობა, საქართველოს სპერსის მხარე, — არ იყო დაკავშირებული სომხეთთან არც ადრეულ ანტიკურ ხანაში, არც მე-4 საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა (ალექსანდრე მაკედონელის დროს), არც მე-2 საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა (არტაქსის და ზარიადრის დროს), და არც პირველი საუკუნის დასაწყისში ახალი წელთაღრიცხვისა — სტრაბონის დროს.

საკითხავია ამის შემდეგ: როდის მოხდა სპერსის პოლიტიკური დაკავშირება სომხეთთან? ამასთან სომხეთს დაუკავშირდა მთელი სპერი (როგორც მას დღემდე ფიქრობდნენ), თუ სპერსის რომელიმე ცალკე ნაწილი?

¹ იხ სტრაბონი, გეოგრაფია, წ. XI, თ. XIV, § 5.

ჯერ პირველ კითხვაზე.

სპერის დაკავშირება სომხეთთან შეუძლებელია მომხდარიყო სტრაზონის შემდეგ უახლოეს ხანაში, ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნესა და მეორე საუკუნის პირველ ნახევარში. როგორც ამის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი, ეს პერიოდი, პირველი საუკუნე და მეორე საუკუნის პირველი ნახევარი, ეს არის ეპოქა იბერიის სამეფოს განსაკუთრებული ძლიერებისა, როდესაც იბერიის ტერიტორია არათუ შემცირებულა, არამედ გაზრდილა კიდევ.

ამრიგად, სპერის დაკავშირება სომხეთთან შესაძლოა მომხდარიყო მხოლოდ მეორე საუკუნის პირველი ნახევრის შემდეგ.

ხოლო როდის სახელდობრ?

ამის დადგენა მიახლოებით არის შესაძლებელი.

სომხური წყაროებიდან ირკვევა, რომ სპერი (მისი ერთი ნაწილი) უკვე დაკავშირებული ყოფილა სომხეთთან მეოთხე საუკუნის პირველ ნახევარში¹.

ამრიგად, სპერის (მისი ერთი ნაწილის) დაკავშირება სომხეთთან მომხდარა ამ ორ სათარიღო მიჯნას შორის: არა უადრეს მეორე საუკუნის ნახევრისა და არა უგვიანეს მეოთხე საუკუნის დასაწყისისა.

ჩვენ უკვე გამორკვეული გვქონდა, რომ სწორედ ამავე ქრონოლოგიურ რკალში, დაახლოებით მესამე საუკუნეში ახალი წელთაღრიცხვისა, დაუკავშირდა სომხეთს იმავე ქოროხის ხეობაში სპერის მეზობლად მდებარე რაიონი — იმიერი ტაო.

ამრიგად, აქ ჩვენ გვაქვს თარიღების ზოგადი შეხვედრა.

ირკვევა მაშასადამე, რომ სომხეთს ან ერთდროულად, ან ყოველ შემთხვევაში ერთსა და იმავე ხანაში, გაუვრცელებია პოლიტიკური გავლენა ქოროხის ხეობის ამ ორ მეზობლად მდებარე სექტორში, იმიერი ტაოსა და ზემო სპერის სანაპირო ზონაში.

*

შემდგომი ისტორია სპერის იმ ნაწილისა, რომელიც პოლიტიკურად დაუკავშირდა სომხეთს, კარგად არის ცნობილი მე-4 საუკუნიდან მოკიდებული.

მე-4 საუკუნის დასასრულს, 387 წელს, არშაკიდების სომხეთის სამეფოს ორად გაყოფის დროს, სპერის ის ნაწილი, რომელიც სომხეთთან იყო დაკავშირებული, ბიზანტიის წილში შევიდა; ამის შემდეგ 389 წელს ბიზანტიის სომხეთში გაუქმებულ იქნა მეფობა, და სპერის ეს სექტორი, დასავლეთ სომხეთის სხვა მხარეებთან ერთად, ბიზანტიის პროვინცია ხდება.

დაწყებული ამ დროიდან ვიდრე არაბობის ხანამდე, ე. ი. მე-4 საუკუნის დასასრულიდან მოკიდებული ვიდრე მე-7 საუკუნის შუა წლებამდე, სპერის ეს ნაწილი ბიზანტიის საზღვრებში შედის და ადმინისტრაციულად დაკავშირებულია სომხეთის იმ პროვინციებთან, რომლებიც ბიზანტიას ჰქონდა დაპყრობილი.

მე-7 საუკუნის ნახევრიდან ვიდრე მე-9 საუკუნემდე სპერი ბიზანტიისა და არაბული ხალიფატის საზღვრის სექტორში მდებარეობს. პოლიტიკურად იგი ბიზანტიის ფარგლებშია მოქცეული, მაგრამ იგი არა ერთგვის გამხდარა ასპარეზი არაბების შემოსევათა.

¹ იხ. ფაუსტოს ბიზანტიელი, 1832, გვ. 256.

მე-9 საუკუნიდან მოკიდებული, მას შემდეგ, რაც ქართველთა სამეფოს ცენტრი ჭოროხის ხეობაში იქმნა გადმოტანილი, საქართველო აგრცელებს თავის გავლენას ჭოროხის ხეობის ყველა სანაპიროზე; ამ დროსვე ქართველთა სამეფოსთან გაერთიანებულ იქმნა საქართველოს ეს ძველი კუთხეც, სპერის სექტორი.

*

გასარკვევია ამის შემდეგ საკითხი, თუ როგორი იყო ტერიტორიული მოცულობა სპერის იმ ნაწილისა, რომელიც მე-3—4 საუკუნეებიდან მოკიდებული მოწყვეტილი იყო საქართველოს და ერთხანად სომხეთთან იყო დაკავშირებული.

ამ საგანზე, როგორც მოხსენებული გვქონდა, საისტორიო მეცნიერებაში ის შეხედულებაა მიღებული, ვითომც სპერის ეს ტერიტორია, დაკავშირებული სომხეთთან, — შემთხვევა ფეოდალური ხანის ქართულს სპერს და თანამედროვე ისპირს¹.

მაგრამ ეს შეხედულება, როგორც ირკვევა, არაა სწორი. ჩვენ უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ, როგორც ეს დასტურდება ბიზანტიური, სომხური და ქართული საისტორიო წყაროების ჩვენებათა შეფარდებიდან, სომხეთთან დაკავშირებული ყოფილა არა მთელი ისტორიული სპერი, არამედ მხოლოდ ერთი პერიფერიული ნაწილი სპერისა, — ზემო-სპერი, რომელიც მოიცავს ისტორიული სპერის მხოლოდ მცირე ნაწილს (დაახლოებით ერთ მეოთხედს).

სახელდობრ, საისტორიო წყაროებიდან ირკვევა, რომ ადრეულ საშუალო საუკუნეებში ისტორიული სპერი განიყოფებოდა სამ ზონად:

ა. ზემო-სპერი, რომელიც სომხეთთან იყო დაკავშირებული;

ბ. შუა-სპერი, რომელიც დაკავშირებული იყო ტრაპიზონის მხარის ჭანეთთან.

გ. ქვემო-სპერი, ანუ სპერის ძირითადი ნაწილი, რომელიც იბერიის (ქართლის) საზღვრებში შედიოდა.

ტერიტორიული მოცულობა ამ სამი ერთეულისა შემდეგი იყო:

ა. ზემო-სპერი, ე. ი. სპერის ის ნაწილი, რომელიც სომხეთთან იყო დაკავშირებული, მოიცავდა ჭოროხის ხეობის სათავეებს, ვიდრე ქალაქ ბაიბერთამდე. ქალაქ ბაიბერთან თავდებოდა სომხეთის ეს ზონა (თვით ქ. ბაიბერთი სომხეთის ზონაში ითვლებოდა. — იხ. პროკოპი კესარიელი, *De Aedificiis*, ed. Bonn., III, 4—5; მოსე ხორენელი, II, 37, 38).

ბ. შუა-სპერი, ე. ი. ჭანეთის სპერი, მოიცავდა ჭოროხის ხეობაში მდებარე ღართის ველს და მის მიმდგომ ზონას (იხ. პროკოპი კესარიელი, *De Aedificiis*, III, 6).

გ. ქვემო-სპერი, ე. ი. იბერიის (ქართლის) სპერი, — მოიცავდა ჭოროხის ხეობას ღართის ველს ქვემოთ, ე. ი. ჭოროხის ხეობის იმ ნაწილს, სადაც მდებარეობს ქალაქი სპერი (თანამედროვე ისპირი).

სპერის ეს მთავარი ძირითადი მხარე, რომელიც ყოველთვის იბერიის (ქართლის) ნაწილად ითვლებოდა, კარგად არის ცნობილი ძველ-ქართულ საისტორიო წყაროებში. ჯუანშერის ქრონიკაში მას ეწოდება „საზღვარი

¹ იხ. ს. ჯანაშია, *op. cit.*, გვ. 727.

ქართლისა სპერი¹. ეს მხარე, ქვემო-სპერი („საზღვარი ქართლისა სპერი“) ადრეულ საშუალო საუკუნეებში ითვლებოდა კლარჯეთის ადმინისტრაციული ერთეულის (კლარჯეთის საერისთავოს) ნაწილად².

ასეთი იყო ტერიტორიული მოცულობა სპერის ამ სამი ნაწილისა ადრეულ საშუალო საუკუნეებში, ვიდრე ისტორიული სპერის ეს ტერიტორიები მთლიანად არ გაერთიანდა იბერიის (ქართველთა სამეფოს) ფარგლებში.

*

დასასრულ, შევჩერდებით სპერის მხარის მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობის საკითხზე.

გამოკვლევის IV თავში³ ჩვენ აღნიშნული გვქონდა, რომ ქოროხის ხეობის ის ნაწილი, რომელიც უჭირავს სპერის მხარის სამ კუთხეს (ქვემო-სპერს, შუა-სპერს და ზემო-სპერს) უძველესი დროიდანვე დასახლებული იყო ქართველი ხალხის ორი შტოს — იბერიელების (მესხების) და ჭანების მიერ. სპერის მხარის ზემო ნაწილებში, როგორც ეს ირკვევა საისტორიო წყაროების ჩვენებით, სახლობდნენ უმთავრესად ჭანები; ხოლო სპერის ქვემო ნაწილში იბერიელები (მესხები) შეადგენდნენ უმრავლესობას. (როგორც ეს დადგენილია სპეციალურ ლიტერატურაში, თვით სახელწოდება ამ მხარისა — სპერი, იგივე *სპერი, resp. ჰიბერი, დაკავშირებულია იბერიელების სატომო სახელთან.)

აქ მხოლოდ დასაზუსტებელი დაგვრჩა საკითხი, — თუ როგორი ვითარება დამყარდა სპერის იმ პატარა კუთხეში, ზემო-სპერში, რომელიც ერთხანად სომხეთთან იყო დაკავშირებული პოლიტიკურად; შეიცვალა აქ მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობა? თუ აქ იგივე ძველი ქართული მოსახლეობა დარჩა, როგორც სპერის დანარჩენ ნაწილებში, — შუა-სპერში (ჭანეთის სპერში) და ქვემო-სპერში (იბერიის სპერში)?

საისტორიო წყაროები ამ საკითხის გამო სრულიად გარკვეულ ჩვენებებს იძლევა. საისტორიო წყაროებიდან დასტურდება, რომ ზემო-სპერში, იმ პერიოდის მანძილზე, როდესაც ეს კუთხე პოლიტიკურად სომხეთთან იყო დაკავშირებული, სომხების ჩამოსახლებას ადგილი არა ჰქონია და არც სომხურ ენას მიუღია აქ გავრცელება. ზემო-სპერი, მოსახლეობის შემადგენლობისა და აქ გავრცელებული ენის მიხედვით, როგორც თავიდანვე იყო, ისე შემდეგაც დარჩენილია ქართულ მხარედ: მოსახლეობის უმრავლესობას ზემო-სპერში, როგორც ირკვევა, შეადგენდა ქართული ტომი — ჭანები.

გავეცნოთ აქ სამ საისტორიო წყაროს, რომლებიც ეკუთვნიან სწორედ იმ ხანას, როდესაც სპერის ეს კუთხე — ზემო-სპერი — სომხეთთან იყო პოლიტიკურად დაკავშირებული.

1. პროკოპი კესარიელი (VI საუკ.). პროკოპი კესარიელის ცნობით ქოროხის ხეობის ზემო ნაწილი ვიდრე ქალაქ ბაიბერთამდე (— ე. ი. ზემო-სპერი) დასახლებულ ეპოქაში სომხეთთან იყო პოლიტიკურად დაკავშირებული

¹ იხ. ჯუანშერი, გვ. 414/196. იხ. აგრეთვე ჯუანშერის ქრონიკაში ჩართული მე-8 საუკუნის მატეანის ექსცერპტი, გვ. *424/204.

² იხ. ზემოთ, გვ. 440.

³ იხ. ზემოთ, გვ. 83—90.

(იხ. ცნობა ბაიბერტის შესახებ, De Aedificiis, III, 4, 5). ხოლო ეთნოგრაფიულად ეს მხარე პროკოპი კესარიელს ჭანეთის ნაწილად მიაჩნია; მდინარე ჭოროხი პროკოპი კესარიელის ცნობით ჭანეთის მთებში ღებულობს სათავეს (იხ. De Aedificiis, III 6, 257). ზემო-სპერს ვიდრე ჭოროხის სათავეებამდე პროკოპი კესარიელი ეთნოგრაფიულ ჭანეთის ნაწილად სთვლის.

2. მოსე ხორენელი (დაახლ. VII ს.), რომელიც აგრეთვე ეკუთვნის იმ ეპოქას, როდესაც ზემო-სპერი სომხეთთან იყო პოლიტიკურად დაკავშირებული, აღნიშნავს ამ კუთხის შესახებ, რომ იგი არისო მხარე, სადაც არ იმისო სომხური ენა; ზემო-სპერსში სომხურ ენას გავრცელება არა ჰქონია¹.

3. მესამე ავტორი სტეფანე სივნიელაი (VIII ს.) აგრეთვე აღნიშნავს, რომ სპერსში გავრცელებული იყო არა სომხური, არამედ ადგილობრივი დიალექტი².

ასეთია ის ცნობები, რომელთაც გადმოგვცემენ თანამედროვე საისტორიო წყაროები ზემო-სპერსის ეთნოგრაფიული შემადგენლობის შესახებ.

ამრიგად ირკვევა, რომ სპერსის მხარის ეს სანაპირო კუთხე — ზემო-სპერი — ისეთსავე ძირეულ ქართულ ქვეყანას წარმოადგენდა, როგორც შუა-სპერი (ჭანური სპერი) და ქვემო-სპერი (იბერიის სპერი). არც ერთ ეპოქაში ანტიკური ხანისა და საშუალო საუკუნეებისა არც ერთ ნაწილს სპერსის მხარისას არ დაუკარგავს ქართული ეთნოგრაფიული სახე.

4

საქართველოს და სომხეთის სანაპირო ზონა არაქსის ხეობაში:

ბასიანის მხარენი (საქუთრივ ბასიანი და კარი)

ჩვენ დავამთავრეთ საქართველოს სამხრეთი მხარეების — მესხეთისა და სამხრეთ-ქართლის — ისტორიის საკითხთა განხილვა.

ამის შემდეგ ჩვენ ვაღკვე გამოვიყოფთ და სპეციალურად შევხებით საკითხს საქართველოსი და სომხეთის სანაპირო ზონის შესახებ, რომელიც მდებარეობს არაქსის ხეობაში და მოიცავს ბასიანის მხარეებს: საქუთრივ ბასიანსა და კარის (ყარსის) მხარეს.

ეს კუთხე არაქსის ხეობისა — ბასიანის მხარენი (საქუთრივ ბასიანი და კარი) — წარმოადგენდა ერთგვარ ბუფერს საქართველოსა და სომხეთს შორის, იგი როგორც პოლიტიკურად, ისე ეთნოგრაფიულად დაკავშირებული იყო ხან საქართველოსთან, ხან სომხეთთან. მთელი ისტორიული პერიოდების მანძილზე — ბასიანის მხარენი მესხეთის საზღვრებში იყო მოქცეული.

ჩვენ აქ აღვადგენთ, თუ როგორი იყო ამ კუთხის — ბასიანის მხარეების — რეალური ისტორია.

¹ იხ. მოსე ხორენელი, ისტორია, წიგნი II, თავი 3 (იხ. აგრეთვე ზემოთ, გვ. 90).

² იხ. ზემოთ, გვ. 449.

ანტიკური ხანის საისტორიო წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ ანტიკურ ხანაში, ვიდრე მეორე—პირველ საუკუნეებამდე ძველი წელთაღრიცხვისა, ქართველი ტომებით დასახლებული იყო არა მხოლოდ მტკვრისა და კოროხის ხეობები, არამედ ქართველ ტომებს ეჭირათ აგრეთვე არაქსისა და ევფრატის ხეობათა ზემო-ნაწილი.

სახელდობრ, ქართველ ტომთა ტერიტორიის ფარგლებში დასახლებულ ეპოქაში შედიოდა შემდეგი პროვინციები, მდებარე არაქსისა და ევფრატის ხეობებში:

ა) იბერიელთა და მესხთა ტერიტორიის ფარგლებში: ხორძენი, პარიადრის მთიანეთი (მარდალიის ზონა), ბასიანის მხარენი, არაქსის სასპერეთი;

ბ) პონტოს ქართველი ტომების ხალიბების ჯგუფის (ხალიბების, მოსინიკების და ხეთაონების) ტერიტორიის ფარგლებში: კარინი, დერკანი, აკილსენი¹, მუძური (ანტიტავროსის მხარე).

იხ. სტრაბონი, გეოგრაფია, წ. XI, თ. XVI, § 5¹ (შეად. ქსენოფონტე, ანაბასისი, წ. IV, თ. 6, § 5; წ. VII, თ. 8, § 25)².

იბერიელების, მესხების და პონტოს ქართველი ტომების მოხსენებული პროვინციები, მდებარე ევფრატისა და არაქსის ხეობებში, შეადგენენ ტერიტორიას, რომელიც ამჟამად შედის თურქეთის სამ ოლქში: ყარსისა, არზრუმისა და ერზინჯანის ვილაიეთებში.

*

ისტორიული თავგადასავალი არაქსისა და ევფრატის ხეობებში მდებარე ანტიკური ხანის ძველ-ქართული ზემოთ-დასახლებული პროვინციებისა სხვადასხვანაირი იყო.

როგორც ეს ირკვევა სტრაბონის ცნობათა მიხედვით, უმრავლესობა ამ პროვინციებისა საქართველომ დაჰკარგა პოლიტიკურად მეორე—პირველ საუკუნეებში ძველი წელთაღრიცხვისა, როდესაც სომხეთმა გაავრცელა თავისი გავლენა ევფრატისა და არაქსის ხეობათა ამ სექტორებზე.

პირველ საუკუნეში ახალი წელთაღრიცხვისა, როდესაც იბერიამ დიდ პოლიტიკურ ძლიერებას მიაღწია, მან შესძლო ისევ დაებრუნებია ეს ქვეყნები. პლინიუს სეკუნდეს ცნობებიდან ირკვევა, რომ პირველი საუკუნის 60-იან წლებში იბერიის ფარგლებში შედიოდა როგორც მესხეთის ქვეყანა (რომელიც ამ დროს მოიცავდა ზემო-მტკვრისა და კოროხის ხეობებს და

¹ აკილსენი—ძველ საზღვრებში, დასტირის მოსაბრუნამდე (Analibna-ს ჰან-ხალიბის სექტორამდე).

² იხ. აგრეთვე ზემოთ—ხორძენის, პარიადრის მთიანეთის, ბასიანის მხარეთა და არაქსის სასპერეთის შესახებ გვ. 432—433, 480—487.

არაქსის აუზის სანაპირო ზონას), ისე ამის მეზობელი პონტოს ქართველი ტომების (ხალიბების ჯგუფის) ტერიტორია ევფრატის ხეობაში.

ეს ტერიტორიები მოქცეულია იბერიის ფარგლებში როგორც პირველ საუკუნეში, ისე მეორე საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც იბერია თავისი პოლიტიკური ძლიერების ზენიტს აღწევს.

მომდევნო ხანაში იბერია ისევ ჰკარგავს ამ ქვეყნებს. მას შემდეგ იწყება ამ მხარეთა თანდათან ეთნიკური გადაგვარება, თუმცა საშუალო საუკუნეთა დასაწყისში (ყოველ შემთხვევაში მე-7 საუკუნემდე, როგორც ეს ირკვევა წყაროებიდან), ამ ქვეყნებს ჯერ კიდევ ჰქონიათ შერჩენილი ქართული სახე.

საქართველო არ შერიგებია ამ მხარეთა დაკარგვას და საშუალო საუკუნეთა მანძილზე საქართველო ცდილობდა შემოეერთებინა არაქსის და ევფრატის ხეობებში მდებარე ეს აღრინდელი ქართული მხარეები. ეს არის სწორედ ის „ზემონი ქვეყანანი“, რომლის შემომტკიცებას ცდილობდა ქართველთა სამეფო მე-10 — 11 საუკუნეებში და რომლის გამოც ქართველთა სამეფოს კონფლიქტი ჰქონდა ბიზანტიის იმპერიასთან.

დასახელებული მხარეები საქართველომ დაიბრუნა ნაწილობრივ მე-10 საუკუნეში, ხოლო მთლიანად ამ მხარეთა შემოერთება მოხდა მე-12—13 საუკუნეთა საზღვარზე, თამარ მეფის ეპოქაში. მაგრამ ეს იყო მხოლოდ პოლიტიკური დაკავშირება ამ მხარეებისა საქართველოსთან, ხოლო ეთნოგრაფიულად ამ მხარეებს ამ დროისათვის უკვე დაკარგული ჰქონდათ ქართული სახე.

*

ერთგვარ გამონაკლისს „ზემო-ქვეყანათა“ პროვინციებს შორის (ე. ი. იმ ძველ ქართულ პროვინციებს შორის, რომლებიც მდებარეობდნენ არაქსისა და ევფრატის ხეობებში), — წარმოადგენდა ბასიანის მხარენი, რომლებიც უფრო ახლო, უფრო ორგანულ კავშირში იმყოფებოდნენ საქართველოსთან. „ზემო ქვეყანათა“ ჯგუფიდან ბასიანის მხარენი ყველაზე გვიან მოსწყდა იბერიას ანტიკურ ხანაში და ყველაზე ადრე იქმნა ისევ შემოერთებული იბერიის მიერ საშუალო საუკუნეებში. ამასთან ეს მხარეები ტერიტორიულადაც უფრო ახლო აკრავს საქართველოს ძირითად მიწა-წყალს. ბასიანის მხარენი ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე შედიოდა საქართველოს შემადგენლობაში, იგი ისევ საქართველოს ორგანული ნაწილი გახდა.

ჩვენ ამგზის არ ვეხებით „ზემო-ქვეყანათა“ ისტორიას მთელის მოცულობით (ამაზე სხვა ადგილას გვაქვს დაწვრილებით საუბარი) და აქ განვიხილავთ მხოლოდ ბასიანის მხარეთა ისტორიის საკითხებს, რამდენადაც ბასიანის მხარენი არა მხოლოდ შორეულ ისტორიულ წარსულში — ანტიკურ ხანაში — წარმოადგენდა ქართულ მხარეს, არამედ იგი უახლოესად დაკავშირებულია საქართველოსთან საშუალო საუკუნეებშიაც, კერძოდ საშუალო საუკუნეთა იმ პერიოდში, რომელიც ჩვენი გამოკვლევის უშუალო საგანს შეადგენს.

ზახიანის მხარეთა ტერიტორიული მოცულობა.
ძველი ეთნიკურ-გეოგრაფიული სახელწოდებანი.

გავეცნოთ ჯერ ზახიანის მხარეთა ტერიტორიულ მოცულობას და შემადგენელ ნაწილებს.

ზახიანის მხარეებს, როგორც მოვიხსენიეთ, უჭირავს მდინარე არაქსის ხეობის ზემო ნაწილი, სახელდობრ ის სექტორი, რომელიც უშუალოდ აკრავს მესხეთს.

ზახიანის მხარენი ისტორიულად და გეოგრაფიულად განიყოფება ორ მხარედ:

1. პირველი მხარე — საკუთრივ ზახიანი ანუ ზახიანნი, რომელიც მდებარეობს თვით მდინარე არაქსის ხეობაში. ეს მხარე, საკუთრივ ზახიანი (ზახიანნი) — ესაზღვრება მესხეთის ტაოთა პროვინციას.

2. მეორე მხარეა ზემო-ზახიანი, ანუ ვანანდი, იგივე კარის მხარე¹. იგი ძირითადად ვანანდის არაქსის შემდინარის კარის-წყალის (ყარის-წყალის) ხეობაში². ეს მეორე მხარე, ზემო-ზახიანი ანუ ვანანდი (კარის მხარე), ასევე ესაზღვრება მესხეთს: ტაოთა პროვინციას და კოლასა და პალაკაციოს კანტონებს.

ასეთია ზახიანის მხარეთა ძირითადი ტერიტორიულ-გეოგრაფიული და ნაწილება.

¹ ამ მხარის ძირითადი სახელწოდება ზემო-ზახიანი დამოწმებულია მოსე ხორენელის ისტორიაში (II, 6).

² მხოლოდ ერთ სექტორში — დაბა გაჩევანის ზონაში — ზემო-ზახიანის მხარე გადადის საკუთრივ არაქსის ხეობაში. ეს სექტორი — გაჩევანის ზონა — ზოგჯერ ცალკე კანტონს წარმოადგენდა (აბელიანის თემი ადრეული საშუალო საუკუნეებისა).

*

ანტიკური ხანის წყაროების ჩვენებათა მიხედვით ირკვევა, რომ ძველი თავდაპირველი ფორმა ბასიანის მხარეთა სახელწოდებისა იყო: „ფასიანი“. მხარეს რქმევია „ფასიანი“, ხოლო აქ მოსახლე ქართველ ტომს ეწოდებოდა ფასიანი ანუ ფასიანელი *Φασιανელი* (იხ. ქსენოფონტეს ანაბასისი, წ. IV, თ. 6, § 5; წ. VII, თ. 8, § 25. იხ. აგრეთვე კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *De administrando imperio*, თავი 45, გვ. 205).

ირკვევა ამასთან ისიც, რომ ანტიკურ ხანაში მდინარე არაქსს, მისი მდინარების ზემო ნაწილში (ე. ი. ბასიანის ზონაში), რქმევია ფასისი. ამ სახელით მოიხსენებს მდინარე არაქსს ქსენოფონტე (*Φασις*. იხ. ანაბასისი, წ. VI, თ. 6, § 4).

სახელწოდება მდინარისა ფასისი ქართული წარმოშობისაა. ძველ ქართულ დიალექტებში სიტყვა „ფასი“, როგორც გამორკვეული გვქონდა¹, ნიშნავდა წყალს (შეადარეთ „ფასი“ და „ფმა“, „ფმანი“, აგრეთვე „ფოსო“)². ამიტომ არის, რომ ეს სახელწოდება „ფასისი“ მიემართება მთელ რიგ მდინარეებს საქართველოში. ფსისი ერქვა რიონს; ფასისი ერქვა ჭოროხს (აკამ-ფასისი ანუ *აკამ-ფასისი, იგივე კაკამ-მდინარე)³; ასევე ფასისი რქმევია აგრეთვე მესამე მდინარესაც, არაქსს, მისი მდინარების ზემო ნაწილში, სადაც ქართული მოსახლეობა იყო⁴.

მხარის მთავარი მდინარის ამ სახელწოდებასთან („ფასისი“) ცხადია დაკავშირებულია მხარის სახელწოდება „ფასიანი“ და სატომო სახელწოდება „ფასიანი“, „ფასიანელი“.

*

მეორე სახელწოდება ბასიანის მხარეში მოსახლე ქართველი ტომისა ყოფილა: ბოლხარი, *ბოლხი, ბოხელნი⁵.

ეს სატომო სახელწოდება დაკავშირებულია ბასიანის მხარის ძველი ცენტრის სახელწოდებასთან; ბასიანის მხარის მთავარ ცენტრს, როგორც ცნობილია, ერქვა ბოლი⁶ resp. ბოლოა.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 184—186.

² შეადარეთ აგრეთვე *urina*-ს სახელწოდება ქართულად: *ფ(ა)-ელი.

³ იხ. ზემოთ, გვ. 449.

⁴ აღნიშნავთ ამასთან, რომ სახელწოდება „ფასისი“ მდინარე არაქსის ზემო-ნაწილს ეწოდებოდა არა მხოლოდ ანტიკურ ხანაში, როგორც ეს დამოწმებული აქვს ქსენოფონტეს, არამედ ეს სახელწოდება „ფასისი“ ადგილობრივ შემდეგაც შერჩენილა. კონსტანტინე პორფიროგენეტი (მგ-10 საუკ.) ფასისს (*Φასις*) უწოდებს მდინარე არაქსის ზემო ნაწილის დასავლეთ ტოტს (რომელიც იწყება დევბოინუს ქედთან, გაივლის დაბა ფასინელი და შეუერთდება არაქსის ძირითად ტოტს სოფელ იაგანის ქვემოთ. არაქსის ამ დასავლეთ ტოტს ამჟამად ეწოდება ფასი-დერე, ე. ი. ფასის ხევი).

⁵ სტრეფანე ბიზანტიელს ეს სატომო სახელი დამოწმებული აქვს ფორმით *Βοχαι*, კლავდი პტოლემეს *Βοχα*. მოსე ხორენელის მიერ მოხსენებული „ბოლხარ“-ნი (რომელთა მოსახლეობასაც ისტორიკოსი აღნიშნავს ვანანდში ანუ ზემო-ბასიანში) ამავე სატომო სახელის გადმოცემას წარმოადგენს (იხ. მოსე ხორენელი. II 6, 9).

⁶ ბასიანის მხარის ეს ძველი ცენტრი ბოლი მოხსენებული აქვთ ლახარე ფარპელს, 1904 წ. გვ. 146, და პროკოპი კესარიელს, BP, I, 15, გვ. 77, I, 22, გვ. 112, 114; BG, IV, 13, გვ. 526 (ed. Bonn).

ისევე როგორც ქართულში სხვა შემთხვევებში ჩვენ გვაქვს პარალელურად გეოგრაფიული სახელწოდება ტაო და სატომო სახელი ტაო-ხი, გეოგრაფიული სახელწოდება კოლა და სატომო სახელი კოლ-ხი, ასევე ერთმანეთთან არის დაკავშირებული ეს გეოგრაფიული სახელი ბოლი და სატომო სახელი *ბოლ-ხი, ბოლ-ხ-არი. დაბოლოებანი ამ სატომო სახელისა, როგორც „ბ-ი“, ისე „-არი“ დამახასიათებელია ქართულ სატომო სახელთა წარმოებისათვის. („ბ-ი“: მეს-ხი, კოლ-ხი, ჯავა-ხი, ტაო-ხი... „-არი“: გოგ-არი, ოდიშ-არი...).

ბასიანის მხარეში მოსახლე ეს ტომი „ფასიანნი“ ანუ „ბოლხარნი“, როგორც ირკვევა, წარმოადგენდნენ მესხების ერთ-ერთ ტომს¹.

დაგვიჩენია ამასთან შემდეგიც აღვნიშნათ. გარდა მდინარის სახელწოდებისა „ფასიანი“ და ქვეყნის სახელწოდებისა „ფასიანი“, ქართული წარმოშობისაა მთელი რიგი სახელწოდებანი ბასიანის მხარეთა. ასე, ქართული წარმოშობისაა სახელწოდება ზემო ბასიანის მხარის მთავარი ქალაქისა: კარი (თანამედროვე ყარსი). სახელწოდება „კარი“ მიემართებოდა ხოლმე მხარის ბუნებრივ სიმაგრეებს; ხოლო ზემო-ბასიანის ეს ქალაქი „კარი“ — თავისი მდებარეობით მართლაც ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანესს ბუნებრივ სიმაგრეს წარმოადგენს სამხრეთ კავკასიაში, იგი არის კარი სამხრეთ საქართველოსი.

8

ბასიანის მხარენი ანტიკურ ხანაში

მე-5 საუკუნიდან ძველი წელთაღრიცხვისა — მე-2 საუკუნემდე ახალი წელთაღრიცხვისა

გავეცნოთ ამის შემდეგ ბასიანის მხარეთა ისტორიის ძირითად საკითხებს. საისტორიო ცნობები ბასიანის მხარეთა შესახებ მოიპოვება მე-5 საუკუნიდან ძველი წელთაღრიცხვისა.

პირველად „ფასიანის“ (ბასიანის) მხარეებში მოსახლე ქართველი ტომი „ფასიანნი“ მოხსენებული ჰყავს ქსენოფონტეს, როგორც მოკავშირე მეზობელი ქართველი ტომებისა — ტაოხებისა და ხალიბებისა².

მე-5 საუკუნეში ფასიანთა ტომი, ისევე როგორც არაქსის იბერების (სასპირების) ტომი, სპარსეთის აქემენიანთა იმპერიის მფლობელობის ქვეშ იმყოფებოდა³.

მე-4—3 საუკუნეთა საზღვარზე, როდესაც, აქემენიანთა იმპერიის დამხობის შემდეგ, შეიქმნა იბერიის სამეფო, იბერიის ფარგლებში სხვა ქართულ მხარეებთან ერთად შესულა ფასიანის (ბასიანის) მხარეებიც.

იბერიის საზღვრები ამ ეპოქაში სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით აღწედა ვიდრე ხორძენამდე და პარიადრის მთიანეთამდე და, მაშასადამე, ბასიანის მხარენი ამ დროს მთლიანად იბერიის ფარგლებში იყო მოქცეული⁴.

¹ ეთნიკური სახელწოდება ამ ტომისა ჩვენ გვხვდება როგორც ბასიანში, ისე მესხეთის მხარეებში (ტაოში — ბოზაელთა კანტონი).

² იხ. ქსენოფონტი, ანაბასისი, წ. IV, თ. 6, § 5; წ. VII, თ. 8, § 25.

³ იხ. იქვე, წ. VII, თ. 8, § 25. — შეად. ზემოთ, გვ. 478—481.

⁴ იხ. სტრაბონი, გეოგრაფია, წ. XI, თ. 14, § 5. შეად. ზემოთ, გვ. 432—433, 481—487.

მომდევნო ხანაში, მეორე საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა, როდესაც წარმოიქმნა სომხეთის სახელმწიფოებრივი ერთეულები აირარატის მხარესა და სოფენში, საზღვარი სომხეთსა და იბერიას შორის, როგორც ეს ირკვევა აპოლოდორეს ცნობების მიხედვით, არაქსის ხეობაზე გატარებულა¹.

აპოლოდორეს ამ ჩვენების თანახმად, ბასიანის მხარეები რომელიც ძირითადად არაქსის ჩრდილოეთით არის განფენილი, ამ ეპოქაშიაც კვლავ იბერიის ფარგლებში ყოფილა მოქცეული.

საზღვარის ცვლილება იბერიასა და სომხეთს შორის არაქსის ხეობაში მომხდარა უფრო გვიან, სახელდობრ პირველ საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა; ამ დროს საზღვარის ხაზი ჩრდილოეთით გადნოწეულა.

ჩვენ უკვე გვქონდა წარმოდგენილი ანალიზი იმ ცნობებისა, რომელთაც შეიცავს სტრაბონის გეოგრაფია სომხეთის და იბერიის საზღვრების შესახებ დასახელებულ ეპოქაში. როგორც გამოირკვა, საზღვარი იბერიასა და სომხეთს შორის სტრაბონის დროს შემდეგი ყოფილა: საზღვარი იწყებოდა ტაოს სამხრეთით (ქალაქი იდი, რომელიც სამხრეთ-აღმოსავლეთ ტაოში მდებარეობს, იბერიის ფარგლებში შედიოდა); საზღვარის ხაზი მიჰყვებოდა არა მთლიანად არაქსის ხეობას (როგორც აპოლოდორეს დროს), არამედ მხოლოდ ნაწილობრივ გასდევდა არაქსის ზონას, შემდეგ მიჰყვებოდა მოსხის მთებს (ე. ი. წყალთა-გამყოფ მთებს, რომლებიც გაჰყოფს ჭოროხისა და მტკვრის ხეობებს არაქსის ხეობიდან), ხოლო უფრო აღმოსავლეთით მიჰყვებოდა მტკვარს (გოგარენის სექტორში)².

სტრაბონის ცნობათა მიხედვით ირკვევა, რომ მის დროს ბასიანის მხარეები ორად ყოფილა გაყოფილი: ერთი ნაწილი, სახელდობრ საკუთრივ ბასიანი, რომელიც არაქსის სათავეების ზონაში მდებარეობს, ჯერ ისევ საქართველოს ფარგლებში შედიოდა (თუ მთლიანად არა, ყოველ შემთხვევაში მისი ის ნაწილი, რომელიც არაქსის ჩრდილოეთით არის განფენილი და უშუალოდ ესაზღვრება ტაოს); ხოლო ბასიანის მხარეთა მეორე ნაწილი — ზემო-ბასიანის მხარე ანუ ვანანდი (რომელიც ესაზღვრება მტკვრის სათავეებს) — სომხეთის ფარგლებში ყოფილა მოქცეული.

მაგრამ ასეთი მდგომარეობა დიდ ხანს არ გაგრძელებულა.

როგორც ცნობილია, მომდევნო ეპოქა, ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნე და მეორე საუკუნის პირველი ნახევარი, — ეს არის ხანა, როდესაც იბერიის სამეფო თავის ძლიერების ზენიტს აღწევს და როდესაც მოხდა იბერიის საზღვრების გაფართოება სამხრეთისა და დასავლეთის მიმართულებით. ამ დროს იბერია იბრუნებს სომხეთის მიერ დაკავებულ ტერიტორიებს და მათ რიცხვში იყო ბასიანის ის ნაწილიც, რომელიც სომხეთს მცირე ხნით ჰქონია დაქვერდული³.

¹ იხ. SC I, გვ. 98; შეად. ზემოთ, გვ. 459 (აპოლოდორეს ეს ცნობა ეხება არა მთელს არაქსის ხეობას, არამედ არაქსის ხეობის ზემო ნაწილს).

² იხ. ზემოთ, გვ. 459.

³ იხ. ზემოთ, გვ. 460—461.

ასეთია ის ცნობები, რომლებიც მოიპოვება ბასიანის მხარეთა ისტორიის შესახებ ანტიკურ ხანაში.

ამრიგად, როგორც ირკვევა, ბასიანის მხარეები ანტიკურ ხანაში, დაწყებული მე 5 საუკუნიდან ძველი წელთაღრიცხვისა — ვიდრე მე-2 საუკუნემდე ახალი წელთაღრიცხვისა, ქართულ ქვეყანას წარმოადგენდა და პოლიტიკურადაც იგი საქართველოს (იბერიის) სახელმწიფოებრივ ერთეულთან იყო დაკავშირებული.

დ

ბასიანის მხარეში ანტიკური ხანის დასასრულსა და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში

(მე-3 საუკუნიდან—მე-10 საუკუნემდე)

მეორე პერიოდი ბასიანის მხარეთა ისტორიისა მოიცავს ხანას მე-3 საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე მე-10 საუკუნემდე.

როგორც უკვე გამოკვლეული გვქონდა, ანტიკური ხანის დასასრულს, დაახლოებით მე-3 საუკუნეში, სომხეთს პოლიტიკურად დაუკავშირდა ორი სანაპირო კუთხე ჭოროხის ხეობისა: იმიერი ტაო და ზემო-სპერი.

ამავე დროს სომხეთს გაუვრცელებია პოლიტიკური გავლენა მეზობლად მდებარე არაქსის ხეობის ქართულ ზონაზე — ბასიანის მხარეებზე (საკუთრივ ბასიანსა და კარის მხარეზე).

შემდგომი ისტორიული ბედი ამ მხარეებისა, რომლებიც სომხეთის პოლიტიკური გავლენის ქვეშ მოექცნენ, ე. ი. იმიერი ტაოსი, ზემო-სპერიისა და ბასიანის მხარეებისა — სხვადასხვანაირი იყო; ჭოროხის ხეობაში მდებარე მხარეებს — იმიერ ტაოსა და ზემო-სპერს, როგორც გამოირკვა, არ შეუტყველიათ ეთნოგრაფიული სახე და როგორც იყვნენ წარსულში, ისე შემდეგაც ქართულ ქვეყნებად დარჩნენ; რაც შეეხება არაქსის ხეობაში მდებარე ბასიანის მხარეებს (საკუთრივ ბასიანსა და კარის მხარეს), — ამათ თანდათან დაუკარგავთ ძველი ეთნიკური სახე. ამას, ცხადია, ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ ბასიანის მხარეები, რომლებიც არაქსის ხეობაში მდებარეობენ, გეოგრაფიულად უფრო დაკავშირებული იყვნენ სომხეთთან, ვიდრე ჭოროხის ხეობის მხარეები, რომლებიც მოწყვეტილი არიან სომხეთს სამხრეთ კავკასიონის ქედის (მოსხის მთების) ხაზით.

ბასიანის მხარეებში, ჩანს, ადგილი ჰქონდა სომხური ელემენტის ჩამოსახლებას.

მაინც, როგორც ირკვევა, ქართული ელემენტი ამ მხარეებში მთლიანად არ მოსპობილა. ეს ირკვევა მოსე ხორენელის ცნობიდან „ბოლხართა“ მოსახლეობის შესახებ ზემო-ბასიანში (კარის მხარეში)¹.

¹ იხ. მოსე ხორენელი, ისტორია, II, 6, 9. ზემო-ბასიანის „ბოლხარნი“, ცხადია, იყვნენ ძველი აბორიგენნი ამ მხარისა — ფასიანელთა ქართველი ტომი (ბოხაელნი ანუ ბოლხები, ბოლხარნი), და არა ჩრდილო კავკასიიდან გადმოსახლებული ტომი, როგორც ამას ლეგენდარული თქმულების სახით გადმოგვცემს სომეხთა ისტორიკოსი.

*

მე-7—9 საუკუნეებში ბასიანის მხარეთა სამხრეთ ნაწილში, ე. ი. საკუთრივ ბასიანის მხარეში, სომხურსა და ქართულს ეთნიკურ ელემენტს დაემატა მესამე ეთნიკური ელემენტი — არაბი მუსულმანები (სხვა მუსულმან ტომებთან ერთად).

როგორც ცნობილია, არაბები ჩნდებიან კავკასიაში მე-7 საუკუნის ნახევრიდან, ხოლო საბოლოოდ არაბები განამტკიცებენ თავის ბატონობას კავკასიაში მე-7—8 საუკუნეთა მიჯნაზე. ამ დროიდან, მე-7—8 საუკუნეებიდან, სწარმოებს არაბებისა და სხვა მუსულმანი ტომების ჩამოსახლება კავკასიის ზოგიერთ სექტორში.

კერძოდ, არაბებისა და სხვა მუსულმანი ტომების მასიურ ჩამოსახლებას, როგორც ეს ირკვევა კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობების მიხედვით, ადგილი ჰქონია საკუთრივ ბასიანის მხარეში და მის მეზობელ ზონაში (კარინის-არზრუძის მხარიდან მოკიდებული — ვიდრე ვანის ტბამდე).

მე-9 საუკუნეში, როდესაც შესუსტდა არაბთა მფლობელობის ძალა კავკასიაში და შეიქმნა ჯერ ქართველთა სამეფო — ცენტრით მესხეთში (მე-9 საუკუნის დასაწყისში), ხოლო შემდეგ სომეხთა სამეფო ცენტრით აირარატის შირაკში (მე-9 საუკუნის მეორე ნახევარში), ბასიანის მხარეთა სამხრეთი ნაწილი, ე. ი. საკუთრივ ბასიანის მხარე, არ შესულა არც სომხეთის და არც საქართველოს სამეფოების ფარგლებში; ეს მხარე, საკუთრივ ბასიანი, რომლის მოსახლეობაშიაც ფართოდ ყოფილა წარმოდგენილი მუსულმანური ელემენტი, შევიდა კაისიკთა ადგილობრივ მუსულმანურ სააშიროში, რომელიც სამხრეთის მხრიდან ესაზღვრებოდა ქართველთა სამეფოს, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან — სომხეთის სამეფოს.

მ

**ბასიანის მხარეთა შემოერთება საქართველოს მიერ
მე-10—11 საუკუნეებში**

ახალი პერიოდი ბასიანის მხარეთა ისტორიაში იწყება მე-10—11 საუკუნეებიდან, როდესაც ბასიანის მხარეები ისევ დაიბრუნა საქართველომ.

მე-10 საუკუნეში დაბრუნებულ იქმნა ბასიანის მხარეთა სამხრეთი ნაწილი — საკუთრივ ბასიანის მხარე. მე-11 საუკუნეში შემოერთებულ იქმნა ზემო-ბასიანი ანუ კარის მხარე.

ბასიანის მხარეთა გამო საქართველოს მოუხდა ბრძოლების წარმოება არაბებთან მე-10 საუკუნეში, ხოლო შემდეგ ბიზანტიასთან მე-11 საუკუნეში.

ჩვენ აქ მოკლედ შევიჩრდებით ბასიანის მხარეთა საქართველოსთან ხელახლა შემოერთების ისტორიაზე.

*

გამოკვლევის III თავში ჩვენ უკვე დაწვრილებით გვქონდა გაშუქებული ისტორია ბიზანტიის იმპერიის და ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური ურთიერთობისა და სამხედრო კავშირისა მე-9—10 საუკუნეებში¹.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 55—68.

ბიზანტიასა და საქართველოს მე-9—10 საუკუნეებში შექმნილი ჰქონდათ ერთიანი ფრონტი არაბების წინააღმდეგ კავკასიის სანაპიროზე.

მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარში ბიზანტიელებმა და ქართველებმა საერთო ძალით გაათავისუფლეს არაბთა მფლობელობიდან „ზემონი ქვეყანანი“: კარიონის (თეოდოსიოპოლის, თანამედროვე არზრუმის) მხარე, საკუთრივ ბასიანის მხარე და მიმდგომი რაიონები.

ქართველთა სამეფო, ბიზანტიასთან წინათ დადებულ საკავშირო ხელშეკრულების საფუძველზე, მოითხოვდა ამ მხარეების საქართველოსთან შემოერთებას. (დასახელებული მხარეები — „ზემონი ქვეყანანი“ — არის ის ტერიტორია, რომელიც ისტორიულ წარსულში — ანტიკურ ხანაში — საქართველოს ეკუთვნოდა.)

ბიზანტიელებმა დაარღვიეს საკავშირო ხელშეკრულება და თვით გამოაცხადეს პრეტენზიები ყველა ამ მხარეებზე.

ხანგრძლივი დიპლომატიური მოლაპარაკებების შედეგად ბიზანტიის იმპერიასა და ქართველთა სამეფოს შორის მე-10 საუკუნის შუა წლებში მიღებულ იქმნა კომპრომისული გადაწყვეტილება. საზღვრად ბიზანტიასა და ქართველთა სამეფოს შორის დადებულ იქმნა მდინარე არაქსი. საქართველოს შეუერთდა საკუთრივ ბასიანის მხარის ერთი ნაწილი, რომელიც მდინარე არაქსის ჩრდილოეთით მდებარეობს (ჩრდილოეთი ბასიანი), ხოლო „ზემო ქვეყანათა“ დანარჩენი ტერიტორია შეიერთა ბიზანტიამ.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი (წიგნში *De administrando imperio*) — შემდეგსა წერს საზღვარის ხაზის გატარების შესახებ ბიზანტიის იმპერიასა და იბერიას (ქართველთა სამეფოს) შორის:

„საზღვრად (ბიზანტიასა და იბერიას შორის) ბასიანის მხარეში დადგენილია მდინარე არაქსი ანუ ფასისი; იბერიის სამფლობელოდ რჩება მარცხენა (ჩრდილოეთი) ნაწილი (ბასიანისა), რომელიც აკრავს იბერიას, ხოლო მარჯვენა ნაწილი (—სამხრეთი), რომელიც აკრავს თეოდოსიოპოლს, თავის ციხეებითა და სოფლებით, უერთდება ჩვენს საბრძანებელს (ბიზანტიას), ასე რომ მდინარე დადგენილია საზღვრად ამ ორ სამფლობელოს შორის“¹.

*

დავა ბიზანტიასა და საქართველოს შორის „ზემო ქვეყანათა“ გამო თუმცა კომპრომისით დამთავრდა მე-10 საუკუნის შუა წლებში, მაგრამ საკითხი ამით არ გადაწყვეტილა. საქართველოს არ მოუხსნია თავისი პრეტენზიები „ზემო ქვეყანათა“ შესახებ.

მეოთხედი საუკუნის შემდეგ საქართველომ შესძლო ამ თავისი პრეტენზიების რეალიზაცია.

978 წელს ბიზანტიის იმპერიის მთავრობამ სამხედრო დახმარებისათვის მიმართა ქართველთა სამეფოს და ამის სანაცვლოდ პირობა დასდო — დაეთმო ქართველთა სამეფოსათვის ძველი სადაო ტერიტორიები.

ქართველთა სამეფოს ხელისუფლებამ, რომლის ფაქტიური ხელმძღვანელი ამ დროს იყო დიდი პოლიტიკური მოღვაწე დავით დიდი კურაპალატი („მოურავი“ ქართველთა სამეფოსი), მიიღო ეს წინადადება.

¹ იხ კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *op. cit.*, თავი 45, გვ. 205.

საქართველომ გაუწია ბიზანტიას აღთქმული საზღვრო დახმარება და ამის შემდეგ საქართველომ, დადებული პირობის თანახმად, შემოიერთა ბიზანტიიდან საღაო ტერიტორიები.

სახელდობრ, ამ დროს საქართველოს შემოუერთდა:

I. სამხრეთ ბასიანის კანტონი, მდებარე მდინარე არაქსის სამხრეთ სანაპიროზე, და ამრიგად საქართველოს ფარგლებში მთლიანად გაერთიანდა ეს ძველი ქართული პროვინცია—საკუთრივ ბასიანის მხარე.

II. საქართველოს შემოუერთდა ამასთან შემდეგი მხარეები, რომლებიც ისტორიულ წარსულში (ანტიკურ ხანაში) საქართველოს ეკუთვნოდნენ:

ა) ქალაქი კარინი ანუ თეოდოსიოპოლი (თანამედროვე არზრუმი), თავისი თემით, რომელიც დასავლეთ ეფფრატის ხეობაში მდებარეობს;

ბ) ციხე ხალტოი-არიჯი და მასთან მდებარე კლისურა ამავე დასავლეთ ეფფრატის ხეობაში;

გ) ჩორმაირის თემი — მდინარე ჭოროხის სათავესთან;

დ) ციხე სევუჯი თავისი თემით (მარდალიის კანტონი)—მდინარე არაქსის სათავესთან (იგივე „პარიადრის მთიანეთის მხარე“ ანტიკური ხანისა).

III. ზემოთ-ჩამოთვლილ ძველ ქართულ პროვინციებს გარდა, საქართველოს შემოუერთდა აგრეთვე სომხეთის ორი პროვინცია — ჰარქისა და აპაჰუნის მხარეები, — რომლებიც მანამდე ბიზანტიას ჰქონდა დაჭერილი¹.

*

ამრიგად, 978 წელს ქართველთა სამეფომ გააფართოვა თავისი ტერიტორია და დაიბრუნა თავისი ძველი ისტორიული მიწა-წყალის მნიშვნელოვანი ნაწილი არაქსისა და ეფფრატის ხეობებში.

მაგრამ ქართველთა სამეფო არ დაკმაყოფილებულა მიღწეულით.

978 წლის შემდეგ, მე-10 საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში, ქართველთა სამეფომ ფართოდ გაშალა ბრძოლა არაბ დამპყრობელთა წინააღმდეგ კავკასიის სამხრეთ სანაპიროზე, გაათავისუფლა მთელი რიგი სანაპირო მხარეები და ქართველთა სამეფოს საზღვრები ვანის ტბამდე მიიტანა.

აღსანიშნავია, რომ ამ დროს წარმოგებს არა მარტო შემოერთება საქართველოს მიერ მუსულმანთაგან დაპყრობილი ტერიტორიებისა, არამედ დასახლება ახლად შემოერთებული მხარეებისა ქრისტიანული ელემენტით, ქართველებითა და სომხებით.

ასე, სომეხთა ისტორიკოსის სტეფანოს ტარონელის ცნობით, როდესაც დავით კურაპალატმა აიღო ქალაქი მანასკერტი, ერთ-ერთი მთავარი ცენტრი აღმოსავლეთ ეფფრატის (არაწანის) ხეობაში, აქედან მან გაასახლა მუსულმანები და მათ ადგილას ქრისტიანები — ქართველები და სომხები დაასახლა².

თუ ქართველი მოსახლეობა ამ დროს გაჩნდა თვით ისეთ შორეულ მხარეში, როგორც იყო მანასკერტი, ცხადია ამ დროს ქართველებით უნდა დასახლებულიყო პირველ რიგში სწორედ ბასიანის მხარე, რომელიც უშუალოდ აკრავს საქართველოს ძირითადს მიწა-წყალს, მესხეთს. ბასიანში, როგორც

¹ იხ. სტეფანოს ტარონელი (ასოლიკი), 1883 წ. გვ. 192.

² იხ. იქვე, გვ. 266.

ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარამდე ფართოდ ყოფილა წარმოდგენილი მუსულმანური ელემენტი, და როდესაც საქართველომ დაიჭირა ბასიანის ნაწილები (ჩრდილო ბასიანი მე-10 საუკუნის ნახევარში, ხოლო სამხრეთი ბასიანი 978 წელს), აქ, ჩანს, ამავე ეპოქაში მომხდარა მუსულმანი მოსახლეობის შეცვლა ქართული მოსახლეობით.

აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ მე-10 საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ახლად შემოერთებულ ტერიტორიაზე დაარსებულ იქმნა ქართველთა (მართლმადიდებელთა) საეპისკოპოსო ვალაშკერტისა, რომელიც ამის შემდეგ არხეობდა მომდევნო საუკუნეთა მანძილზე და მცხეთის საკათალიკოსოს ფარგლებში შედიოდა.

*

1001 წელს გარდაიცვალა დავით დიდი კურაპალატი. ამის შემდეგ ბიზანტიის იმპერატორმა ბასილი II-ემ, როგორც ცნობილია, დაიჭირა სამხრეთ ტაოს სამფლობელო და მასთან ერთად „ზემონი ქვეყანანი“, რომელიც სადაოდ იყო ქცეული ბიზანტიასა და საქართველოს შორის მე-10 საუკუნის შუა წლებიდან მოკიდებული.

ეს გახდა საბაზი დიდი ომისა, რომელიც შემდეგ გაიმართა ბიზანტიასა და საქართველოს შორის მე-11 საუკუნის პირველ მესამედში.

საქართველოს მეფემ გიორგი I-მა ისარგებლა იმ გარემოებით, რომ ბიზანტიის იმპერატორი ბასილი II ჩაბმული იყო ბულგარეთთან ომში და 1014—1016 წლებში დაიჭირა სამხრეთი ტაო და „ზემონი ქვეყანანი“, მათ შორის ბასიანის მხარე, და განდევნა ბიზანტიელთა გარნიზონები¹.

როდესაც ბიზანტიის იმპერატორმა გამარჯვებით დაამთავრა ომი ბულგარეთთან, მან მოსთხოვა საქართველოს მთავრობას დაეცალა სამხრეთ ტაოს სამფლობელო და „ზემონი ქვეყანანი“. საქართველოს მთავრობამ ამაზე უარი თქვა.

1021 წელს ბიზანტიამ დაიწყო ომი საქართველოსთან მოხსენებული ტერიტორიების გამო. ომი სამი წელი გაგრძელდა (1021—1023 წ. წ.). ფრონტი ბიზანტიელთა და ქართველთა ჯარებისა პირველად ბასიანში გაიშალა. გადამწყვეტი ბრძოლა ომის მესამე წელს იმავე ბასიანში მოხდა².

ომი დასრულდა ბიზანტიელთა გამარჯვებით. საზავო ხელშეკრულებით, რომელიც 1023 წელს დაიდვა, ბიზანტიამ შეიერთა სადაო ტერიტორიები.

ამ ტერიტორიებიდან, რომელიც ბიზანტიამ დაიპყრო საქართველოსაგან, შეიქმნა ორი „თემი“ (ოლქი) ბიზანტიის იმპერიის ფარგლებში: ერთი—თეოდოსიოპოლის თემი, რომელიც მოიცავდა დასავლეთ ეფფრატის ხეობაში მდებარე ზონას (არზრუმის მხარე); მეორე ოლქი, რომელსაც ბიზანტიელებმა დაარქვეს „იბერიის თემი“ — აერთიანებდა თავის ფარგლებში: სამხრეთ ტაოს სამფლობელოს, საკუთრივ ბასიანის მხარეს და არაწანის ხეობის მიმდებარე რაიონებს.

¹ იხ. არაბი მემატიანე იაჰია ანტიოქელი, ვ. როზენის გამოცემა (Император Василий Боггаробойца, 1883 წ.), გვ. 61.

² იხ. ცხორება გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ისა, გვ. *473/247, *475/249.

„იბერიის თემი“. ამის შემდეგ დარჩა ბიზანტიის იმპერიის შემადგენლობაში ნახევარი საუკუნე, 1023 წლიდან მოკიდებული ვიდრე 1074 წლამდე. ამ ხნის მანძილზე „იბერიის თემის“ ფარგლები გაფართოებულ იქმნა ახალი ტერიტორიებით.

კერძოდ, 1068 წელს „იბერიის თემს“ შეუერთდა კარის მხარე, რომელიც ამის წინარე ხანაში სომხეთის ფარგლებში შედიოდა.

კარის მხარე დაუთმო ბიზანტიას ამ კუთხის მფლობელმა გაგიკმა (რომელიც კარის მეფის ტიტულს ატარებდა) და ამ მხარის ნაცვლად გაგიკმა მიიღო ბიზანტიის იმპერატორისაგან ანატოლიის ქალაქი ძამენტაუ და მისი ოლქი. გაგიკმა კარის მხარის მოსახლეობის დიდი ნაწილი გადაიყვანა ანატოლიაში ძამენტაუს ოლქში. სანახევროდ დაცარიელებული ტერიტორია კარის მხარისა ამის შემდეგ გაერთიანებულ იქმნა იბერიის თემთან, როგორც მოვიხსენეთ — 1068 წელს.

იბერიის თემი, ბასიანის მხარეთა შემადგენლობით, საქართველოში დაიბრუნა 1074 წელს.

იბერიის თემის დაბრუნება საქართველოს მიერ შემდეგ ვითარებაში მოხდა.

მე-11 საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში, როგორც ცნობილია, დაიწყო თურქების (სელჯუკების) განსაკუთრებული გაძლიერება ანატოლიის სანაპიროზე. ბიზანტიელების პოზიციები კავკასიაში შეირყა. ამით ისარგებლა საქართველოს მეფემ გიორგი II-ემ და, როგორც ამბობს ძველი მემკვიდრე, — „მძლავრებისაგან ბერძენთასა წარხმულნი“ (ე. ი. მიტაცებული) ქვეყანანი — უკან დაიბრუნა. ჯერ გიორგი II-ეს დაუპყრია ბიზანტიელთაგან ტერიტორია, რომელიც ბიზანტიელებს დაჭერილი ჰქონდათ აფხაზეთში (ანაკოფია), ზოლო შემდეგ გიორგი II-ეს შემოუერთებია იბერიის თემი, ბასიანის ქვეყნებით: საკუთრივ ბასიანის მხარე და კარის მხარე (ზემო ბასიანი).

ბასიანის მხარეთა საქართველოსთან შემოერთებისათვის ხელი შეუწყვია ცნობილს ბიზანტიელს სახელმწიფო მოღვაწეს, შთამომავლობით ქართველს, — გრიგოლ ბაკურიანის-ძეს, რომელიც ამ დროს იყო ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლეთის ქვეყნების უმაღლეს მხედართმთავრად და რომელსაც ექვემდებარებოდა, კერძოდ, ბასიანის მხარეები (საკუთრივ ბასიანის მხარე და კარის მხარე). გრიგოლ ბაკურიანის-ძეს კარგად ესმოდა, რომ ბიზანტია, შექმნილ ვითარებაში, ვეღარ შეინარჩუნებდა ბასიანის მხარეებს და უომრად ჩაუბარებია იგი საქართველოს მეფის გიორგი II-ისათვის.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ამის შესახებ მოგვითხრობს, რომ გრიგოლ ბაკურიანის-ძე ეახლა გიორგი II-ეს ტაოს მხარეში, მეფის ადგილობრივ რეზიდენციაში — ბანაში, „და შოსცა გიორგი მეფესა კარისა ციხე-ქალაქი და მისი მიმდგომი ქვეყანა“¹.

¹ იხ. დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *512/281.

ამის შემდეგ გიორგი II ჩავიდა კარში, განავო იქაური საქმეები და კარის ქვეყნის მმართველებად შავშეთის აზნაურნი დაადგინა („და დაუტევნა კარსა აზნაურნი შავშნი“ — ნათქვამია დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებაში)¹.

მეორე ძველ-ქართველი ისტორიკოსი, თანამედროვე მემბტიანე გიორგი II-ისა, დაწვრილებით ჩამოსთვლის ბასიანის მხარეთა იმ ტერიტორიებს, რომლებიც საქართველომ ამ დროს შემოიერთა; მათიანეში აღნიშნულია, რომ გიორგი მეფემან „აილო ქალაქი კარისა, ციხე, ქვეყანა და სიმაგრენი ვანანდისა, და კარნი ფორ — ბასიანი“. მემბტიანე ამასთან უმატებს, რომ ამ ქვეყანათა აღების დროს გიორგი მეფემან „იოტნა თურქნი მის ქვეყანისანი“².

ამრიგად, ამ დროს მოხდა გაერთიანება საქართველოს საზღვრებში ბასიანის მხარეთა ტერიტორიისა მთლიანად, როგორც კარის მხარის (ვანანდის), ისე საკუთრივ ბასიანის მხარის შემადგენლობით.

3

ბასიანის მხარეთა ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დანაწილება საქართველოსთან გაერთიანების შემდეგ

ვიდრე გადავიდოდეთ ბასიანის მხარეთა შემდგომი ისტორიის განხილვაზე, აქ საჭიროა წინასწარ გავითვალისწინოთ ბასიანის მხარეთა ახალი ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დანაწილება, რომელიც დამყარდა ამ მხარეთა საქართველოსთან ხელახლა გაერთიანების შემდეგ.

საისტორიო წყაროებში, ეპოქისათვის მე-10—11 საუკუნეებიდან მოკიდებული — ვიდრე მე-15—16 საუკუნეებამდე, — დამოწმებულია შემდეგი ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დანაწილება ბასიანის მხარეებისა ცალკეულ კანტონებად (უბნებად)³:

კანტონები (უბნები):	კანტონების (უბნების) ნაწილები:
1. ბასიანი (ბასიანნი)	{ ა. ჩრდილოეთი ბასიანი ბ. სამხრეთი ბასიანი
2. კარნიფორი (გაჩევიანი)	{ ა. ჩრდილოეთი კარნიფორი (ყოფილი ნაწილი ვანანდისა) ბ. სამხრეთი კარნიფორი (ყოფილი აბელიანის თემი)
3. საკუთრივ კარი ანუ ვანანდი	
4. ხორტევანი	
5. ზარიშტიანი (წინუბანი)	

¹ იხ. დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *512; 281.

² იხ. ცხოვრება გიორგი II-ისა, გვ. *512/280.

³ ძირითადი წყაროები, რომლებიც შეიცავენ ცნობებს ჩამოთვლილ კანტონთა შესახებ: კონსტანტინე პორფიროგენეტი (De administrando imperio, თავი 45); ქართლის ცხოვრების მათიანეები (ცხოვრება გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ისა; ცხოვრება გიორგი II-ისა; ისტორია დავით აღმაშენებლისა; თამარ მეფის ისტორიკოსნი; ლაშა გიორგის დროინდელი მემბტიანე; უამთა აღმწერელი; სამცხე-საათაბაგოს საეპისკოპოსოთა ნუსხა (ე. თაყაიშვილის გამოცემა, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, 1907 წ. გვ. 77) — ცნობები კანტონების გაჩევიანის (კარნიფორის), საკუთრივ კარის, ხორტევანის და ზარიშტიანის შესახებ; გუჯარი — მცხეთის მამულების ნუსხა (თ. უორდანიას გამოცემა, ქრონიკები; II, 1897 წ., გვ. 196) — ცნობა წინუბანის (=ზარიშტიანის) შესახებ.

პირველი ორი კანტონი — ბასიანი და კარნიფორი — მე-11-12 საუკუნე-
გბიდან მოკიდებული შეადგენენ ერთ სამხარეო ერთეულს, რომელსაც ეწო-
დება კარნიფორ-ბასიანი¹ ანუ კარნიფორი².

შემდგომი სამი კანტონი — საკუთრივ კარი (ვანანდი), ხორტევანი და ზა-
რიშტიანი ვიდრე მე-11 საუკუნის მეორე ნახევრამდე შეადგენენ ერთ სამხარეო
ერთეულს, რომელსაც ეწოდება საერთო სახელი: კარისა ქვეყანა ანუ
ვანანდი³. ხოლო მე-11 საუკუნის დასასრულიდან კარის ქვეყანა
(ვანანდი) ეწოდება არა ამ სამი კანტონის გაერთიანებას, არამედ მხოლოდ
მესამე კანტონს, ე. ი. საკუთრივ კარის კანტონს (ქალაქ კარის უშუალო
ინტერლანდს)⁴.

რაც შეეხება ხორტევანის და ზარიშტიანის (წინუბანის)
კანტონებს, ისინი შემდგომ ხანაში გაერთიანებული არიან არა საკუთრივ კარის
კანტონთან, არამედ სხვა მეზობელ ერთეულებთან, სახელდობრ: ხორტე-
ვანი გაერთიანებულია მესხეთის კანტონთან კოლასთან⁵; ზარიშტიანი

¹ იხ. ცხოვრება გიორგი II-ისა, გვ. *512/280 („კარნიფორ-ბასიანი“); დავით აღმაშენებ-
ლის ისტორია, გვ. *543/311 („კარნიფორა-ბასიანი“).

² იხ. გამათაღმწერელი „კარნიფორი“ („კარნიფორა“) გვ. *915/758, *875/719 (შენ. 5)
*755/580; აგრეთვე სატომო სახელწოდება კარნიფორ-ბასიანის მხარის მოსახლეობისა: „კარ-
ნიფორელი“ გვ. *793/631, *924/761.

³ იხ. ცხოვრება გიორგი II-ისა, გვ. *512/280; დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *512/281
(ცნობა ეხება 1073 წელს).

⁴ იხ. თამარის პირველი ისტორია (ისტორია-აზმანნი) გვ. *618/382, *637/418; თამარის
მეორე ისტორია (ისტორია-აზმანთა გაგრძელება), გვ. *699/495-6; ბასილი ვხოსმოდვარი,
1944 წ., გვ. 32; ლაშა-გიორგის დროინდელი მეპატონე (ანასეული ქართლის ცხოვრება,
1942 წ.) გვ. 241, 242; გამათაღმწერელი, გვ. *874/718, *915/758.

⁵ იხ. სამცხე-საათაბაგოს სავიქსკოპოსოთა ნუსხა, გვ. 77.

(წინუბანი) გაერთიანებულია ჯერ ანისის მხარესთან (რომელიც დავით აღმაშენებლის დროიდან საქართველოს ფარგლებში შედიოდა)¹, ხოლო შემდეგ მესხეთ-ქართლის სანაპირო ოლქთან — თორის (ახალციხე-თორის) მხარესთან².

ბასიანის მხარეები

მე-11 საუკუნის დასაბრუნებიდან — მე-18 საუკუნის დასაწყისამდე

მე-11 საუკუნის 70-იანი წლებიდან მოკიდებული (როდესაც საქართველოს ფარგლებში გაერთიანდა ბასიანის მხარეები მთელის მოცულობით) — ვიდრე მე-13 საუკუნის დასაწყისამდე, საქართველოს დიდი ბრძოლების წარმოება მოუხდა თურქებთან ბასიანის მხარეთა დასაცველად.

ჩვენ აქ მოკლედ გავცნობით ბასიანის მხარეთა ისტორიას დასახელებულ პერიოდში.

*

მე-11 საუკუნის მეორე ნახევარი, როგორც ცნობილია, ეს იყო ეპოქა, როდესაც სწარმოებდა თურქი სელჯუკების ურდოების დიდი გადმოსახლება კავკასიის სანაპიროებზე და ანატოლიაში. მოზღვავებული თურქობა აწყდებოდა საქართველოს საზღვრებს.

1080 წელს თურქებმა დაიპირეს ქალაქი კარი³. ამაზე ადრე, ჯერ კიდევ 1064 წლიდან, თურქებს აღებული ჰქონდათ კარის მეზობლად მდებარე სომხეთის ძველი დედაქალაქი ანისი⁴. ამ ორ პუნქტში, — კარსა და ანისში, — შეიქმნა თურქული საამიროები, საიდანაც თურქები აწარმოებდნენ შემოტევას საქართველოს მხარეების და კერძოდ მესხეთის წინააღმდეგ.

პირველ რიგში თურქებს იერიშები მოჰქონდათ ქალაქ კარის საზღვართან მდებარე ბასიანის პროვინციებზე. თურქთა ურდოები ცდილობდნენ ჩამოსახლებულიყვნენ ბასიანის პროვინციებში და მესხეთის სანაპირო მხარეებში.

თურქების ძლიერება კავკასიაში საქართველომ საბოლოოდ გასტეხა დავით აღმაშენებლის დროს. დავით აღმაშენებელმა, კერძოდ, აღკვეთა თურქების ცდა ჩამოსახლებულიყვნენ მესხეთის სანაპიროებზე და ბასიანის პროვინციებში.

1116 წელს დავით აღმაშენებელმა დიდი დამარცხება მიაყენა თურქების ურდოებს, რომლებიც ჩამომდგარი იყვნენ ტაოს მხარეში — ვიდრე ბასიანამდე და კარნიფორის მთამდე⁵.

ხოლო 1123 წელს მესხეთის პროვინციები — ჯავახეთი და კოლა, და ბასიანის პროვინციები — საკუთრივ ბასიანი (ბასიანნი) და კარნიფორი, — საბო-

¹ იხ. სამცხე-საათაბაგოს საეპისკოპოსოთა ნუსხა, გვ. 77.

² იხ. თაჰარის მეორე ისტორია, გვ. *699/495—6; ბასილი ეზოსმოდღარი, 1944 წ., გვ. 32; ჟამთაღწერელი, გვ. *874/718. (თორელთა სამფლობელო საკუთრივ კარის კანტონს ესახლერებოდა ზარი შტიანის კანტონის ტერიტორიის მეშვეობით).

³ იხ. დავით აღმაშენებლის მატინე, გვ. *513/282.

⁴ იხ. ცხორება გიორგი I-სა და ბაგრატ IV-ისა, გვ. *498/269; არისტაკეს ლასტივერტელი, ისტორია, 1912 წ., გვ. 162—7; მათე ურჭაელი, ისტორია, 1869 წ. გვ. 176—180.

⁵ იხ. დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *531—2/298.

ლოოდ გაწმენდილ იქმნენ თურქთა ურდოების ნაშთებისაგან. თანამედროვე მემატიანე მოგვითხრობს, რომ დავით აღმაშენებელი 1123 წელს — „წარემართა ლაშქრითა, განვლო ჯავახეთი, კოლა, კარნიფორი, ბასიანი, — სპერამდინ, და საცა პოვა თურქმანი, მოსრა და ტყვე ყო“¹.

იმავე 1123 წელს დავით აღმაშენებელმა განდევნა თურქები ანისიდან და ანისის მხარე შემოუერთა საქართველოს². ამრიგად, ორი თურქული ცენტრიდან — კარისა და ანისის სამიროებიდან, მეორე მათგანი — ანისის საამირო — ჰკარგავს პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას და საქართველოს უკავშირდება.

დავით აღმაშენებლის მეფობის დასასრულისათვის, 1123—1125 წლებში, დამყარდა შემდეგი საზღვრის ხაზი საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროზე, ბასიანის მხარეთა სექტორში:

ბასიანის მხარეთა ხუთი კანტონიდან საქართველოს საზღვრებში მოქცეულია ოთხი კანტონი: 1. ბასიანი; 2. კარნიფორი; 3. ხორტევანი; 4. ზარიშტიანი (წინუბანი). თურქების ხელში ამ დროისათვის რჩება მხოლოდ ერთადერთი ზონა — საკუთრივ კარის კანტონი (კარის საამირო), რომელიც დაკავშირებულია ხლათის თურქულ სამფლობელოსთან³.

*

1123—1125 წლებიდან მოკიდებული მომდევნო ორმოცი წლის მანძილზე, მე-12 საუკუნის 60-იან წლებამდე, საზღვრის ხაზი ბასიანის მხარეთა ზონაში სტაბილურია, მას ამ ხნის მანძილზე რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებები, ჩანს, არ განუცდია.

ამ პერიოდში, მე-12 საუკუნის 20-იანი წლებიდან — 60-იან წლებამდე, სწარმოებს დასახლება ქართულის ელემენტით ბასიანის პროვინციებისა.

ქართულ მატიანეთა ჩვენების თანახმად, როდესაც დავით აღმაშენებელმა მე-12 საუკუნის 20-ანი წლებისათვის საბოლოოდ გასწმინდა თურქთა ურდოების ნაშთებისაგან საქართველოს სანაპირონი, ამ დროისთვის საქართველოს სამხრეთი პროვინციები მთლიანად აოხრებული ყოფილა თურქთა ხანგრძლივი თარეშის შედეგად. როგორც აღნიშნავს ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანე, ამ სამხრეთ პროვინციებში, მათი გათავისუფლების დროს, „ციხეთა და ქალაქთა გარდა კაცი აღარსად იყო“. ასეთნაირად ყოფილა აოხრებული კერძოდ მესხეთის სანაპირო ზონა — ჯავახეთ-არტაან-ტაოს ხაზზე. მემატიანის ცნობით, ხელ-

¹ იხ. დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *543/310—311.

² იხ. იქვე, გვ. *544/311; მათე ურბელი, ისტორია, 1869 წ., გვ. 451; ვარდან დიდი, ისტორია, 1861 წ., გვ. 156—157; სტეფანოს ორბელიანი, სივნიეთის ისტორია, 1861 წ., გვ. 277.

³ ბასიანის და კარნიფორის კანტონთა შესახებ იხ. დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *543/310—311. რაც შეეხება ბასიანის მხარეთა ჩრდილოეთ მცირე კანტონებს — ხორტევანსა და ზარიშტიანს (წინუბანს), — რომლებიც ძველად კარის (ვანანდის) პროვინციის ნაწილს შეადგენდნენ, ისინი ჩამოშორებიან ამ უკანასკნელს თურქთაგან კარის დაპყრობის შემდეგ და შტრატეგიულად საქართველოს სხვა მეზობელ მხარეებს; სახელდობრ ხორტევანის კანტონი შემდეგ ხანაში გაერთიანებულია მესხეთის კოლას კანტონთან; ხოლო ზარიშტიანი (წინუბანი) — ჯერ ანისთან, ხოლო შემდეგ მესხეთ ქართლის სანაპირო ოლქთან — თორის სამფლობელოსთან (იხ. ზემოთ, გვ. 529—530).

ახალი დასახლება მესხეთის ამ სანაპირო ზონისა მომხდარა დავით აღმაშენებლის მემკვიდრის დემეტრე I-ის (1125—1155 წ.წ.) დროს. მემატიანე წერს მესხეთის მოხსენებული ზონის შესახებ: „ჯავახეთი, ქვენა-არტაანი და ზენა-არტაანი — ამათსა (დემეტრე I-ის) მეფობასა შინა აშენდეს და ტაოს ნაპირნი“¹.

თუკი ასე აოხრებული ყოფილა საკუთრივ მესხეთის სანაპიროები — ჯავახეთ-არტაან-ტაოს ხაზი, ცხადია მით უფრო განადგურებული უნდა ყოფილიყო ბასიანის მხარეთა ზონა, რომელიც სამხრეთის მხრიდან არტყია ჯავახეთ-არტაან-ტაოს სექტორს და უშუალოდ ესაზღვრებოდა იმ ტერიტორიას, რომელიც ოურქეჟს ჰქონდათ დაქერილი. ცხადია, თურქთა ამ დიდი გადასახლების ხანიდან, ბასიანის მხარეები საქართველოს სრულიად გაპარტახებული და უკაცრიელი მიუღია, და ბასიანის მხარეთა ხელახალი დასახლება, როგორც ირკვევა, ამ მომდევნო ხანაში მომხდარა, მე-12 საუკუნის 20-იანი წლებიდან — 60-იან წლებამდე.

*

ორმოცწლოვანი შესვენების შემდეგ ბასიანის მხარეები ისევ ხდება ასპარეზი თურქების თარეშისა. მე-12 საუკუნის 60-იან წლებში თურქებმა შესძლეს გაერღვიათ საქართველოს თავდაცვის ხაზი მესხეთის სანაპიროებზე და ბასიანის მხარეებში. ამ დროს თურქებმა ერთხანად მოახდინეს ოკუპაცია ტაოსა და სპერის სამხრეთი უბნებისა, ხოლო ბასიანის მხარეთაგან ბასიანის და კარნიფორის კანტონებისა.

ამის შემდეგ მომდევნო 30 წლის მანძილზე ეს კუთხე (ტაოსა და სპერის სამხრეთი უბნები და ბასიან-კარნიფორის კანტონები) — ხელიდან ხელში გადადიოდა².

მე-12 საუკუნის უკანასკნელ ათეულში ქართველებმა საბოლოოდ დაიბრუნეს ტაოს და სპერის ეს სანაპირო უბნები და აგრეთვე ბასიანის კანტონი. ამავე ხანებში საქართველოს სახელმწიფოს ძალაუფლება გავრცელდა აგრეთვე მეზობელ თურქულ სამთავროებზე — კარნუ-ქალაქის (არზრუმის) და ეზინქის (ერზინჯანის) საამიროებზე, რომლებიც საქართველოს „ყმად-ნაფიც“ (ვასალურ) ქვეყნებად გახდნენ; საქართველოს საზღვრები შიდა-ანატოლიის მიჯნებამდე იქმნა მიტანილი³.

ბასიანის მხარეთაგან ამ დროისათვის შემოუერთებელი რჩებოდა მხოლოდ კარნიფორის კანტონი და საკუთრივ კარის კანტონი — კარის საამირო, — რომელიც ხლათის მუსულმანური სამფლობელოს ნაწილს შეადგენდა.

¹ იხ. ლაშა-გიორგის დროინდელი მატიანე (ანასეული ქართლის ცხოვრება, 1942 წ.) გვ. 237.

² იხ. ისტორია-აზმანნი შარავანდედთანი, გვ. *612/385, *635/418, *682/476 (ბასიანი); გვ. *637/418 (კარნიფორი); გვ. *610/382 (ტაოს უბანი); გვ. *661/448, შენ. 15 (სპერი).

³ კარნუ-ქალაქისა და ეზინქის საამიროები საქართველოს ვასალური ქვეყნები გახდნენ 1200 წლის ახლო ხანებში, იკონიის სულთან რუქნადინთან ომის უწინარეს (იხ. ბასილი ეზოს-მოდღარი, 1944 წ., გვ. 25, 29). კიდევ უფრო ადრე საქართველოს საზღვრებში ცხადია უნდა შემოსულიყო ტაო-სპერის უბნები და ბასიანი (რომელთაც ტერიტორიულად უჭირათ შუა ზონა ეზინგ-კარნუ-ქალაქს და შიდა საქართველოს შორის). ბრძოლა რუქნადინთან 1205 წელს ბასიანში მოხდა, ბასიანისა და კარნუ-ქალაქის საამიროს საზღვართაშ, ბოლის (ბოლოს) ციხესთან (იხ. თამარის მეორე ისტორია, გვ. *702/502; ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე, ანასეული ქართლის ცხოვრება, 1942 წ., გვ. 241).

1206 წელს საქართველომ საბოლოოდ შემოიერთა ეს კუთხეებიც — კარის საამირო, კარნიფორის კანტონით.

კარის საამიროს შემოერთების შესახებ საქართველოს მიერ დაწერილებითი ცნობები აქვთ დაცული ქართველ ისტორიკოსებს (— ბასილი ეზოსმოდღვარს, თამარის მეორე ისტორიკოსს — „ისტორია-აზმანთა“ გამგრძელებელს, ლაშა-გიორგის დროინდელ მემბტიანეს), სომეხთა ისტორიკოსს ვარდან დიდს, არაბ ისტორიკოსს იბნ ალასირს.

საქართველოს ხელისუფლება ამ მხარის შემოერთებას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას აძლევდა, რადგან კარის საამირო ეს იყო უკანასკნელი დასაყრდენი თურქებისა სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში.

როდესაც კარი აიღო საქართველოს ჯარმა 1206 წელს, თვით მეფე თამარი, მემკვიდრით ლაშა-გიორგით, ჩავიდა კარში და პირადად განაგო კარის ქალაქისა და მხარის საქმეები¹.

კართან ერთად, მემბტიანის ცნობით, საქართველოს ჯარმა დაიჭირა — „ციხენი კარნიფორისა და ვანანდისანი და რახსისი (არაქსის) პირის ციხენი“². ეს იყო საბოლოო შემომტყიცება ამ მხარისა საქართველოს მიერ.

ც

ბახიანის მხარენი

მე-13 — 16 საუკუნეებში

თამარის ეპოქაში, მე-12—13 საუკუნეთა საზღვარზე და მე-13 საუკუნის დასაწყისში, საქართველოს სახელმწიფოს ფარგლებში გაერთიანებულია მთელი კავკასია, ანატოლიის და ირანის სანაპიროებით.

ამ ხანაში საქართველოსთან პოლიტიკურად დაკავშირებული ქვეყნები შემდეგნაირად ნაწილდება:

A. უშუალო სამფლობელოები:

1—2. ნომხეთი, რომელიც დანაწილებულია ორ სამფლობელოდ: ანისი და დგინი³.

B. ვასალური მუსულმანური სამფლობელოები აღმოსავლეთ კავკასიაში:

3. შირვანი⁴.

4. დარუბანდი⁵.

5. არანი ანუ განძა (განჯა)⁶.

6. ნახჭევანი⁷.

¹ იხ. ბასილი ეზოსმოდღვარი, 1944 წ. გვ. 32.

² იხ. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემბტიანე (ანასეული ქართლის ცხოვრება, 1942 წ.) გვ. 241.

³ იხ. ბასილი ეზოსმოდღვარი, 1944 წ., გვ. 24, 32; ქამთაღმწერელი, გვ. *743/543, *750/570, *763/592, *792—3/610—1.

⁴ იხ. ისტორია-აზმანნი, გვ. *639/420; ბასილი ეზოსმოდღვარი, გვ. 35 (შდრ. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემბტიანე, ანასეული ქართლის ცხოვრება, 1942 წ., გვ. 240).

⁵ იხ. ბასილი ეზოსმოდღვარი, გვ. 35

⁶ იხ. ისტორია-აზმანნი, გვ. *665—678/454—472; თამარის მეორე ისტორია (ისტორია-აზმანთა გაგრძელება, გვ. *706/509; ბასილი ეზოსმოდღვარი, გვ. 19, 22, 32; ქამთაღმწერელი გვ. *723—726/539—543.

⁷ იხ. თამარის მეორე ისტორია, გვ. *705/509; ლაშა-გიორგის დროინდელი მემბტიანე, გვ. 244; ქამთაღმწერელი, გვ. *723/539.

C. ვასალური მუსულმანური სამფლობელოები ანატოლიის სანაპიროებზე:

7. კარნუ-ქალაქი (არზრუმი) ¹.

8. ეზინკი (ერზინჯანი) ².

9. ხლათი ³.

D. გავლენის სფეროები:

10. ტრაპიზონის სამეფო ⁴.

12—13. „კავკასიის იმერეთის“ (ჩრდილო კავკასიის) ქვეყნები:

11. ლუნძეთი (ავარია) და დაღისტანის სამფლობელოები ⁵.

12. ღურძუკეთი (საჩხინო) ⁶.

13. ოვხეთი ⁷.

14. ქაშაგეთი (საჩერქეზო) ⁸.

E. მონარკე ქვეყნები:

15. ადარბადაგანი, შიდა-ირანის ხანაპირი ⁹.

საკითხავია, როგორ იყო ამ ეპოქაში ადმინისტრაციულად მოწყობილი ბასიანის მხარეები, რომელ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულში შედიოდა იგი?

საისტორიო წყაროებიდან ირკვევა, რომ ბასიანის მხარეები ამ ეპოქაში არ იყო მიკუთვნებული არც სომხეთის ადმინისტრაციულ ერთეულებს—ანისსა და დვინს, და არც მუსულმანურ ვასალურ სამფლობელოებს; ბასიანის მხარეები ამ ეპოქაში შედიოდა უშუალოდ საკუთრივ საქართველოს ტერიტორიის შემადგენლობაში, სახელდობრ გაერთიანებული იყო მესხეთის მხარეებთან.

რისი მაჩვენებელია ეს გარემოება?

რასაკვირველია, ეს იმისი მაჩვენებელია, რომ ბასიანის მხარეები ამ ეპოქაში არ წარმოადგენდა არც სომხურ ქვეყანას, და არც მუსულმანურ ქვეყანას; ბასიანის მხარეებს ამ ეპოქაში უცქეროდნენ როგორც საკუთრივ ქართულ ქვეყანას და ამიტომ იგი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულად საკუთრივ საქართველოს ტერიტორიის შემადგენლობაში შედიოდა.

სახელდობრ, მე-13 საუკუნის დასაწყისში, თამარის და ლაშა-გიორგის ეპოქაში, და აგრეთვე მომდევნო ხანაში ვიდრე მე-13 საუკუნის 70-იან წლებამდე, ბასიანის მხარეთა ტერიტორია ადმინისტრაციულად ასე იყო მოწყობილი:

¹ იხ. თამარის მეორე ისტორია, გვ. *706/509; ბასილი ეზოსმოდღარი, გვ. 25, 35; ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკტიანე, გვ. 244; ჟამთაღმწერელი, გვ. *723/39.

² იხ. თამარის მეორე ისტორია, გვ. *706/509; ბასილი ეზოსმოდღარი, გვ. 25, 29 (შრდ. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკტიანე, გვ. 241).

³ იხ. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკტიანე, გვ. 243—5; ჟამთაღმწერელი, გვ. *728/509.

⁴ იხ. ბასილი ეზოსმოდღარი, გვ. 31, 35.

⁵ იხ. ბასილი ეზოსმოდღარი, გვ. 35 (ლუნძეთი); შრდ. ისტორია-აზმანნი, გვ. *633/412 (ყოველნი კავკასიის იმერელნი... ხაზარეთამდის და სკვითთამდის“).

⁶ იხ. თამარის მეორე ისტორია, გვ. *720/528.

⁷ იხ. ბასილი ეზოსმოდღარი, გვ. 35.

⁸ იხ. იქვე. გვ. 35.

⁹ იხ. თამარის მეორე ისტორია, გვ. *711—718/516—525 (ადარბადაგანი, ერანის მხარენი); ბასილი ეზოსმოდღარი, გვ. 19 („ერანის ერყამდის დადებული ხარაჯა და ბაღდადის კერძ მარაღამდის“); ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკტიანე გვ. 242 („სპარსეთისა ქალაქნი და მარანდი და ერანის ქვეყანა“), გვ. 243 („დიდი სპარსეთი, არდაველი“).

1. ბასიანის მხარეთა სამი კანტონი — საკუთრივ ბასიანი, კარნიფორი და ხორტევანი — შედიოდა მესხეთის იმ ნაწილში, რომელსაც მე-13 საუკუნის დასაწყისში ეწოდებოდა სამცხის სასპასალარო, ხოლო უფრო გვიან სამცხე-საათაბაგო.

სახელდობრ კანტონები საკუთრივ ბასიანი და კარნიფორი გაერთიანებული იყო მესხეთის ფარგლებში როგორც ერთი სამხარეო ერთეული, საერთო სახელწოდებით „კარნიფორი“, ხოლო ხორტევანის კანტონი შეერთებული იყო მესხეთის კოლას კანტონთან და შეადგენდა ერთ სამხარეო ერთეულს სახელწოდებით „კოლა“¹.

2. ბასიანის მხარეთა დანარჩენი ორი კანტონი, ე. ი. საკუთრივ კარის კანტონი და ზარიშტიანი (წინუბანი) — შედიოდა მესხეთ-ქართლის სანაპირო ოლქში — თორის (თორი-ახალციხის) სამფლობელოში².

3. თვით ქალაქი კარი გამოყოფილი იყო კარის კანტონიდან როგორც ცალკე ადმინისტრაციული ერთეული და შეადგენდა მეფის დომენს³.

ასეთი იყო ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დანაწილება ბასიანის მხარეებისა მე-13 საუკუნის დასაწყისიდან ვიდრე მე-13 საუკუნის 70-იან წლებამდე (1278 წლამდე).

1278 წლიდან ამ ადმინისტრაციულ დანაწილებაში შემდეგი ცვლილება მოხდა: ქალაქი კარი (რომელიც ამ დრომდე შეადგენდა მეფის დომენს), და საკუთრივ კარის კანტონი (რომელიც ამ დრომდე თორის სამფლობელოში შედიოდა) გადავიდა საქართველოს სახელმწიფოს მთავარი ვაზირის სადუნ ათაბაგის მფლობელობაში⁴.

1281 წლიდან (სადუნის გარდაცვალების შემდეგ) — ვიდრე 1290-იან წლებამდე კარი და მისი კანტონი ისევ საქართველოს სახელმწიფოს ვაზირის — სადუნის მემკვიდრის მფლობელობაში იმყოფება.

ხოლო მე-13 საუკუნის დასასრულს (1295—1298 წლებს შორის) კარის კანტონი, ქალაქ კარით, შეუერთდა სამცხე-საათაბაგოს⁵.

ამის შემდეგ, მე-13 საუკუნის დასასრულიდან მოკიდებული, სამცხე-საათაბაგოს ფარგლებში მოქცეულია ბასიანის მხარეთა ოთხი კანტონი (საკუთრივ ბასიანისა, კარნიფორისა, ხორტევანისა და კარისა, ქალაქ კარით), ხოლო თორის სამფლობელოში — ზარიშტიანის (წინუბანის) კანტონი.

*

რათა მკითხველი უფრო ახლო იყოს ორიენტირებული მესხეთისა და მასთან დაკავშირებული მხარეების ტერიტორიული მოცულობის საკითხში დასახელებულ ეპოქაში, ვათავსებთ აქ რუკას:

მესხეთი და მესხეთთან დაკავშირებული ოლქები:
აღმოსავლეთი ლაზეთ-ჭანეთი და ბასიანის მხარენი
მე-13—14 საუკუნეთა. საზღვარზე.

¹ მითითება წყაროზე იხ. ზემოთ, გვ. 529.

² ზარიშტიანის (წინუბანის) კანტონის შესახებ იხ. ზემოთ, გვ. 529—530. კარის კანტონის შესახებ იხ. თამარის მეორე ისტორია (ისტორია-აზმანთა გაგრძელება) გვ. *699/495—6; ჟამთააღმწერელი. გვ. *874/718; შდრ. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატინე (ანასეული ქართლის-ცხოვრება, 1942 წ.) გვ. 245.

³ იხ. ბასილი ეზოსმოძღვარი, 1944 წ. გვ. 32; ჟამთააღმწერელი, გვ. *874/18.

⁴ იხ. ჟამთააღმწერელი, გვ. *874/718

⁵ იხ. იქვე, იგ. *915/758 და 773 (შენიშვნა, ტექსტი — ქართლის ცხოვრების ბროსეს, სამეგრელოს მთავრის და ბართაშვილისეული ვარიანტებისა).

ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულების მოცულობა რუკაზე ნაჩვენებია 1300-იანი წლებისათვის.

რუკის განმარტებისათვის საჭიროა აღვნიშნოთ შემდეგი:

დასახელებულ ეპოქაში, 1300-იანი წლებისათვის, მესხეთი და მესხეთთან დაკავშირებული ოლქები გაერთიანებულია სამ ერთეულში: I. სამცხე-საათაბაგო; II. თორის სამფლობელო; III. თმოგვის სამფლობელო.

I. სამცხე-საათაბაგოში შედის შემდეგი სამხარეო ერთეულები¹.

ა) მტკვრის ხეობისა და ბასიანის მხარენი (= „ხუთნი თემნი სამცხისანი“):

1. სამცხე.

2. არტანი.

3. კოლა. (კოლასთან ადმინისტრაციულად დაკავშირებულია ბასიანის მხარეთა კანტონი 3-ა ხორტევენი).

4. კარნიფორი (რომლის ფარგლებშიაც გაერთიანებულია ბასიანის მხარეთა ორი კანტონი:

4-ა საკუთრივ კარნიფორი და 4-ბ ბასიანი).

5. კარი.

ბ) კოროხის ხეობის მხარენი (= შავშთა, კლარჯთა და ტაოელთა თემნი):

6. შავშეთი.

7. აქარა.

8. კლარჯეთი.

9. ნივალის-ხევი.

10. სპერი (=ვაშლოვანი).

11. ტონი.

გ) ზღვის სანაპირო მხარე (=ლაზ-ჭანთა თემი):

12. აღმოსავლეთი ლაზეთ-ჭანთო.

II თორის სამფლობელოში შედის შემდეგი მხარეები და კანტონები:

13. თორის მხარე (ქართლისა და ჯავახეთის სანაპირო).

14. ჯავახეთის მხარე.

15. აშოცის მხარე (ქართლისა და ჯავახეთის სანაპირო).

15-ა. ზარიშტიანის (წინუბანის) კანტონი (ბასიანის მხარეთა ნაწილი)².

¹ სამხარეო ერთეულთა ნუსხა იხ. ჟამთააღმწერელი, გვ. *915/58. ჟამთააღმწერელის დასახელებული ტექსტის შესახებ და აგრეთვე იმავე ძეგლის მეორე ტექსტის (გვ. *8 5/719) შესახებ იხ. ზემოთ, გვ. 366—367. სამცხე-საათაბაგოს საკუთრივ შესუბრალებული პროვინციების დაყოფა ორ ზონად: 1) „ხუთნი თემნი სამცხისანი“ და 2) შავშთა კლარჯთა და ტაოელთა თემნი— იხ. ბეჭა-ალბულას სამართლის წიგნის შესავალში (თ. ჟორდანიას გამოცემა, ქრონიკები, II, 1897 წ., გვ. 257).

² თორის და ჯავახეთის მხარეთა შესახებ იხ. ჟამთააღმწერელი, გვ. *812/655, *826/671, *829/674, *864—5/708—9, *932/784.

თორის სამფლობელოში ამას გარდა შედიოდა აშოცის მხარე და ზარიშტი-

III თმოგვის სამფლობელოში შედის სამი კანტონი¹:

16-ა. საკუთრივ თმოგვი.

16-ბ. ხავეთი².

16-გ. პალაკაციო³.

*

მესხეთის მხარეთა ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დანაწილების განხილვის შემდეგ აქ საჭიროა ცალკე შევეხოთ აგრეთვე საკითხს მესხეთის მხარეთა მოსახლეობის სატომო შემადგენლობის შესახებ.

თამარის ეპოქაში და მომდევნო ხანაში ვიდრე მე-15—16 საუკუნეებამდე მესხეთის მხარეთა მოსახლეობა განიყოფება შემდეგ ხუთ სატომო ერთეულად⁴:

1. თორელნი (თორელ-ჯავახნი).
2. საკუთრივ მესხნი.
3. შავშნი.
4. კლარჯნი.
5. ტაოელნი.

ცალკე სატომო ერთეულთა შესახებ საჭიროა შემდეგი აღვნიშნოთ:

ა) თორელნი (თორელ-ჯავახნი) ეს არის მოსახლეობა თორ-ჯავახეთის მხარეთა და თმოგვის სამფლობელოსი. თორელნი განიყოფებიან ორ სა-

ანი (წინუბანი), რომლებიც მდებარეობენ თორ-ჯავახეთსა და საკუთრივ კარის კანტონს შორის და რომელთა ხაზით თორის სამფლობელო 1278 წლამდე დაკავშირებული იყო საკუთრივ კარის კანტონთან.

თორის სამფლობელოში, გარდა ჩამოთვლილი ოთხი ერთეულისა (თორი, ჯავახეთი, აშოცი, ზარიშტიანი) შედიოდა აგრეთვე შიდა-ქართლის ნაწილი (მტკვრის სამხრეთით), მაგრამ უკანასკნელ სექტორს—შიდა-ქართლის ზონას—აქ არ ვხვებით, რამდენადაც ჩვენ აქ შემოგფარვლაგთ მხოლოდ მესხეთის ტერიტორიებს.

თორის სამფლობელოს შესახებ აქ საჭიროა აგრეთვე შემდეგხედაც მივუთითოთ. თორის სამფლობელოში მე-12 საუკუნის დასასრულიდან—მე-13 საუკუნის მეორე ნახევრამდე შედიოდა ქალაქი ახალციხე (ამის გამო თორის მფლობელებს ეწოდებოდათ თორელ-ახალციხელები), ხოლო მე-13 საუკუნის მეორე ნახევრიდან ახალციხე შეუერთდა სამცხის მხარეს, რომლის ნაწილსაც იგი წარმოადგენს გეოგრაფიულად.

¹ თმოგვის სამფლობელოს შესახებ იხ. უამთალმწერელი გვ. *917/761, *920/763, *924/769, აგრეთვე ბასილი ეზოსმოდღარი, გვ. 23.

² ხავეთის კანტონის შესახებ იხ. სამცხე-საათაბაგოს საეპისკოპოსოთა ნუსხა, გვ. 77, (რომ ხავეთის კანტონი თმოგვის სამფლობელოში შედიოდა, ეს ირკვევა ვაჰანის ძეგლის მინაწერებში მოხსენებული პუნქტებიდან).

³ თმოგვის სამფლობელო მე-12—13 საუკუნეთა საზღვარზე ითვლებოდა „სანაპირო“ ოლქად (იხ. ბასილი ეზოსმოდღარი, გვ. 23) და როგორც ირკვევა მოიცავდა სანაპირო სექტორს—პალაკაციოს კანტონს. რომლითაც იგი ემიჯნებოდა კარის მხარეს. (თმოგველნი, როგორც მონაპირენი, იღებდნენ მონაწილეობას კარის გარემოცვაში 1206 წელს, იხ. ბასილი ეზოსმოდღარი, გვ. 32).

⁴ ისტორია-აზნანი, გვ. *669/459, *610/382.

თემო ერთეულად: თორელნი და ჯავახნი¹, რომლებიც მოსახლეობენ შემდეგ ტერიტორიულ ერთეულებში:

1-ა. თორელნი — თორის მხარეში;

1-ბ. ჯავახნი — ჯავახეთის მხარეში და თმოგვის სამფლობელოში².

ბ) მესხთა დანარჩენი ოთხი ტომი მოსახლეობს სამცხე-საათაბაგოში. ეს ოთხი ტომი განიყოფება შემდეგ სათემო ერთეულებად და განსახლებულია შემდეგ ტერიტორიულ ერთეულებში.

სამცხე-საათაბაგოში მოსახლე მესხთა ტომები:	მესხთა ტომების სათემო დანაწილება:	ტერიტორიული ზონები განსახლებისა:
2. საკუთრივ მესხნი.	2-ა. მესხნი სამცხისა ³ . * „სხუანი თემისა და თემისა მესხნი“ ⁴ ; 2-ბ. არტანელნი ⁵ . 2-გ. კოლაელნი ⁶ . 2-დ. კარნიფორელნი ⁷ .	1. სამცხე. 2. არტანანი. 3. კოლა. 4-5. კარნიფორი და კარი.
3. შავშნი.	3-ა. საკუთრივ შავშნი ⁸ . 3-ბ. აჭარელნი ⁹ .	6. შავშეთი. 7. აჭარა.
4. კლარჯნი.	4-ა. საკუთრივ კლარჯნი ¹⁰ . 4-ბ. ნიგალის-ხეველნი ¹¹ . 4-გ. სპერელნი ¹² .	8. კლარჯეთი. 9. ნიგალის-ხევი. 10. სპერი (=ვაშლოვანი).
5. ტაოელნი.	5. ტაოელნი ¹³ .	11. ტაონი.

«სხუანი თემი სამცხისა»

¹ იხ. ჟამთააღმწერელი, გვ. *932/784 (ჯავახნი და თორელნი); გვ. *760/587 (ჯავახნი); გვ. *765/594, *920/763 და¹ სხვ. (თორელნი).

² რომ თმოგვის სამფლობელო ჯავახეთის ნაწილად ითვლებოდა, იხ. ბასილი ეზოსმოძღვარი, 1944 წ., გვ. 23.

³ იხ. ჟამთააღმწერელი, გვ. *924/769.

⁴ იხ. ისტორია-აზმანნი, გვ. *614/338.

⁵ იხ. ჟამთააღმწერელი, გვ. *765/594, *793/631; *924/769.

⁶ იხ. იქვე.

⁷ იხ. ჟამთააღმწერელი, გვ. *793/631, *924/769.

⁸ იხ. ისტორია-აზმანნი, გვ. *610/382, *669/459; ჟამთააღმწერელი, გვ. *758/584, *774/605, *793/631, *827/672, *923/767, *924/769.

⁹ იხ. ჟამთააღმწერელი, გვ. *858/703 (მაჭარელნი).

¹⁰ იხ. ისტორია-აზმანნი, გვ. *610/382, *669/459; ჟამთააღმწერელი, გვ. *758/584, *774/605, *793/631, *827/672, *923/767, *924/769.

¹¹ იხ. ჟამთააღმწერელი, გვ. *830/675, *858/702, *875/719, *922/767.

¹² იხ. ისტორია-აზმანნი, გვ. *657/444 ჟამთააღმწერელი გვ. *675/719, *922—925/766—770.

¹³ იხ. ტაოელთა შესახებ ისტორია-აზმანნი, გვ. *610/382, *657/444, *699/459; ჟამთააღმწერელი, გვ. *758/584, *760/587, *765/594, *774/605, *793/631, *795/634, *817/761; *920/763; *924/769.

დასახელებულ ეპოქაში ბასიანის მხარეთა მოსახლეობა, საერთო სახელწოდებით „კარნიფორელი“, ყოველთვის მოიხსენება მესხეთის ტომთა ჯგუფში. ასე, იხ. ჟამთააღმწერელი:

გვ. *924/769: „...მესხნი (სამცხისა), შავშნი, კლარჯნი, კოლა-არტაან-კარნიფორელი, ტაოელი“.

გვ. *793/631: „ტაოელი, შავშ-კლარჯნი, კოლა-არტაან-კარნიფორელი, მესხნი (სამცხისა)“.

სამცხე-საათაბაგოს საკანონმდებლო ძეგლის ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის შესავალში ათაბაგი ალბუღა (მე-14 საუკუნის ნახევარი)—აღნიშნავს, რომ ამ ძეგლის დადგენის დროს იგი ეთათბირა „ხუთსავე თემსა სამცხისასა, ტაოელთა, შავშთა და კლარჯთა“¹.

„ხუთნი თემნი სამცხისანი“ ეს არის საკუთრივ სამცხე, არტაანი, კოლა, კარნიფორი, კარი,—რომელთა მოსახლეობას შეადგენდნენ „თემისა და თემისა მესხნი“².

რომ „ხუთნივე თემნი სამცხისანი“ და მათ შორის „კოლა-არტაან-კარნიფორელი“ ეკუთვნოდნენ საკუთრივ მესხთა ტომს, ამას ადასტურებს აგრეთვე ცნობა მე-13 საუკუნის ისტორიკოსის ბასილი ეზოსმოძღვრისა. ისტორიკოსი, ეხება რა საქართველოს სამხედრო სანაპირო ოლქს კოლა-არტაან-კარნიფორის ზონაში, რომელსაც არტაანის სანაპირო ერქვა, აღნიშნავს ამ ოლქის შესახებ: „არტაანი, —სადა მესხნი მონაპირობდეს“³.

ასეთია ის ცნობები, რომლებიც მოიპოვება მესხეთის (და მისი ნაწილის ბასიანის მხარეების) მოსახლეობის შესახებ თამარის ეპოქაში და მომდევნო ხანაში ვიდრე მე-15—16 საუკუნეებამდე.

*

ბასიანის მხარეთა ისტორიის ფაქტებიდან დასახელებულ ეპოქაში აქ საჭიროა აგრეთვე აღვნიშნოთ, რომ ბასიანის მხარეთა ტერიტორიაზე, ქალაქ კარში (ყარსში) მე-13 საუკუნის დასაწყისიდან შეიქმნა ქართველთა (მართლმადიდებელთა) საეპისკოპოსო, რომელიც შედის მცხეთის საკათალიკოსოს ფარგლებში და რომელიც არსებობს მომდევნო საუკუნეთა მანძილზე. ტერიტორია კარის ქართული საეპისკოპოსოსი ასეა აღწერილი სამცხე-საათაბაგოს საეპისკოპოსოთა ცნობილს ნუსხაში:

„ქარელის (კარის მამათმთავრის) სამწყსო: სულა კარი (კარის თემი), და კოლისა და ოლთისის გადმოღმა გაჩევეანი (=კარნიფორის თემი) და კალხევანი“⁴.

მე-13 საუკუნის პირველ მესამედში კარის მამათმთავრად არის საბა სვიგელოზი კარელი, ქართველი მწერალი⁵.

ეპოქიდან, როდესაც კარის (ყარსის) მხარე საქართველოს საზღვრებში შედიოდა, ამ მხარეში დაცულია მნიშვნელოვანი ძეგლები.

საკმაოა აღვნიშნოთ, რომ განთქმული კარის (ყარსის) ციხე, რომელიც აულბეგელ სიმავრედ იხველებოდა და რომელმაც მოაღწია მე-20 საუკუნემდე,

¹ იხ. თ. ყორღანია, ქრონიკები, II, 1897 წ., გვ. 257.

² შდრ. ისტორია-აზნაიანი, გვ. *614/338.

³ იხ. ბასილი ეზოსმოძღვარი, 1944 წ., გვ. 23.

⁴ იხ. სამცხე-საათაბაგოს საეპისკოპოსოთა ნუსხა, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შეიშენანი, I, 1907 წ., I, გვ. 77.

⁵ იხ. ხელნაწერი 1233 წლისა, A-85, გვ. 293—297.

აგებულია ქართველთა მფლობელობის დროს მე-13 საუკუნის პირველ ნახევარში.

კარის ციტადელის კედლებზე მე-20 საუკუნის დასაწყისამდე დაცული იყო ქართული წარწერები.

ერთ მათგანში იკითხვის:

„ქრონიკონსა 457.

„მე კარისა ამირამან ----- აღვაშენე ----- მეფობასა [—ადიდენ ღმერთ-მან!—] რუსუდა[ნისასა] ----- წელსა მეფ[ობისა მათისა მეათხუთმეტესა] -----“.

წარწერაში მოხსენებული მეფე რუსუდანი არის ასული თამარ დიდისა. ქრონიკონი წარწერისა (457) უდრის 1237 წელს. ამ დროს, რუსუდანის მეფობაში, დაუმთავრებიათ მშენებლობა, ხოლო დასაწყისი მშენებლობისა, ცხადია, უფრო ადრინდელ ხანას—თამარ დიდის ეპოქას ეკუთვნის, როდესაც ასეთი დიდი მშენებლობის წამოსაწყებად არსებობდა სათანადო პირობები.

კარის ციხის ეს მშენებლობა, რომელიც მე-13 საუკუნის პირველ ნახევარში ჩაუტარებია საქართველოს სახელმწიფოს, ცხადია იმით იყო გამოწვეული, რომ კარის ძველი ციხე დიდად დაზიანებულია იმ ბრძოლების შედეგად, რომელიც ქართველებმა გადაიხადეს კარის ალებისას, კარის ციტადელის ხანგრძლივი გარემოცვის დროს მე-13 საუკუნის დასაწყისში.

კარის ციხის ამ ახალ მშენებლობაში, რომელიც გაგრძელებულა მე-13 საუკუნის დასაწყისიდან—1237 წლამდე, საქართველოს სახელმწიფოს ხელისუფლებასთან ერთად მონაწილეობა მიუღიათ აგრეთვე თვით კარის მოქალაქეებსაც (რომელთაც, როგორც ეს აღნიშნულია წარწერებში, თავისი ხარჯით აუგიათ ციხის რამდენიმე ბურჯი).

მე-13 საუკუნის პირველ მეოთხედში კარის ციხე-ქალაქისა და მხარის მმართველად იყო იოანე ახალციხელ-თორელი, რომელიც ატარებდა ტიტულს „ამირთა-ამირა“, და რომელიც დაადგინა კარში თამარ მეფემ 1206 წელს. იოანეს მმართველობა გაგრძელდა 1206 წლიდან 1225 წლამდე, როდესაც იოანე გმირულად დაიღუპა ხვარაზმელებთან ბრძოლაში (გარნისში).

ამ იოანეზე მიუთითებს კარის ციტადელის ქართული წარწერის ერთი ფრაგმენტი, რომელშიაც იოანე მოიხსენება ქართველთა (აფხაზთა) მეფესთან ერთად (თვით სახელი მეფისა, წარწერის დაზიანების გამო, არ შენახულა)¹.

იოანე ახალციხელის (თორელის) კარის ამირთა-ამირად დადგენის შესახებ თამარ მეფის მიერ, და იოანეს სამხედრო საქმიანობის შესახებ კარის მხარეში, მემატრიანე გადმოგვცემს:

„მეფემან [თამარ]—აილო კარი და დაუტევა კარის მცველად ახალციხელი იოანე, და აჩინა მონაპირედ, და უბოძა ამირთა-ამირაობა; რომლისთვისცა დიდი წყენა შეექმნათ თურქთა, რამეთუ დიდად ავნებდა; და წარულო

¹ კარის წარწერათა შესახებ—იხ. აკად. ე. თაყაიშვილი, *Христианские памятники (Материалы по археологии Кавказа, под редакцией П.С. Уваровой, т. XII, 1909)*, გვ. X—XI.—დამიტრი ბაქრაძე, *Кавказ в древних памятниках христианства (Записки Общ. Люб. Кавказской археологии, I, 1875 წ.)*, გვ. 75—80.—აკად. მარი ბროსე, *Memoires de l'Academie, VII série, t. VIII, № 10, Inscr. georg. et autres, recueillies par le Père M. Sargisian*, გვ. 20—22.

თურქთა გარეშემონი ქვეყანანი, აღიხვნა და მიითვალნა... და იოანესვე უბოძა კეროლი და მისი ქვეყანა¹.

კეროლი აულია იოანეს ძმას შალვა თორელს, რომელზედაც მემატინე გადმოგვეცემს:

„აილო კეროლი შალვა თორელმან მისითა ხრმლითა და ომითა მისათხრობელითა, რომელ არა ყოფილა კაცთა შორის მისებრი ჭაბუკი და მეომარი“².

ბასიანის მხარის ძეგლთაგან აქ აღენიშნავეთ აგრეთვე ლენამორის ქართულ მონასტერს, რომელიც მდებარეობს კარნიფორის პროვინციაში (სახელდობრ პუნქტში, რომელსაც ძველად ლენამორი რქმევია, ხოლო ამჟამად ეწოდება ჩახგლი; იგი მდებარეობს არაქსის ხეობაში, ქალაქ ყალიზმანიდან 20 კილომეტრის დაშორებით). ქართული კულტურის ეს მნიშვნელოვანი ძეგლი—ლენამორის მონასტერი, რომელიც დღემდის კარგად არის დაცული, აგებულია მე-14 საუკუნეში. ძეგლის ქართული წარწერებიდან მთავარ წარწერას აქვს თარიღი—1362 წელი³.

*

დასასრულ, ბასიანის მხარეთა ისტორიის უკანასკნელი პერიოდის შესახებ, როდესაც, მე-15—16 საუკუნეთა მანძილზე, ბასიანის მხარეები უცხოელ დამპყრობელთა ხელში გადავიდა.

ბასიანის მხარეთა ტერიტორიიდან საქართველომ პირველად დაჰკარგა კარი. მე-15 საუკუნის დასაწყისში ქალაქი კარი და მისი რაიონი დაიჭირეს თურქმენებმა. ეს მოხდა იმ პერიოდში, როდესაც საქართველოს ყოფილი ძლიერება უკვე გატეხილი იყო თემურლენგის გამანადგურებელ შემოსევათა შედეგად.

თურქმენთა ტომების ხელში კარი რჩება მე-15 საუკუნის მანძილზე. მე-16 საუკუნის დასაწყისში კარი შეიერთა თურქეთის (ოსმალეთის) იმპერიამ.

ეს კუთხე, კარი და მისი რაიონი, რომელიც საქართველომ დაჰკარგა მე-15 საუკუნეში, მხოლოდ მცირედი ნაწილი იყო ბასიანის მხარეთა ტერიტორიისა. ქალაქ კარისა და მისი ზონის დაკარგვის შემდეგ საქართველოს საზღვრებში (სამცხე-საათაბაგოს შემადგენლობაში) ისევ რჩება ბასიანის მხარეთა მთავარი ნაწილი, სახელდობრ კანტონები: საკუთრივ ბასიანი, კარნიფორი, ხორტევალი და ზარიშტიანი (წინუბანი).

ბასიანის მხარეთა ეს კანტონები თურქეთმა (ოსმალეთმა) დაიპყრო მესხეთის დანარჩენ ტერიტორიებთან ერთად მე-16 საუკუნეში.

აქ საჭიროა აღენიშნოთ ამასთან, რომ მესხეთის მხარეთა ბედი ბასიანში გადაწყდა. აქ, ბასიანში გადაიხადეს ქართველებმა უკანასკნელი დიდი ბრძოლა ოსმალეთთან—მესხეთის მხარეებისათვის.

ოსმალეთმა, როგორც ცნობილია, დაიწყო დიდი შემოტევა საქართველოს წინააღმდეგ მე-16 საუკუნის 40-იან წლებში.

1543 წელს ოსმალეთის ლაშქარი შემოვიდა მესხეთის სამხრეთ ზონაში და ტაოს მხარე ააოხრა. გადამწყვეტი ბრძოლა გაიმართა ქარაღაქს, სადაც ქართველებმა სასტიკად დაამარცხეს ოსმალები. ოსმალთა ლაშქარი, რომელიც

¹ იხ. თამარის მეორე ისტორია, გვ. *699/495—6.

² იხ. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატინე (ანასეული ქართლის ცხოვრება, 1942 წ.) გვ. 244.

³ ცნობები ლენამორის (ჩანგლის) ძეგლის შესახებ პირველად გამოაქვეყნეს მარი ბოსემ და დიმიტრი ბაქრაძემ, ხოლო დაწვრილებითი აღწერილობა ლენამორის ძეგლისა, წარწერათა გაშიფრუთ, მოცემული აქვს აკად. ე. თაყაიშვილს, წიგნში: არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, გამოცემა 1938 წლისა, გვ. 78—87.

22 000 ჯარისკაცისაგან შესდგებოდა, მოსპობილ იქმნა, ოსმალთა სარდლო-ბასთან ერთად.

ამის შემდეგ ოსმალეთის სულტანმა 1545 წელს გამოგზავნა საქართველოს წინააღმდეგ დიდი ლაშქარი, რომელშიაც შევიდა ანატოლიის მთავარი სამხედრო ძალები.

ოსმალთა ეს ლაშქარი შემოიჭრა მესხეთში, ბასიანის მხარეში. ოსმალთა ჯარს ბასიანში მიეგება საქართველოს გაერთიანებული ლაშქარი. გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა ბასიანის მხარეში, სოხოისტოში. მიუხედავად იმისა, რომ ოსმალებმა ბასიანის ამ ბრძოლის დროს დაჰკარგეს ოთხჯერ მეტი ჯარისკაცი, ვიდრე ქართველებმა, რიცხვითი დიდი უპირატესობა მაინც ოსმალთა მხარეზე იყო. სასტიკ ბრძოლაში, — როგორც გადმოგვცემს მემათიანე, — ქართველებმა „ჰქმნეს დიდი სახელი და შემუსრეს ყოველივე საომარი საქურველი“ და მხოლოდ შემდეგ „სიმრავლისაგან ოსმალთა სპათა“ ქართველთა ჯარი გატყდა. ოსმალეთის მრავალრიცხოვანმა ლაშქარმა თუმცა დიდი დანაკლისი განიცადა, მაგრამ საბოლოოდ მაინც გამარჯვება ოსმალეთს დარჩა¹.

ბასიანის აღების შემდეგ სამხრეთ-საქართველოს ზღუდე მორღვეული იყო. ოსმალებმა ამის შემდეგ მომდევნო უახლოეს წლებში თანდათანობით დაიჭირეს მესხეთი.

ბასიანის ომიდან ხუთი წლის შემდეგ 1550 წელს ოსმალებმა დაიჭირეს ტაოთა მხარე, სპერის ზონასთან ერთად. ორი წლის შემდეგ, 1552 წელს, ოსმალებმა დაიჭირეს არტაან-კოლა და კლარჯეთ-შავშეთი, ვიდრე არსიანის მთამდე. ხოლო მე-16 საუკუნის მეორე ნახევარში ოსმალებმა მოახდინეს ოკუპაცია მთელი მესხეთისა.

ბასიანის მხარეები, მესხეთის სხვა მხარეებთან ერთად, დარჩა ოსმალთა მფლობელობაში მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრამდე.

1878 წელს ბასიანის მხარეთა მთავარი ნაწილი (სახელდობრ ძველი ოთხი კანტონი: კარი, კარნიფორი, ხორტევანი და ზარიშტიანი ანუ წინუბანი) შემოიერთა რუსეთმა. მაგრამ 1918—1920 წლებში ეს მხარე ხელახლა დაქვრილ იქმნა თურქეთის მიერ.

5

საპართო დასკვნები საქართველოს სამხრეთ მხარეთა ისტორიის საპითხთა ბაზო

ჩვენ განვიხილეთ მთელის მოცულობით საქართველოს სამხრეთ მხარეთა ისტორიის საკითხები, რაც მსჯელობის საგანს წარმოადგენდა საისტორიო მეცნიერებაში უკანასკნელი საუკუნე-ნახევრის მანძილზე, და რა საკითხიც ახლებურად დახსნა მას შემდეგ, რაც გამოქვეყნდა მეთე საუკუნის ქართველი მწერლის გიორგი მერჩულის ძეგლი.

წინამდებარე გამოკვლევამ ცხად ჰყო, თუ რაოდენი შეცდომა დაგროვილა საისტორიო მეცნიერებაში სამხრეთ საქართველოს ისტორიის საკითხთა გამო ამ საუკუნე-ნახევრის განმავლობაში.

¹ იხ. ქართლის ცხოვრების შედგეი (მარიამ დედოფლის ვარიანტის გამოცემასთან) გვ 920—922.—ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940 წ., გვ. 65—66.—ვახუშტი ბატონიშვილი, საქართველოს ისტორია (ქართლის ცხოვრება, II, 1854 წ.), გვ. 160.—ქრონიკონები (იმავე გამოცემით) გვ. 242.

ისტორიული ქეშმარიტების დამახინჯების საფუძველზე საქართველოს ისტორიული ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი ცხადდებოდა არა-ქართულ ქვეყნად. არა-ქართული ქვეყნების რიცხვს მიაკუთვნებდნენ ისტორიული იბერიის სამხრეთ ნახევარს: მესხეთის მხარეთა უდიდეს ნაწილს და სამხრეთ ქართლს მთლიანად,

ხოლო საკითხი არ განისაზღვრებოდა ქართულ მხარეთა არა-ქართულ ქვეყნად გამოცხადებით. ამასთან დაკავშირებით სრულიად ყალბ გაშუქებას ღებულობდა საქართველოს ისტორიის ძირითადი საკითხები (პირველ რიგში საკითხები ქართული კულტურის ისტორიისა), — რამდენადაც სამხრეთი საქართველო (—მესხეთი და სამხრეთი ქართლი) ესოდენ დიდ როლს თამაშობდა ძველი საქართველოს ისტორიულ ცხოვრებაში.

წინამდებარე გამოკვლევის მანძილზე ჩვენ მოგვიხდა მთელი სიგრძე-სიგანით შევხებოდით ამ საკითხს, რათა აღვევდინა ისტორიული ქეშმარიტება.

წარმოდგენილი გამოკვლევის შემდეგ სამხრეთ-საქართველოს ისტორიის შესახებ დადგენილად ჩაითვლება შემდეგი ფაქტები.

1. ისტორიულ წარსულში, როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე საშუალო საუკუნეებში, საქართველოს ნაწილს წარმოადგენდა ეთნოგრაფიულად (მოსახლეობის შემადგენლობითა და გავრცელებული ენის მიხედვით)—მესხეთის ქვეყანა მთელის მოცულობით, ე. ი. მხარეები: სამცხე, ჯავახეთი (თმოგვით და თორით), არტან-კოლა, აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ნიგალი, სპერი, ტაონი.

2. ასევე ისტორიულ წარსულში საქართველოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა ეთნოგრაფიულად ქვემო-ქართლის მხარეები: თრიალეთი, ტაშირის პროვინციები, გარდაბანი („ქართველთა გელი“).

3. გარდამავალი ტერიტორიული ზონა საქართველოს სამხრეთ სანაპიროზე მდებარეობდა არა ჭოროხისა და მტკვრის ხეობებში, სადაც განჟენილია მესხეთისა და ქვემო-ქართლის მხარეები, არამედ არაქსის ხეობაში; ასეთ გარდამავალ ზონას წარმოადგენდა ბასიანის მხარეები (საკუთრივ ბასიანი და კარის მხარე), — რომლებიც, როგორც პოლიტიკურად, ისე ეთნოგრაფიულადაც საქართველოსთან იყვნენ დაკავშირებული მთელი ისტორიული პერიოდების მანძილზე.

ასეთია დასკვნები, რაც გამომდინარეობს ყველა არსებული ქართული, სომხური და ბეოძნული საისტორიო წყაროების ყოველმხრივი ანალიზიდან.

ჩვენ ამით ვამთავრებთ მეათე საუკუნის ქართველი მწერლის გიორგი მერჩულის ცნობების განხილვას საქართველოს ისტორიის საკითხებზე, და კერძოდ განხილვას საკითხისას სამხრეთ საქართველოს შესახებ, რომლის ისტორიასაც ახალი შუქი მოჰფინა გიორგი მერჩულის თხზულებამ, ამ პირველხარისხოვანმა ავთენტურმა საისტორიო ძეგლმა, რომელიც ძველმა ქართულმა მწერლობამ გვიანდერძა.